

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЕЛЬНИК ЮЛІЯ ПАВЛІВНА

УДК 321:005.25]:316.625

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬНИХ ТА ОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ**

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник
доктор політичних наук, професор
Дунаєва Лариса Миколаївна

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Мельник Ю.П. Політична відповідальність в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021.

Зроблено висновок про те, що в українській політичній науці розглядаються лише деякі аспекти політичної відповідальності, одночасно політична відповідальність в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів взагалі не знайшла відображення в сучасному політологічному дискурсі.

Здійснена періодизація еволюції наукових поглядів щодо поняття політичної відповідальності та її різновидів:

«відповідальності в контексті співвідношення з поняттям свободи в Стародавні часи;

її співвідношення з правовою відповідальністю в період Нового та Новітнього часу»;

В результаті проведення всебічного аналізу поняття політичної відповідальності із застосуванням історико-філософського, політологічного, юридичного, соціально-морального, релігійного, державно-управлінського підходів були з'ясовані особливості природи політичної відповідальності у співвідношенні її з іншими видами соціальної відповідальності, узагальнені основні характеристики політичної відповідальності, з урахуванням світових та національних тенденцій політизації релігії отримано висновок щодо існування релігійно-політичної відповідальності.

Удосконалене визначення поняття «політична відповідальність», яка розглядається як різновид соціальної відповідальності, який виникає у

вигляді морально-політичних, релігійно-політичних та політико-правових санкцій за порушення в процесі політичної діяльності в контексті недотримання політичних обіцянок, неправильно обраних політичних курсів, зловживання політичним становищем, введення в оману своїми політичними діями, порушення загальноприйнятих етичних норм поведінки.

Запропонована класифікація видів суб'єктів політичної відповідальності за різними критеріями на внутрішньодержавні та міжнародні, постійні й ситуативні, первинні й похідні, конституційні й неконституційні. Проведення порівняльного дослідження суб'єктів політичної відповідальності за інституційним та історичним підходом, надало можливість визначити нові суб'єкти політичної відповідальності – «нетипові» суб'єкти.

За критерієм історичної появи та усталеності наукових досліджень з'ясовано коло «нетипових» суб'єктів політичної відповідальності, до яких віднесено: іноземні держави, терористичні організації, нелегітимні склади урядів іноземних країн, ТНК, міжнародні організації, міжурядові організації, релігійні організації, волонтерські рухи, ЗМІ, політичну опозицію тощо. Проаналізовані особливості підстав виникнення та застосування їх політичної відповідальності.

Доведено, що періодичну політичну відповідальність в залежності від компетенції та політичної ситуації в країні можуть нести Збройні сили України, Національна гвардія України, Служба безпеки України, органи внутрішніх справ, органи прокуратури та інші правоохоронні органи України;

В результаті дослідження наукових літературних джерел до основних рис політико-правової відповідальності органів публічної влади віднесені наступні ознаки: привід, який має дві складові – оцінювання рівня політичної діяльності та законодавчу відповідальність; спеціальний суб'єкт здійснення – орган публічної влади, представник державної політичної чи економічної еліти, державний службовець тощо; особливий об'єкт посягання; юридичний механізм – рішення судового чи іншого законодавчо передбаченого органу.

Виокремленні наступні особливості застосування морально-політичної відповідальності органів публічної влади: в якості додаткової поряд з політико-правовою чи іншою юридичною відповідальністю; за порушення законодавчо передбачених обов'язків, які не мають прямих юридичних санкцій; за порушення «неписаних моральних норм» в приватному житті; за порушення законодавчо передбачених етичних норм.

Доведено, що політико-правова відповідальність реалізується шляхом застосування конституційно-правових санкцій: імпічмент, дострокове припинення повноважень, висловлення недовіри, розпуск органу влади, не підписання законодавчих актів. Підставами морально-політичної відповідальності органів публічної влади можуть слугувати не декларовані етико-моральні норми та порушення норм етичних кодексів, присяг, регламентів. За порушення законодавчо передбачених етичних норм поряд з морально-політичною відповідальністю може наставати й дисциплінарна відповідальність.

Обґрунтовані підстави виникнення релігійно-політичної відповідальності релігійних організацій, прорелігійних партій, політичних діячів. При дослідженні історичної відповідальності в контексті морально-правової відповідальності обстоюється думка щодо віднесення публічних вибачень політичних діячів до засобів політичної відповідальності.

Аргументована доцільність проведення дослідження політичних відповідальності політичних партій у сукупності з політичною відповідальністю уряду. Виявлено, що однією з особливостей політичної відповідальності політичних партій є статутна відповідальність та індивідуальна політична відповідальність члена політичної партії. Особливими формами політичної відповідальності політичних партій є їх заборона та анулювання реєстрації.

Обґрунтовано, що політична відповідальність народу може розглядатися в якості противагової політичної відповідальності інших суб'єктів політичної відповідальності. Доведено, що основним приводом політичної

відповідальності народу є нездійснення політичного вибору шляхом не голосування на політичних виборах.

Встановлений унікальний характер політичної відповідальності, як одночасного державного та позадержавного засобу гармонізації суспільних та особистих інтересів, який може мати як стабілізуючий так і дестабілізуючий характер;

Вивчення політичної відповідальності влади та суспільства і особистості як індикатору гармонійного соціально-політичного розвитку показало залежність розподілу інструментів політичної відповідальності від форми державного правління та відсутність залежності ефективності політичної відповідальності від розподілу повноважень між суб'єктами публічної влади.

В результаті дослідження були виокремлені два нових види політичної відповідальності – зміна форми державного правління, як політична відповідальність попередньої влади і люстрацію, як політичну відповідальність державних службовців.

Встановлено, що серед основних факторів ефективності політичної відповідальності є ступінь інституалізації вищих органів влади та стадія демократизації соціально-політичної системи. Аналіз суспільної думки в динаміці, проведений на основі дослідження рівня суспільної довіри, громадської активності, протестних суспільних настроїв українського суспільства за роки незалежності, показав відсутність зв'язків поміж їх рівнем та застосуванням конституційних інструментів політичної відповідальності.

Обстоюється точка зору, що практика застосування політичної відповідальності в зарубіжних країнах свідчить про неефективність впровадження двопалатних парламентів, імперативного мандату, в тому народної недовіри парламентарів, законодавчої ініціативи народу в унітарних країнах зі змішаною формою правління в період становлення демократії в умовах політичної та економічної дестабілізації.

Доводиться, що підвищення ролі партійної ідеології, збільшення виборчого партійного бар'єру при пропорційній виборчій системі, введення інститут інтерпеляції є основними інструментами регулювання політичної відповідальності, які мають, як правило, позитивний досвід в зарубіжній практиці управління досягненням рівня взаємної рівноваги поміж основними суб'єктам політичного процесу.

Аргументовано, що політична культура та освіта, налагодження комунікації в розрізі «влада-суспільство» є тими інструментами, які використовуються в зарубіжних країнах задля підвищення політичної відповідальності з метою впливу на баланс суспільних та особистих інтересів.

Ключові слова: демократия, политические институты, политические процессы, политическая ответственность, общественные и личные интересы, гармонизация интересов.

SUMMARY

Melnyk J. P. Political responsibility in the context of harmonization of public and personal interests. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science after specialty 23.00.02 – political institutions and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2021.

It is concluded that in Ukrainian political science only some aspects of political responsibility are considered, at the same time political responsibility in the context of harmonization of public and personal interests is not reflected in modern political science discourse.

The periodization of the evolution of scientific views on the concept of political responsibility and its varieties:

"Responsibility in the context of the relationship with the concept of freedom in ancient times;

its relationship with legal liability in the New and Modern times ";

As a result of a comprehensive analysis of the concept of political responsibility using historical-philosophical, political, legal, socio-moral, religious, public administration approaches, the peculiarities of the nature of political responsibility in relation to other types of social responsibility were clarified, the main characteristics of political responsibility were generalized. , taking into account world and national trends in the politicization of religion, a conclusion was obtained on the existence of religious and political responsibility.

Improved definition of "political responsibility", which is seen as a kind of social responsibility that arises in the form of moral, political, religious, political and political sanctions for violations in the process of political activity in the context of non-compliance with political promises, incorrectly chosen political courses, abuse of political situation, misleading by their political actions, violation of generally accepted ethical norms of behavior.

The classification of types of subjects of political responsibility according to various criteria on domestic and international, permanent and situational, primary and derivative, constitutional and unconstitutional is offered. Carrying out a comparative study of the subjects of political responsibility according to the institutional and historical approach, provided an opportunity to identify new subjects of political responsibility - "atypical" subjects.

According to the criterion of historical appearance and stability of scientific research, the range of "atypical" subjects of political responsibility was clarified, which include: foreign states, terrorist organizations, illegitimate foreign governments, TNCs, international organizations, intergovernmental organizations, religious organizations, volunteer movements , Mass media, political opposition, etc. The peculiarities of the grounds for the emergence and application of their political responsibility are analyzed.

It is proved that the Armed Forces of Ukraine, the National Guard of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the internal affairs bodies, the prosecutor's office

and other law enforcement agencies of Ukraine may bear periodic political responsibility depending on the competence and political situation in the country;

As a result of the study of scientific literature sources, the main features of the political and legal responsibility of public authorities include the following features: the reason, which has two components - assessing the level of political activity and legislative responsibility; special subject of implementation - a public authority, a representative of the state political or economic elite, a civil servant, etc .; special object of encroachment; legal mechanism - the decision of a judicial or other legally prescribed body.

The following features of application of moral and political responsibility of public authorities are allocated: as additional along with political and legal or other legal responsibility; for violation of statutory obligations that do not have direct legal sanctions; for violation of "unwritten moral norms" in private life; for violation of statutory ethical norms.

It is proved that political and legal responsibility is realized through the application of constitutional and legal sanctions: impeachment, early termination of powers, expression of distrust, dissolution of a body of power, non-signing of legislative acts. The grounds for moral and political responsibility of public authorities may be undeclared ethical and moral norms and violations of ethical codes, oaths, regulations. Violation of legally prescribed ethical norms, along with moral and political responsibility, may be subject to disciplinary action.

The grounds for the emergence of religious and political responsibility of religious organizations, pro-religious parties, politicians are substantiated. In the study of historical responsibility in the context of moral and legal responsibility, the idea of classifying public apologies of political figures as a means of political responsibility is defended.

The expediency of conducting a study of the political responsibilities of political parties in conjunction with the political responsibilities of the government is argued. It was found that one of the features of political responsibility of political parties is the statutory responsibility and individual political responsibility

of a member of a political party. Special forms of political responsibility of political parties are their prohibition and cancellation of registration.

It is substantiated that the political responsibility of the people can be considered as a counterweight to the political responsibility of other subjects of political responsibility. It is proved that the main reason for the political responsibility of the people is the failure to make a political choice by not voting in political elections.

The unique character of political responsibility as a simultaneous state and non-state means of harmonization of public and personal interests, which can have both stabilizing and destabilizing character, has been established;

The study of political responsibility of government and society and the individual as an indicator of harmonious socio-political development showed the dependence of the distribution of instruments of political responsibility on the form of government and the lack of dependence of the effectiveness of political responsibility on the distribution of powers between public authorities.

As a result of the study, two new types of political responsibility were identified - a change in the form of government as the political responsibility of the previous government and lustration as the political responsibility of civil servants.

It is established that among the main factors of effectiveness of political responsibility is the degree of institutionalization of higher authorities and the stage of democratization of the socio-political system. The analysis of public opinion in the dynamics, conducted on the basis of a study of the level of public trust, public activity, protest social sentiments of Ukrainian society during the years of independence, showed no links between their level and the use of constitutional instruments of political responsibility.

It is argued that the practice of political responsibility in foreign countries shows the ineffectiveness of bicameral parliaments, the mandatory mandate, the vote of no confidence in parliamentarians, the legislative initiative of the people in unitary countries with mixed forms of government in a period of democracy in political and economic destabilization.

It is proved that increasing the role of party ideology, increasing the electoral party barrier in a proportional electoral system, the introduction of the institution of interpellation are the main tools for regulating political responsibility, which usually have positive experience in foreign practice of managing the level of mutual balance between major actors. political process.

It is argued that political culture and education, communication in the context of "power-society" are the tools used in foreign countries to increase political responsibility in order to influence the balance of public and personal interests.

Key words: democracy, political institutions, political processes, political responsibility, public and personal interests, harmonization of interests.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Мельник Ю.П. Політична відповідальність: теоретичні підходи до аналізу поняття в науковій літературі. *«Грані»*. 2013. №3 (95). С. 59-64.
2. Мельник Ю.П. Політична відповідальність суб'єктів виборчого процесу. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66 (2). С.73-81.
3. Мельник Ю.П. Релігійний чинник політичної відповідальності. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія. Історія. Політологія*. 2020. №27 (3). С. 233-241.
4. Мельник Ю.П. Співвідношення політико-правової та морально-політичної відповідальності вищих органів публічної влади. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політичної студії*. 2020. Вип. 32. С. 128-135.
5. Мельник Ю.П. Політична відповідальність в контексті позадержавних механізмів гармонізації особистих та суспільних інтересів. *Evropský politický a právní diskurz*. 2021. №1. С. 148-151.

6. Мельник Ю.П. Становлення інституту політичної відповідальності в контексті суспільних та особистих інтересів в період незалежності України. *Політичне життя*. 2021. №1. С. 89–97.

Праці, які додатково висвітлюють наукові результати дисертації

7. Мельник Ю.П. Политические партии как ключевой элемент гражданского общества. *European Applied Sciences*. 2013. №10. С.126-127.

8. Мельник Ю.П. Групи інтересів як рушійні сили суспільно-політичних процесів у державі. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2013. №2. С.37-41.

9. Мельник Ю.П. Політична активність громадян як запорука формування демократичного суспільства. *Нова парадигма*. 2013. №115. С. 124-133.

10. Мельник Ю.П. Політичний процес як фактор динамічних змін у політичному житті суспільства. *«Гілея»*. 2013. №77(10). С. 302-305.

11. Мельник Ю.П. Визначення поняття «політична відповідальність»: наукові погляди та підходи до його тлумачення. *Південноукраїнський правовий часопис*. 2020. №2. С. 9-13.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

12. Мельник Ю.П. Вплив соціального конфлікту на стан та розвиток культури. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології*. Матеріали 6-ої Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса. 12-14 вересня. 2013 р.). Одеса, 2013. С. 417-419.

13. Мельник Ю.П. Політичне рішення, як форма політичної діяльності. *Михаило-Архангельские чтения*. Матеріали 8 міжнародної науково-практичної конференції (Рыбница, 15 ноября, 2013 г.). Рыбница, 2013. С. 557-558.

14. Мельник Ю.П. Модернизационный процесс в Украине: основные проблемы и условия их решения. *Михаило-Архангельские чтения*. Материали 9 международной научно-практической конференции (Рыбница, 18 ноября, 2014 г.). Рыбница, 2014. С. 241-242.

15. Мельник Ю.П. Відповідальність держави як засіб забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Актуальні проблеми зовнішньої політики України*. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (м. Чернівці, 15 листопада 2013 р.). Чернівці: Технодрук, 2013. С. 277-278.

16. Мельник Ю.П. Роль громадянської освіти у підвищенні рівня політичної відповідальності виборців в Україні. *Priority areas of science research*. X International Scientific and Practical Conference. (USA, Washington 26 – 27 October, 2020.). Washington, 2020. С. 160-167.

17. Мельник Ю.П. Політичні інститути та їх вплив на політичне життя суспільства в Україні. *Modern problems in science*. VIII-th International scientific and practical conference (Czech Republic, Prague, 09-12 November, 2020). Prague, 2020. С. 590-603.

18. Мельник Ю.П. Політична відповідальність як чинник розвитку місцевого самоврядування в Україні. *Academic research in multidisciplinary innovation*. XI Международная научно-практическая конференция (Нидерланды, Амстердам, 30 листопада – 03 грудня 2020 р.). Нидерланды, Амстердам, 2020. С. 396-402.

19. Мельник Ю.П. Співвідношення понять суспільних та особистих інтересів в контексті їх гармонізації. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 5–6 лютого 2021 р.). Київ, 2021. С. 81-86.

20. Мельник Ю.П. Особливості трансформації інституту політичної відповідальності в період незалежності України. *Розвиток суспільних наук в сучасних умовах: теорія, методологія, практика*. Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 12–13 лютого 2021 р.). Київ, 2021. С. 49-53.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Ступінь розробки теми та джерельна база дослідження.....	21
1.2. Теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «політична відповідальність»	30
Висновки до розділу 1.....	51
Список використаних джерел до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇХ ТИПИ	63
2.1. Політична відповідальність публічних органів влади.....	63
2.2. Політична відповідальність суб'єктів громадянського суспільства.....	86
2.3. Нетипові суб'єкти політичної відповідальності.....	100
Висновки до розділу 2.....	112
Список використаних джерел до розділу 2.....	115
РОЗДІЛ 3. СПОСОБИ ГАРМОНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ТА ОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ.....	122
3.1. Співвідношення понять суспільних та особистих інтересів в контексті їх гармонізації.....	122
3.2. Особливості регулювання особистих та суспільних інтересів.....	133
Висновки до розділу 3.....	152
Список використаних джерел до розділу 3.....	153
РОЗДІЛ 4. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПОБУДОВИ ГАРМОНІЙНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ.....	158
4.1. Взаємовідповідальність влади та суспільства і особистості як індикатор гармонійного соціально-політичного розвитку.....	158
4.2. Узгодження суспільних та особистих інтересів у новому вимірі: зарубіжний досвід	197
Висновки до розділу 4.....	216
Список використаних джерел до розділу 4.....	218
ВИСНОВКИ.....	225

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Тривалий транзитний період побудови українського демократичного суспільства, який затягнувся не на одне десятиліття, економічний занепад та військові дії на Сході країни, високий рівень корупції, низька політична культура та освіта обмежують та спотворюють дію засобів та вибір своєчасних інструментів впливу на гармонізацію особистих та суспільних інтересів, породжуючи необхідність детального аналізу їх розвитку та досвіду впровадження, з метою подальшого обґрунтування правильного вибору в залежності від стадії розбудови демократії, успадкованих традицій та державного устрою.

Відповідальність, як універсальний засіб гармонізації суспільних та особистих інтересів, ґрунтується на державній політиці, обопільній комунікації та взаємній відповідальності всіх учасників соціально-політичних процесів, як одного із основних принципів правової демократичної держави. Діюча на засадах рівності всіх суб'єктів, своєчасного та правильного застосування, вона є не тільки регулятором обопільної відповідальності суспільства та інститутів влади, а й складовою основи соціально-політичної моделі.

Якщо проблема поняття та основних інститутів політичної відповідальності неодноразово висвітлювалась у вітчизняній політології, то питання взаємозалежності політичної відповідальності та гармонізації суспільних і особистих інтересів поки що знаходиться за межами наукових вітчизняних та зарубіжних досліджень. Дана дисертаційне дослідження є першою спробою заповнити вказану прогалину в українській політичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі соціальних теорій Одеського національного університету імені І.І. Мечникова в рамках науково-дослідної теми «Соціально-психологічні, політико-правові та культурно-історичні

аспекти розвитку сучасного суспільства» (№ державної реєстрації 0114U001792).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначення політичної відповідальності в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів. Для досягнення даної мети були поставлені наступні завдання:

- визначити рівень дослідження проблематики політичної відповідальності та поняття й особливостей гармонізації суспільних і особистих інтересів шляхом аналітичного огляду наукової літератури;
- на основі теоретико-методологічних підходів обґрунтувати та узагальнити теоретичні позиції та основні характеристики політичної відповідальності її видів, суб'єктного складу з метою формулювання авторського визначення поняття «політична відповідальність»;
- систематизувати види суб'єктів та проаналізувати особливості застосування політичної відповідальності органів публічної влади;
- з'ясувати склад суб'єктів політичної відповідальності громадянського суспільства та виявити механізми її застосування;
- визначити «нетипові» суб'єкти політичної відповідальності та їх основні риси;
- зіставити суспільні та особисті інтереси в контексті їх гармонізації;
- класифікувати основні способи впливу на суспільні та особисті інтереси;
- визначити політичну відповідальність влади та суспільства і особистості як індикатор гармонійного соціально-політичного розвитку;
- з'ясувати особливості політичної відповідальності в контексті суспільних та особистих інтересів з урахуванням зарубіжного досвіду.

Об'єкт дослідження – політична відповідальність у соціальному вимірі.

Предмет дослідження – політична відповідальність в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів.

Методи дослідження. Методологічна основу дисертаційного дослідження складають інституційний та системний підходи, історичний, структурно-функціональний, порівняльний, формально-логічний методи.

На основі інституційного та системного підходу були виокремлені суб'єкти, основні інститути політичної відповідальності та з'ясовані її основні риси.

За допомогою історичного методу дослідження проведений аналіз еволюції становлення наукових поглядів поняття політичної відповідальності, процес трансформації гармонійного розвитку в соціумі.

Структурно-функціональний метод дозволив визначити особливості прояву політичної відповідальності органів публічної влади, громадянського суспільства, нетипових суб'єктів політичної відповідальності.

Порівняльний метод було використано при аналізі співвідношення поняття суспільних та особистих інтересів, дослідженні досвіду зарубіжних країн та порівнянні динаміки змін суспільних настроїв населення України в залежності від зміни форм державного правління та застосування політичної відповідальності. За допомогою формально-логічного методу були проаналізовані положення національного та зарубіжного законодавства щодо регулювання особливостей політичної відповідальності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що у вітчизняній політичній науці представлено дисертаційне дослідження є першою комплексною науковою розвідкою взаємозалежності політичної відповідальності та гармонізації суспільних і особистих інтересів в сучасних країнах.

В процесі проведеного дослідження отримані результати, які відзначаються науковою новизною:

вперше:

- проведено порівняльний аналіз видів політичної відповідальності в сучасних умовах розвитку соціально-політичних особливостей українського суспільства, в результаті якого з урахуванням світових та національних

тенденцій політизації релігії отримано висновок щодо існування релігійно-політичної відповідальності;

- запропонована періодизація еволюції наукових поглядів щодо поняття політичної відповідальності та її різновидів:

«відповідальності в контексті співвідношення з поняттям свободи в Стародавні часи;

її співвідношення з правовою відповідальністю в період Нового та Новітнього часу»;

- проведення порівняльного дослідження суб'єктів політичної відповідальності за інституційним та історичним підходом, надало можливість визначити нові суб'єкти політичної відповідальності – «нетипові» суб'єкти;

- обґрунтовано, що періодичну політичну відповідальність в залежності від компетенції та політичної ситуації в країні можуть нести Збройні сили України, Національна гвардія України, Служба безпеки України, органи внутрішніх справ, органи прокуратури та інші правоохоронні органи України;

- аргументовано можливість застосування морально-політичної та релігійно-політичної відповідальності як додаткової у сукупності з основною конституційною, кримінальною, адміністративною відповідальністю у разі скоєння злочинів чи правопорушень проти держави, суверенітету, територіальної цілісності, у сфері державного управління тощо;

- встановлений унікальний характер політичної відповідальності, як одночасного державного та позадержавного засобу гармонізації суспільних та особистих інтересів, який може мати як стабілізуючий так і дестабілізуючий характер;

- визначені два нові інструменти політичної відповідальності – зміна форми державного правління, як політична відповідальність попередньої влади, люстрація як інструмент політичної відповідальності державних службовців;

удосконалено:

- визначення поняття «політична відповідальність», яка розглядається як різновид соціальної відповідальності, який виникає у вигляді морально-політичних, релігійно-політичних та політико-правових санкцій за порушення в процесі політичної діяльності в контексті недотримання політичних обіцянок, неправильно обраних політичних курсів, зловживання політичним становищем, введення в оману своїми політичними діями, порушення загальноприйнятих етичних норм поведінки.

- класифікація видів суб'єктів політичної відповідальності за різними критеріями на внутрішньодержавні та міжнародні, постійні й ситуативні, первинні й похідні, конституційні й неконституційні;

- виявлена безпосередня залежність інструментального апарату політичної відповідальності від зміни форм державного правління;

- перелік ознак політичної відповідальності органів публічної влади: привід, який має дві складові – оцінювання рівня політичної діяльності (ступень довіри владі та наявність суспільного осуду неправомірних чи неетичних дій) та санкцію, передбачену законом; особливий суб'єкт здійснення – орган публічної влади, представник державної політичної чи економічної еліти, державний службовець тощо; особливий об'єкт посягання – територія держави, суверенітет, діюча влада, розподіл владних повноважень, публічне управління, політичний процес тощо; юридичний механізм – рішення судового чи аналогічного законодавчо передбаченого органу;

- підстави застосування морально-політичної відповідальності: за порушення законодавчо передбачених обов'язків, які не мають прямих юридичних санкцій; за порушення «неписаних моральних норм» в приватному житті та за порушення законодавчо передбачених етичних норм;

отримало подальший розвиток:

- розширення низки теоретичних підходів щодо поняття «політичної відповідальності» та доцільність його розгляду з точки зору історико-

філософського, юридичного, соціально-морального, релігійного, політологічного та державно-управлінського підходів;

- розширення класифікації особистих та суспільних інтересів з урахуванням їх походження;

- обґрунтування розподілу засобів впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів на державні та позадержавні.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації суттєво доповнюють наукові доробки політичної науки й не тільки дають основу для подальшого теоретичного дослідження проблем політичної відповідальності в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів, але і можуть застосовуватися в практичній діяльності органів державної влади.

Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані в підготовці монографій, наукових праць, посібників і підручників, а також у навчальному процесі закладів вищої освіти, зокрема в курсах з політології, партології, політичної комунікації, публічної політики та ін.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Окремі положення і висновки дисертації були представлені на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема на: Шостій Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології» (м. Одеса, 12-14 вересня 2013 р.), Восьмій Міжнародній науково-практичній конференції «Михайло-Архангельські читання» (Рибніца, 15 листопада 2013 р.), Дев'ятій Міжнародній науково-практичній конференції «Михайло-Архангельські читання» (Рибніца, 18 листопада 2014 р.); Сьомій Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Актуальні проблеми зовнішньої політики України» (м. Чернівці, 15 листопада 2013 р.); Десятій Міжнародній науковій практичній конференції «Актуальні області наукових досліджень» (США, Вашингтон, 26-27 жовтня, 2020 р.); Восьмій Міжнародній науковій практичній конференції «Сучасні наукові проблеми» (Чехія, Прага, 9-12 листопада, 2020 р.); Дев'ятій

Міжнародній науково-практичній конференції «Академічні дослідження з мультидисциплінарних інновацій» (Нідерланди, Амстердам, 30 листопада – 3 грудня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 5–6 лютого 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук в сучасних умовах: теорія, методологія, практика» (м. Київ, 12–13 лютого 2021 р).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 20 наукових праць: із них 5 – наукові статті у вітчизняних фахових виданнях з політичних наук, 4 – в інших виданнях, 1 – наукова стаття в зарубіжному виданні, 10 – тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження зумовлені метою і завданнями, що були поставлені у процесі науково-теоретичної розробки обраної теми. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, один з яких містить три підрозділи, три – по два підрозділи, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінок, із них 190 основного тексту. Списки використаних джерел включають 317 найменувань (26 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь розробки теми та джерельна база дослідження.

Проблемі дослідження політичної відповідальності присвячено чимало праць українських та зарубіжних авторів. Філософи, юристи та політологи неодноразово робили спроби визначити та охарактеризувати це багатогранне явище. Але динамічні процеси, які відбуваються в нашому суспільстві на національному та міжнародному рівнях, відкривають нові перспективи для проведення подальшого дослідження політичної відповідальності в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів, зокрема.

Історіографія літературних джерел та емпіричної бази дослідження демонструє наявність кола невирішених теоретичних питань з визначення політичної відповідальності та її складових елементів, необхідності переосмислення розуміння цього особливого виду відповідальності. Емпіричну базу дисертаційного дослідження складають: історична динаміка політичних подій та перетворень української держави та суспільства, аналітичні матеріали Інституту соціології НАН України, центру О. Разумкова, інформаційні та аналітичні матеріали зарубіжних сайтів «Рейтинги країн світу за рівнем щастя», «Світовий атлас даних», «Тендітність держав. Під керівництвом фонду Миру», інформаційні данні з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, сайту Центральної виборчої комісії, Міністерства юстиції України, сучасні політичні події й факти тощо.

При проведенні дисертаційного дослідження також були використані міжнародні нормативно-правові акти, законодавчі акти зарубіжних країн, нормативно-правові джерела національного права.

Джерельну базу міжнародних нормативно-правових актів склали Міжнародний Статут ООН 1949 р., Резолюція Генеральної Асамблеї ООН

«Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» (2001 р.), Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння» (2016 р.), Загальна декларація Генеральної Асамблеї ООН прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1948 р.), «Міжнародно-правова відповідальність міжнародних організацій» (2008 р.) тощо.

При проведенні дисертаційного дослідження в якості нормативно-правових джерел національного та зарубіжного права були використані: Конституції, Етичні кодекси та регламенти зарубіжних країн, Конституція України, Закони України «Про політичні партії», «Про громадянські об'єднання», «Про місцеве самоврядування», Виборчий кодекс України, Кодекс про адміністративні правопорушення, Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України тощо.

Теоретичну основу дослідження склали наукові роботи вітчизняних та зарубіжних науковців філософського, правового, соціологічного та політичного напрямку різних історичних періодів. Необхідність дослідження поглядів різного наукового спрямування пояснюється багатоаспектністю цього феномену.

Формування інституту політичної відповідальності в історії політико-правового мислення пройшло досить тривалий шлях від суто філософського трактування поняття «відповідальність» та співвідношення його з поняттям «свободи» в період античності та раннього нового часу до осмислення інституту політичної відповідальності сучасними науковцями та практиками, та, як слідство, закріплення санкцій на нормативно-правовому рівні.

Так, серед праць філософів, присвячених «поняттю відповідальності», можна виокремити праці: (Аристотель [8], Демокрит [92], Геракліт [92], Сократ [25], Платон [116], Софокл [89]); Макіавеллі [36]), (Ф. Бекон [19], Дж. Бентам [164], Гегель [88], Т. Гоббс [34], Дж Локк [56], І. Кант [10], Ш.-Л. Монтеск'є [99], Д. Юм [162]) та інші.

В період новітнього часу над питанням відповідальності працювали відомі філософи, психологи, політологи та юристи. Через обмеження свободи слова в радянській період тема політичної відповідальності не набула широкого розвитку. Політична відповідальність розглядалась як вид соціальної відповідальності. Особливу увагу заслуговують роботи наступних авторів радянського періоду: С. Авакьяна [2], С. Андрєєва [5], А. Панова [114], О. Черниша [159] та інших.

Не дивно, що після отримання незалежності в Україні тема політичної відповідальності динамічно досліджувалась в 1990-2010 рр., адже трансформаційні політичні процеси потребували переосмислення та вивчення відповідальності політичних акторів з принципово нової точки зору.

За цей період наукові розробки вітчизняних вчених знайшли втілення в дисертаційних дослідженнях, монографіях, наукових статях, тезах доповідей, навчальній літературі з політології, конституційного права, конституційного права зарубіжних країн, муніципального права тощо. Підсумком вказаного період для політологічної науки стали захист декілька дисертаційних робіт та публікації монографій, присвячених окремим аспектам та суб'єктам політичної відповідальності, серед яких праці: Х. Голинської [35], Г. Малкіної [87], Р. Павленка [113], М. Самуїліка [138], В. Торяника [149] та інших.

За останні десять років дослідження поняття політичної відповідальності не були вже такими плідними на праці вітчизняних вчених. Основним їх літературно-науковим здобутком стали докторська дисертаційна робота Г. Малкіної (2011 р.) [84] та монографія В. Корнієнко (2018 р.) [73].

Комплексні дослідження політичної відповідальності на монографічному чи дисертаційному рівнях за останні десять років не проводилися. Політична відповідальність в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів взагалі не привертала уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників.

В сучасних наукових працях основна увага приділяється визначенню поняття «політична відповідальність», окремим аспектам політичної відповідальності, інститутам політичної відповідальності, політичним груповим інтересам, політичним елітам, політичному лобюванню, системі інтересів, співвідношенню особистих, суспільних та національних інтересів, дослідженню механізмів управління гармонізацією суспільних та особистих інтересів, вивченню тенденцій зміни суспільної думки тощо.

Необхідно відмітити, що своє власне визначення «політичної відповідальності» намагалися надати майже всі дослідники цього багатогранного явища. В основному поняття політичної відповідальності вивчалось через призму правового трактування «відповідальності» та шляхом аналізу співвідношення політичної відповідальності з конституційно-правовою відповідальністю та етикою, визначенням місця політичної відповідальності в системі соціальної відповідальності. Це, зокрема, праці А. Антоненко [7], С. Балана [12], В. Веденєєва [21], Р. Гарипова [28], А. Зайцева [53], В. Колюхи [69], В. Корнієнка [72], І. Кресіної [74], А. Медушевського [93], Ю. Нисневич [110], В. Ярошенка [62] та інших.

Питанню теорії соціальної відповідальності, місцю політичної відповідальності в системі видів соціальної відповідальності присвячені праці як сучасних вітчизняних науковців так і політологів, соціологів, правознавців радянського періоду, серед яких: В. Дементов [40], І. Савченко [135], І. Филипова [152], Т. Чепульченко [154] та інші.

Теоретичному аналізу проблеми співвідношення правової та політичної відповідальності, політичної відповідальності та конституційної відповідальності приділена увага наступних науковців: С. Балана [12], В. Виноградова [24], І. Володько [27], Н. Колосової [67], І. Кресіної [74], А. Лещух [78], О. Майданника [81], О. Мельник [95], А. Муртіщева [101], Л. Наливайко [104], Р. Павленко [113], А. Станкина [144] та інші.

В основі політико-правового дискурсу питання співвідношення конституційної та політичної відповідальності, розглядається в площині обґрунтування природи конституційної відповідальності як виду політичної відповідальності, розмежування конституційної та політичної відповідальностей як окремих політико-правових явищ, дослідження конституційної відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності.

Вивченню етичної, моральної сторони політичної відповідальності, обов'язковості формування політичної свідомості та патріотизму присвячені праці С. Руженцева [131,132], Д. Липинської та А. Мусаткіна [79], А. Коломійця [65], Г. Малкіної [85], В. Соколової та В. Шаглі [141], К. Сафонова [139] та інших.

Ролі та місцю політичної відповідальності в системі управлінських відносин, взаємозв'язку політики та державного управління присвячені праці Р. Жмудського [48], Н. Колісниченко [64], А. Червеняка [156], В. Ребкали [126] та інших.

В основному масиві науково-літературних джерел підходом до вивчення системи політичної відповідальності є інституційна модель [87,110], яка спрощує дослідження взаємозв'язку суб'єктів політичної відповідальності та деталізує її види.

Вищі органи державної влади, уряд, президент, партії та громадські організації, місцеві органи влади, політична еліта та народ, громадянське суспільство як суб'єкти політичної відповідальності стали окремим об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених.

Питанню політичної відповідальності вищих органів влади, президента, уряду, політичної еліти присвячували свої роботи Р. Гарипов [29], А. Гринчак [38], Г. Дунаєва [44], Р. Жмудський [48], В. Колюха [69], Г. Малкіна [84], В. Мельниченко [96], А. Нечкина [107], Н. Никитченко [108], А. Разин [125], О. Сахань [140], В. Торяник [149] та інші.

В літературі залишається дискусійним питання щодо розгляду національних судів як суб'єктів політичної відповідальності. Політичній відповідальності в системі судових органів влади приділена увага в дисертаційному дослідженні Г. Малкіної [84], в якій автор приходиться до висновку існування політичної відповідальності суддів, незважаючи на аполітичність судової системи згідно діючого законодавства.

Необхідно відмітити, що, на жаль, політичній відповідальності суб'єктів громадянського суспільства приділено недостатньо уваги в сучасній політико-правовій літературі. Більшість робіт присвячена поняттю, правовому регулюванню та становленню політичної партійної системи України, референдуму та виборам як одним з основних інструментів політичної відповідальності.

Не дивлячись на вказане, необхідно виділити наступні наукові роботи, присвячені дослідженню політичної відповідальності політичних партій та громадських організацій, громадянському суспільству таких дослідників як: Н. Бедрак [15], Р. Гарипова [30], Ю. Євтюхіна [47], А. Кудряченко [75], С. Наумкіна [105], М. Обушний [111], Л. Риженкова [127], М. Самуйлік [137] та інші.

У зв'язку із продовженням проведення реформи з децентралізації, політична відповідальність органів місцевого самоврядування останнім часом все частіше привертає увагу сучасних дослідників. На жаль, політична відповідальність органів місцевого самоврядування не досліджувалась окремо на дисертаційному та монографічному рівнях.

Політична відповідальність органів місцевої влади, взаємна політична відповідальність органів місцевого самоврядування та територіальної громади опосередковано розглядаються в дисертаційних роботах з політології Г. Малкіної і С. Балана [12,84], працях Т. Тарасенко [145-147], Л. Дунаєвої [45] та інших.

Поряд з органами влади та органами місцевого самоврядування, в сучасному політологічному дискурсі в якості інституту політичної

відповідальності досліджується народ окремої держави, як суб'єкт солідарної політичної відповідальності за історичне майбутнє та минуле.

Частіше за все політична відповідальність народу вивчається у взаємозв'язку з формуванням та інституціоналізацією громадянського суспільства [44, 84]. Серед сучасних наукових праць, присвячених політичній відповідальності народу, особливу увагу привертають роботи А. Понамаренка [119], М. Самуйліка [136], В. Торяника [149] Г. Малкіної [86], А. Красносільського [42] та інших.

Проблема гармонізації суспільних та особистих інтересів знайшла відображення в роботах Л. Радченко [122-124], М. Задорожної [51], Д. Виговського [22], К. Білоуса [17], Л. Карнаушенко [60], Л. Мельник [94], С. Рудницького [130], Н. Гнатенко [33], В. Щербини [161], П. Фельдмана [150,151].

Різні аспекти політичної відповідальності також розглядалися на дисертаційному та монографічному рівнях. Так, дисертаційне дослідження М. Самуйліка «Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування» (1997 р.) [138], стало першою фундаментальною працею з розв'язання питань суб'єктного складу та рівнів політичної відповідальності, аналізу особливостей політичної відповідальності за трьохрівневою системою на державному, груповому та індивідуальному рівнях, вивчення механізмів політичної відповідальності.

В дисертаційній роботі Н. Гедікової «Політична відповідальність як критерій політичної соціалізації особистості» (1999 р.) [32] розглянуті сутність, структура та функції політичної соціалізації, політична відповідальність як критерій соціалізації особи та громадянина.

Дисертаційне дослідження Г. Малкіної «Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект)» (2011 р.) [84] розкриває проблематику політичної відповідальності з інституціональної точки зору. Основний зміст роботи полягає в вивченні інституту політичної відповідальності в системі вищих органів державної влади, розгляді

інституціональної системи взаємовідносин громадянського суспільства та держави, інституту політичної відповідальності в системі місцевої влади, становлення інституту політичної відповідальності в незалежній Україні.

Партійно-політична відповідальність докладно проаналізована у дисертаційному дослідженні Х. Голинської «Партійно-політична відповідальність: зарубіжний та український досвід» (2010 р.) [35]. На основі проведеного компаративістського аналізу в представленому дослідженні прокласифіковані основні моделі політичної відповідальності політичних партій, надані пропозиції щодо створення механізмів партійно-політичної відповідальності для України.

Дисертаційне дослідження Р. Павленко «Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід» (2001 р.) [113] також ґрунтується на компаративістському підході та обстоює механізм контролю законодавчої та виконавчої гілок влади.

В. Торяник «Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі» (2006 р.) [149] є ще одним фундаментальним дослідженням механізмів політичної відповідальності. Одними з основних положень, які були винесені на захист стали: механізми ефективного регулювання політичних комунікацій, обґрунтування тези щодо приналежності конституційної відповідальності до політичної відповідальності, обов'язковості наявності презумпції політичної відповідальності народу в правовій державі.

В дисертаційній праці С. Балана «Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади» (2007 р.) [12] на основі аналізу нормативно-правових актів розмежуються поняття політична та конституційно-правова відповідальність, сформульовано власну концепцію відповідальності органів державної влади, обґрунтовано, що обсяг відповідальності інститутів державної влади прямо пропорційний обсягу їх конституційних повноважень.

Конституційній відповідальності присвячені також й дисертаційні роботи правової спрямованості на ступнях науковців: О. Мельник [95], І. Рижук [128], А. Муртіщев [101] та інших.

Варто зауважити, що дисертаційне дослідження С. Балана стало підґрунтям для продовження спільної праці з І. Кресіною та виданням колективної монографії «Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості» (2009 р.) [74] Дисертаційна робота Т. Неприцької «Політична відповідальність у системі ціннісних орієнтацій української владної еліти» (2011 р.) теж знайшла подальше втілення в спільній монографії з В. Корнієнко «Політична відповідальність української владної еліти» [73]. На монографічному рівні були досліджені сутність політичної відповідальності, механізми її формування, партійно-парламентська та персональна політична відповідальність тощо.

Монографічне дослідження колективу авторів Національної академії державного управління при Президентові України «Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління» (2011 р.) [126] присвячене вивченню інституту політичної відповідальності державно-управлінської еліти як одного з основних факторів удосконалення та підвищення рівня ефективності державного управління. Основним узагальненням даного дослідження стали рекомендації щодо основних напрямків розвитку інституту політичної відповідальності в Україні.

На жаль, в сучасній політологічній літературі політична відповідальність держави як суб'єкта міжнародних відносин, міжнародних організацій, терористичних організацій, міжурядових організацій не були проаналізовані належним чином. Вітчизняні та зарубіжні вчені висвітлюють вказану проблематику в контексті міжнародно-правової відповідальності та особливостей відповідальності в міжнародному праві [41, 49, 66, 98, 100].

Необхідно зауважити, що тенденції розвитку світової глобалізації та перебудови сучасних соціально-політичних систем останнім часом значно

розширили коло суб'єктного складу політичної відповідальності в міжнародному та національному вимірах. На політичній арені з'являються не тільки легітимні, а й нелегітимні актори, які можуть понести за певних умов політичну відповідальність. Варто підкреслити, що нелегітимні суб'єкти, такі як кримінальні угруповання, невизнані держави, екстремістські організації, взагалі не розглядаються в якості суб'єктів політичної відповідальності.

1.2. Теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «політична відповідальність».

Сучасні перетворення на глобальному та національному рівнях потребують додаткового вивчення та переосмислення основних суспільних взаємозв'язків та підстав гармонізації інтересів всіх акторів політичної системи. Оперуючи категоріями «рівності» та «справедливості», відповідальність, як одночасне явище права та етики, завжди слугувала регулятором задоволення суспільних та особистих потреб, відігравала роль упорядника прав та інтересів.

Серед всіх видів соціальної відповідальності, саме політична відповідальність володіє найбільшим інструментарієм впливу на соціально-політичні державні процеси, одночасно будуючи комунікативний взаємозв'язок між органами державної влади, суспільством та особистістю.

В вказаному аспекті багатогранності явища політичної відповідальності, уточнення її поняття, привертає увагу науковців вже не одне десятиліття. Зазначені дослідження призвели до появи в науковій літературі теоретичних підходів до вивчення політичної відповідальності. Класично політичну відповідальність прийнято розглядати, застосовуючи політичний, юридичний та соціально-моральний науково-теоретичні підходи [147].

Аналіз науково-літературних джерел та історичного дискурсу поняття категорій «відповідальності» та «політичної відповідальності» надав привід

розширити коло теоретичних підходів її дослідження та обґрунтувати доцільність розгляду поняття «політичної відповідальності», застосовуючи історико-філософський, юридичний, соціально-моральний, релігійний, політологічний та державно-управлінський підходи.

Необхідно зазначити, що вказані теоретичні підходи самостійно не можуть дозволити всебічно розглянути поняття політичної відповідальності і лише в своїй сукупності надають можливість трактувати це багатогранне поняття в повній мірі.

Історико-філософський підхід. Проблема визначення поняття відповідальності турбувало філософів ще з періоду стародавнього світу. Питання виокремлення функціонального навантаження політичної відповідальності, визначення її місця в системі соціальної відповідальності стало приводом до політико-правового дискурсу, починаючи з кінця XIX ст. Реалізація владних повноважень, взаємозв'язок свободи та боргу, особистості та суспільства, народовладдя та демократія стали тими категоріями, яким приділялися праці багатьох вчених різних історичних періодів.

Історично, відправною точкою формування поняття «відповідальність», можливо вважати початок дослідження категорії «відповідальності» в її співвідношенні з поняттям «свободи». Свобода в такому ракурсі розуміється як самообмеження, а відповідальність – як її форма здійснення. З часом трактування «свободи особистості» переходить до розуміння «свободи колективної» і до «права» приєднується «обов'язок».

Одним із перших відомих філософів, який розглядав поняття відповідальності, був Конфуцій. Він аналізував «відповідальність» як поняття, що сприяє порядку в державі [71].

Широкого трактування поняття «відповідальність» у взаємозв'язку із поняттям «свободи» набуло за часів розвитку Стародавньої Греції з середини V ст. до н.е. Грецьке розуміння «свободи» крилося в політичному контексті «політичної свободи», так як стародавні греки не були знайомі з індивідуальною свободою, а поняття індивідуальних прав фактично було

відсутнє [16, с. 19]. В працях Демокрита та Сократа відображаються спроби тлумачення відповідальності як внутрішньої якості людини, як накладення суспільної волі на індивідуальну [25, с. 11].

Послідовники Сократу розуміли свободу по-різному. В розумінні кініків всі люди були порочні та невільні, а в розумінні киреніків свобода – привілея природного начала [50, с. 28]. Учень Сократу Платон в своїх працях, як утопіст, розглядав поняття свободи та відповідальності в ідеальному суспільстві. Філософія Платона ґрунтується на аналізі взаємозв'язку між державою та законом. Маніпулювання законом, з його точки зору, неминуче приведе к гибелі держави. «Закон – виражає свободу» [116, с. 359-364]. Аристотель пов'язував поняття «відповідальність» із свободою волі і свободою вибору та виділяв відповідальність за вчинки з умислом та без. Він, в пошуках ідеального суспільства, розробив ціле політичне вчення, займався вивченням питання взаємозв'язків держави та суспільства, використовуючи етику [8, с. 461]. За Епікуром, «свобода окремих індивідів залежить від свободи суспільства. Здоров'я тіла та душі досягається шляхом визволення від страждань та тривоги» [80, с. 361], тобто розумний вибір життя, свобода пов'язується з вибором людини. Філософи більш пізнього періоду Клеанф та Епіктет розглядали відповідальність як якість, яка присутня в людині з народження [6, с. 810].

Більш поглиблене теоретичне дослідження та обґрунтування «відповідальність» отримала в філософській думці XVI–XIV ст. Відповідальності та взаємній відповідальності держави та особистості присвячують увагу Т. Гоббс, Дж. Локк, Шарль Л. Монтеск'є, Д. Юм, Жан-Жак Руссо, І. Кант, Гегель, І. Бентам та Д. Мілль та інші.

Результатом чотирьохсотлітньої праці стала поява нового ставлення до поняття відповідальності в суспільстві. Філософи вказаного періоду пройшли тяжкий шлях її розуміння від ідеї договірного характеру держави до визнання суверенітету народу, як носія верховної влади, необхідності контролю парламенту та розподілу гілок влади.

Так, Томас Гоббс в своїх працях «Левіафан» та «Громадянин» писав про відповідальність громадян, яких поєднував суспільний договір, за рішенням держави громадяни та держава відповідальні за порушення закону [34]. Дж. Локк вважав відповідальність природним законом, вперше виокремив такі поняття як відповідальність особистості, суспільства і держави. Він обстоював поняття суспільного договору, народного суверенітету, згідно з яким народ є джерелом влади, а головна функція держави – захист прав народу, є основоположником ідеї розподілу влади на законодавчу та виконавчу [163, с. 87-94]. Шарль Л. Монтеск'є продовжив розвиток теорії розподілу влади та запропонував розділити державну владу на три гілки: виконавчу, законодавчу та судову, що, на його думку, припинить зловживання владою. [4]. Д. Юм обстоював думку про «соціальні добродетності», серед яких відповідальність займає центральне місце [162]. Жан-Жак Руссо підтримував необхідність затвердження суверенітету народу та принципу народовладдя. Принцип рівності, з його точки зору, повинен отримати законодавче закріплення. Руссо пропонував створити державу республіканської форми правління, в якій народ зміг би контролювати своїх представників. Руссо обстоював думку, що влада залежна від суспільного впливу, а політика повинна бути пов'язана з мораллю [133].

Необхідно зазначити, що великий внесок в історію політико-філософської думки неодмінно зробили німецькі філософи І. Кант та Г. Гегель. Ідеї розподілу влади, народовладдя знайшли втілення та подальший розвиток саме в їх теоріях. І. Кант є засновником теорії правової держави, громадянської рівності. Кант розумів поняття «свободи» в підкоренні людини тим законам, з якими вона згідна, але виступав за прийняття Конституції та неможливості зміни державного устрою народом насильницьким шляхом. «Принцип самостійної волі – єдиний принцип моралі» [59]. Г. Гегель виокремлює поняття «держава» та «громадське суспільство», розробив класифікацію останнього: основне, загальне, промислове. Гегель не визнавав теорію «спільного договору» та був

прихильником моральної ідеї походження держави, ототожнював історичну та правову відповідальності [31].

Інші представники зазначеного періоду Дж. Міль, М. Шлік, Ф. Бредлі не пов'язували відповідальність з державою, вважаючи, що відповідальність є категорією, суто притаманною конкретному індивіду [155]. І. Бентам термін «відповідальність» розглядав через «відповідальність влади», вважаючи, що парламент, з його точки зору, повинен контролюватися виборцями [164].

Б. Чичерін відмічав, що «політична свобода полягає в тому, що громадяни як член суспільства, держави, приймає участь в загальних справах. Свобода з індивідуальної перетворюється на суспільну» [97, с. 146]. Концепція відповідальності К. Маркса основана на аналізі співвідношення свободи і необхідності, а В. Ленін розглядав відповідальність як «товариську дисципліну» [77 с. 96; 90, с. 16].

З визнанням політології та соціології як науки наприкінці XIX ст., розвитком юриспруденції, категорія «відповідальність» стала предметом обговорення не лише філософів, а й політологів, соціологів та юристів. «Відповідальність» почали розглядати під різними кутами зору.

М. Вебер вважав, що «відповідальність – фактор ефективної адміністративної організації [20]. Ж.-П. Сартр вказував на те, що «людина реалізує себе в суспільно-політичних інститутах і там несе відповідальність за свої дії. І. Ільїн вважав, що покоління безвідповідальних шкурників і безвідповідальних честолобців не звільнить державу і не відновить її [55]. Ж. Піаже розглядав та давав оцінку моральній відповідальності [165]. А. Маслоу вивчав самоактулізацію через реальні вчинки, відповідальність життєвого вибору [91]. В результаті класифікації Г. Йонаса були виділені наступні типи відповідальності: природна та штучна, вертикальна, легальна, моральна, «за» та «перед» [57].

Таким чином, відповідальність в різних концепціях розглядається у співвідношенні зі «свободою» та «необхідністю», під кутом моралі та права, вона вивчається через призму взаємної відповідальності суспільства та

держави, суспільства та індивіда, який наділяється зовнішньою та внутрішньою відповідальністю, має відповідальність як природню якість людини.

Згодом відповідальність отримала свій соціальний відтінок. «Політичну відповідальність» почали розглядати як вид соціальної відповідальності, співвідносити її з правовою відповідальністю.

Початком вживання терміну «політична відповідальність» можна вважати начало дискурсу щодо відповідальності парламенту та міністрів в працях Г. Шершеневича [160]. Так, в працях Л. Грядунова [39], О. Плахотного [117], М. Сперанського [143] з'являються визначення «соціальної відповідальності». О. Плахотний визначав соціальну відповідальність як категорію «для позначення міри вільного вияву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант ставлення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства» [117, с. 37]. А. Панов та В. Шабалін визначають соціальну відповідальність як «вольове ставлення індивіда до панівних у суспільстві цінностей, яке виражається в конкретно-визначеній діяльності та відповідним чином оцінюване контролюючою інстанцією» [114, с. 39]. Г. Шершеневич виділяв три види відповідальності міністрів: політична, кримінальна та юридична [160, с. 14].

Таким чином, поняття політичної відповідальності не знайшло широкого визначення в вітчизняній науці радянського періоду через неможливість всебічного її дослідження та правильного трактування. З радянських авторів, як зазначалось вище, окремо можливо виділити праці С. Авак'ян [2], С. Андрєєва [5], А. Панова [114], О. Черниша [159].

Так, С. Авак'ян [2] відмічав, що відповідальність суб'єкта державно-правових відносин – політична відповідальність. В працях О. Черниша [159] детально розроблено структуру і форми політичної відповідальності. Вказаному питанню приділяється увага й в роботах А. Панова [114], який

продовжує вивчати категорію відповідальності через співвідношення її зі свободою.

Юридичний підхід. Юридичний підхід до визначення поняття політичної відповідальності полягає в наданні дефініції категорії «відповідальність» з юридичної точки зору, з'ясуванні її видів та, як слідство, аналізі співвідношення політичної та конституційної відповідальності як споріднених правових явищ.

Необхідно зазначити, що вживання юридичного підходу в політології є достатньо поширеним явищем. Так, А. Зазнаєв вказує, що в області конституційного та міжнародного права в юридичній науці сьогодні використовується багато політичних термінів та категорій [52, с. 93]. З точки зору П. Кабанова, в сучасній політологічній науці все частіше застосовуються юридичні категорії [58, с. 248]. Одною із таких категорій А. Вихляєв вважає політичну відповідальність, як таку, що має теоретико-методологічну базу юридичної відповідальності [26, с. 40].

Дійсно, в юридичній літературі питанню відповідальності та її поняттю приділено багато уваги в працях фахівців з теорії держави та права та інших галузях юридичної науки. Аналіз багаточисельних визначень поняття юридичної відповідальності сучасних науковців та практиків наводить на короткий висновок про те, що це санкція за протиправну поведінку (діяння) особи, яка встановлюється в судовому чи договірному порядку та передбачена законодавством. Відповідальність за правомірні діяння не входить до юридичної відповідальності.

В залежності від суб'єктного складу та правової конструкції, яка передбачає механізм відповідальності, ступеню суспільної небезпечності діяння, передбачаються різні види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільна, конституційна, дисциплінарна тощо. Всі ці види відповідальності можуть бути застосовані до суб'єктів політичної діяльності.

Політична відповідальність в законодавстві України досі не передбачена. Але сьогодні існує законопроект Закону України «Про

політичну відповідальність» від 09.04.2010 № 6286, який був внесений народним депутатом М. Папієвим та не прийнятий [120].

Визначення політичної відповідальності та її види представлені в вказаному нормативно-правовому документі наступним чином: «політична (політико-правова) відповідальність – особливий вид соціальної відповідальності, що полягає у легітимному застосуванні політичних і правових санкцій до суб'єктів політики, визначених цим Законом, що настає за порушення ними політичних норм, узятих на себе політичних зобов'язань».

Ст. 4 вказаного законопроекту передбачає політичну відповідальність у формі політичних і політико-правових санкцій, що застосовуються до суб'єктів політики, а саме:

- санкції політичного характеру (негативна суспільна оцінка на політичних виборах; громадська недовіра; ініціювання процедури застосування санкцій політико-правового характеру відповідно до закону);

- санкції політико-правового характеру (попередження суб'єкта політики про недопустимість порушення чинного законодавства; тимчасове позбавлення права суб'єкта політики щодо здійснення певного виду політичної діяльності; відставка, або позбавлення повноважень суб'єкта політики; відмова у реєстрації для участі у наступних (чергових, позачергових) політичних виборах; розпуск колегіального суб'єкта політики, сформованого за результатами політичних виборів; вилучення агітаційних матеріалів; скасування державної реєстрації суб'єкта політики).

Кримінальна та адміністративна відповідальність теж передбачена законопроектом Закону України «Про політичну відповідальність» за порушення присяги та за порушення умов та порядку здійснення розпорядження об'єктами права комунальної власності відповідно до закону.

Необхідно також відмітити, що в тексті Рішення Конституційного суду України від 7 квітня 2002 р. вперше на законодавчому рівні був вжитий термін «політична відповідальність» та перелічені її підстави: «За

Конституцією України передбачена політична відповідальність Кабінету Міністрів України (стаття 87, пункт 10 частини першої статті 106, частина четверта статті 115). Припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади Президентом України на підставі пункту 10 частини першої статті 106 Конституції України або відставку Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри згідно зі статтею 87 Конституції України, та означає, що відповідна оцінка діяльності членів Кабінету Міністрів України та керівників інших центральних органів виконавчої влади може стосуватися як законності їх дій, так і мати політичний характер» [129].

При проведенні аналізу співвідношення юридичної та політичної відповідальності Р. Гаріпов вдало вказує, що «Головною відмінною особливістю юридичної відповідальності від політичної слугує підґрунтя її виникнення: при порушенні правових норм виникає обов'язок притерпіти несприятливі міри, передбачені законом. Напроти, якщо порушені політичні норми, які не виражені в правовій формі (партійні установки, неформальні правила, традиції), з'являється вірогідність наступу негативних наслідків, які не регламентовані в юридичній площині» [28, с. 83].

Таким чином, в літературі склалася точка зору, що основну законодавчо передбачену політико-правову відповідальність містять норми Конституційного права, як галузі права, яка регулює відповідальність за належне здійснення публічної влади.

З вказаного приводу необхідно навести декілька наукових точок зору в дискурсі співвідношення юридичної, конституційно-правової та політико-правової відповідальності. С. Авакьян [3], Н. Армаш [9], С. Балан [11], Г. Малкіна [83, 86], О. Мельник [95] вважають різновидом політичної відповідальності конституційно-правову; С. Колотиркіна [68], О. Кутафін [76], О. Рябченко [134], навпаки, вважають політичну відповідальність різновидом юридичної; В. Мельниченко відзначає принципову відмінність

політичної відповідальності від юридичної [96]; Н. Батанова [14], А. Боголейко [18] говорять про те, що конституційно-правова та політична відповідальності є різними видами; Р. Гаріпов [28], А. Муртіщева [102] вказують на складність розмежування цих понять.

В пошуках місця політико-правової відповідальності в площині співвідношенні з юридичною та конституційною відповідальністю, необхідно зазначити, що вони співвідносяться як загальне та часткове.

Вказана точка зору підкріплюється міркуваннями стосовно того, що, з однієї сторони, юридична відповідальність є видом соціальної відповідальності, як і політична відповідальність. Конституційна відповідальність, в свою чергу, безперечно, є видом юридичної відповідальності, так як повністю підпадає під її класичне визначення. З іншого боку, в науковій літературі існує стала точка зору стосовно того, що політична відповідальність має моральний та правовий (конституційний) аспекти. В її контексті за етичні правопорушення при здійсненні політичної діяльності може наставати не цивільна, а саме політична відповідальність. В свою чергу при здійсненні злочинних діянь політичними діячами вони можуть понести одночасно кримінальну та політичну відповідальність.

Таким чином, необхідно підтримати точку зору стосовно того, що конституційна та юридична відповідальності не є видами політичної відповідальності, і навпаки.

Соціально-моральний підхід. Аналіз наукових джерел, присвячених вивченню поняття та видів політичної відповідальності та етико-моральної її складової, безперечно надає підстави підтримати наукові точки зору щодо наявності тісного взаємозв'язку поміж мораллю, етикою та відповідальністю особистості.

Необхідно підкреслити, що соціально-моральний підхід розгляду політичної відповідальності ґрунтується на тому, що складовою політичної відповідальності є не тільки правова відповідальність та її санкції, а й морально-етична сторона внутрішнього ставлення та поведінки конкретного

індивіда. В вказаному контексті вдалою видається точка зору А. Коломієць щодо того, що соціальний осуд та тиск є тим самим механізмом настання політичної відповідальності за порушення норм етики та моралі [65, с. 578].

Очевидно, що співвідношення політики та моралі турбувало філософів ще за часів Конфуція, який є автором вчення про правила поведінки та правильне життя. Конфуціанство висунуло строгі вимоги до особистості, особливо до політичних діячів та до правителя, який повинен бути мудрим та добрим до свого народу, бути зразком поведінки.

Тема моралі розкривається і в епоху Ренесансу в працях видатного філософа-мислителя Н. Макіавеллі. Він обстоював точку зору досягнення державного благополуччя любимими засобами, але був за дотримання високих моральних норм. У подальшому Гегель підкреслював те, що держава спирається на моральні устої. Одним з перших дві сторони відповідальності, які взаємодіють між собою, виділив М. Вебер. Він виділяє етику переконання та етику відповідальності. В своїй праці Г. Йонас «Принцип відповідальності» у пошуках етики для технологічної цивілізації» розглядає поняття відповідальності за майбутнє в умовах техногенного тиску на природу та суспільство.

Таким чином, поняття морально-політичної відповідальності тісно пов'язано з поняттями ідеалів справедливості, патріотизму, вірності слову, порядності, совісності, людської цінності, гуманістичності, добротності, етики спілкування та поведінки тощо.

Теоретично морально-політичні норми є невизначеними та поєднують в собі загальноприйняті етичні норми суспільства та норми конкретного історичного періоду. Мораль особистості не завжди співпадає з суспільною мораллю. Морально-політична відповідальність передбачає відповідальність конкретного індивіда за конкретні неморальні, неетичні вчинки впродовж його політичної діяльності. Про особистісний характер морально-політичної відповідальності О. Черниш вказує, що «юридична відповідальність виникає

щодо юридичних осіб та громадян, а моральна – стосовно індивіда» [158, с. 19].

Як зазначалось вище, сучасні науковці виділяють два основних види політичної відповідальності: політико-правову та морально-політичну. З метою розмежування морально-політичної відповідальності від політико-правової відповідальності Г. Малкіна наводить наступну низку специфічних рис морально-політичної відповідальності:

- позаінституціональний характер;
- джерелом є совість та моральна свідомість суспільства;
- норми моралі не підлягають швидким змінам [85, с. 56].

З точки зору С. Ружанцева, механізм морально-політичної відповідальності визначається:

- взаємодією політика з суспільством та громадянами;
- на основі звичайних, типових ситуацій;
- на основі загальноприйнятих цінностей та установок;
- на основі сприйняття суспільством мотивів політичної діяльності;
- на основі уявлень та сприйняття власних рішень [132, с. 193].

Таким чином, аналіз вищенаведених точок зору, співвідношення понять морально-політична відповідальність та етика полягає в тому, що етичні норми регулюють морально-політичну відповідальність. В вказаному контексті Т. Аболіна підкреслює, що політична етика є кодифікованою політичною мораллю [1, с. 7].

Сьогодні виділяють професійні та корпоративні етичні кодекси, парламентську та депутатську етику. Необхідно підкреслити, що законодавчо етико-політичні норми не завжди закріплюються саме в етичних кодексах депутатів чи парламенту, найчастіше вони відображаються в Конституціях та законах, регламентах парламенту тощо. Етичні кодекси парламенту є в США, Великобританії, Франції, Канаді, Іспанії тощо.

Необхідно підкреслити, що міжнародна спільнота теж підтримує закріплення етичних норм поведінки в політичній сфері на законодавчому

рівні. Так, на Генеральній Асамблеї ООН був схвалений «Міжнародний кодекс поведінки державних посадових осіб» (Резолюція 51/59 ГА 82-го пленарного засідання від 12 грудня 1996 р.), Рада Європи прийняла Рекомендації Комітету Міністрів щодо Кодексу поведінки державних службовців (2000 р.).

Такі етичні кодекси, безумовно, є основою етичної поведінки парламентарів та державних службовців, узагальнюють вимоги до них, регулюють їх діяльність і, як слідство, зміцнюють позитивне ставлення та довіру громадян й суспільства в цілому.

Крім вказаного, традицією багатьох країн є створення спеціальних комітетів з парламентської чи депутатської етики, основною задачею яких є розробка етичних правил та санкцій за порушення етичних норм. Необхідно підкреслити, що основними закріпленими правилами поведінки стають: сумлінне виконання своїх обов'язків в інтересах держави, правила поведінки на засіданнях, етичні вимоги до особистості політичних діячів, повага та толерантність до інших політичних діячів, регулювання взаємовідносин з іншими фракціями, громадянами, організаціями, недопущення зловживань тощо.

З точки зору Г. Малкіної, яку варто підтримати, парламентська етика є складовою морально-політичної відповідальності, поєднання права та моралі в кодексах етики депутатів надає можливість уникнути суб'єктивного відношення при вирішенні питання аморальності чи моральності поступків політиків [85, с. 57].

Необхідно вказати, що морально-політична відповідальність може наставати і за дії, які порушують загальні суспільно-етичні норми, тобто не обов'язково аморальні вчинки повинні стосуватися безпосередньо порушення регламентів чи етичних кодексів. Як приклад, такий вид морально-політичних санкцій широко застосовується в США: скандал Клінтон-Левінські, Уотергейтський скандал тощо.

Релігійний підхід. Релігія, поряд з мораллю, завжди була потужним регулятором політичних процесів на державному та міжнародному рівнях. Динамічна політизація релігійних відносин останнім часом, свідчить про збільшення ролі релігійного фактору як механізму регулювання особистих та суспільних відносин та доцільності розгляду політичної відповідальності із застосуванням релігійного підходу.

Необхідно зазначити, що маючи ефект на свідомість людини, релігійні організації, церкви впливають навіть на нерелігійне суспільство. Крім цього, релігійні норми на відміну від норм моралі та етики є правилами поведінки, які письмово закріплені в Священному писанні, Біблії, Завітах, Канонах тощо.

Історично релігія існувала нероздільно та окремо з державним управлінням та правом в різні епохи. Ще з античних часів відомі філософи Платон, Арістотель, Сенека розглядали взаємозв'язок політики і релігії. Богів закликали у свідки торгових договорів, вони слугували гарантами укладення мирних міждержавних угод, їх ім'ям клялись уразі необхідності запоруки майбутніх дій тощо.

В період Середньовіччя релігія виконувала одразу морально-політичну та правову функції. Християнське духовенство, ще з часів Риму, мало універсальну владу над світським життям, правителі були «намісниками Бога на землі».

Але згодом, у філософських працях відображається критика християнства (А. Данте), пропозиції щодо розділу церкви та влади (Ф. Аквінський), засудження церкви, наявність духовної і світської влади (М. Макіавеллі).

З епохи Відродження, поступово, відбувається розмежування церкви та державної влади, з'являються праці, які відстоюють світський спосіб життя. Згодом, вже в радянський період церква опинилась під владою уряду, був взятий курс на побудову світської країни. Релігія була відмежована від політики, церкви втратили свій домінуючий статус в суспільстві.

З отриманням незалежності Україною, незважаючи на декларування в ст. 35 Конституції України положень, що «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви, жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [70], із зникненням загальнодержавної ідеології, розпочався новий оберт процесу політизації релігії.

Як вказують сучасні наукові дослідники, серед яких О. Дринова [43], С. Наумкіна та М. Палінчак [106], О. Переяшкин [115], церква стала відновлювати свою роль в суспільних відносинах, релігійні постулати почали використовувати в якості політичних технологій.

В зазначеному контексті варто навести точку зору В. Климова, який виокремив наступні чинники політизації церковних структур: легалізація системи церковних органів; наявність парафіян, які мають політичні права (голосу, бути обраним); наявність безумовного авторитету в конкретних віровченнях та цінностях, що надає можливість побудувати політичні позиції з релігійним підґрунтям; рейтинг релігійної структури може підвищити партійний рейтинг; використання міжнародних релігійних зв'язків у політиці [61, с. 6-8].

Серед додаткових переваг використання релігії у виборчому процесі, С. Продивус вказує, що іноді партія чи політичний лідер приходять до влади завдяки релігійної підтримки (роздача агітаційної літератури, спільні молитви за перемогу, ідеалізація кандидата, наділення роллю «обранців Божих») [121].

Таким чином, якщо застосування релігії в якості політичного інструменту не викликає сумніву, то наявність релігійно-політичної відповідальності та визначення її місця в системі видів політичної відповідальності потребує на додаткове обґрунтування та дослідження.

Необхідно зауважити, що витоки розуміння наявності релігійно-політичної складової політичної відповідальності полягають в дослідженні

впливу релігійної етики на свідомість електорату в контексті основної релігійної віри на основі її віровчень та приписів.

Сьогоднішні тенденції політизації релігії говорять про можливі випадки остаточного злиття політичної етики з релігійною. Вживання церковних атрибутів в політиці, введення в оману парафіян конкретної церкви при застосуванні її в якості «опорної» при проведенні передвиборчої агітації, посилення на божественне походження політичного кандидата на виборах, принесення клятв ім'ям Божим та на Біблії чи на Святому письмі при інавгурації, говоре про безпосереднє використання дотепер «Божої заповіді» в здійсненні політичної діяльності.

Таким чином, збіг порушення етичних та правових норм з використанням релігійної складової, як методу додаткового впливу, в політичній діяльності може потягнути за собою настання окремого виду політичної відповідальності – релігійно-політичної. У разі визнання релігії в якості державної, такий «збіг» нерозривно може об'єднувати ще й правові норми (Ватикан, Іран, Саудівська Аравія).

Як і при морально-політичній відповідальності, наслідками релігійно-політичної відповідальності може бути публічний осуд з боку суспільства та недовіра виборців. Додатковими її інструментами є осуд релігійних організацій, відсторонення від конкретного віросповідання, застосування норм канонічного права.

Підсумовуючи, необхідно вказати, що проведення дослідження місця релігійно-політичної відповідальності в системі видів політичної відповідальності дає можливість стверджувати, що релігійно-політична відповідальність більш наближена до морально-політичної відповідальності, чим політико-правової відповідальності, але, безсумнівно, є її окремим видом.

Політичний підхід. Політичний підхід до трактування поняття політичної відповідальності є класичним підходом політологічної науки, який ґрунтується на проведенні досліджень крізь призму розуміння ступеню

суспільної недовіри старій владі в виборчому процесі [7, с. 8-12]. Останнє відбувається, перш за все, у випадку недотримання обіцянок політичними лідерами, які вони оголошували під час попередніх виборів, хибного ставлення до своїх повноважень, звинуваченнях в неправильно обраному політичному курсі. Їх політична відповідальність настає у разі програшу чергових чи позачергових виборів.

Додатково, застосування політичної відповідальності за політологічним підходом сучасні дослідники пов'язують із питаннями багатопартійності, виду виборчого процесу, стану суспільної думки щодо рівня довіри владі та диференціації «нових» та «старих» політиків.

Не вдаючись в аналіз переваг та вад сучасного парламентаризму та партології, необхідно зауважити, що політичний підхід охоплює лише одну сторону політичної відповідальності, суттєвим недоліком якої є неефективність застосування до «одноразових» політиків, а перевагою в крайньому розумінні – неможливість займатися політикою в конкретній країні із-за тотальної недовіри виборців.

Необхідно відмітити, що все частіше віддзеркаленням дій політиків з високим рівнем недовіри електорату стає принесення публічних вибачень та визнання своєї провини. Такі дії в політології отримали назву історичної відповідальності. Як вказують в своїх працях сучасні дослідники Д. Томільцева [148, с. 25-27], А. Разін [125, с. 37-38], проблемними питаннями співвідношення політичної та історичної відповідальності є сама суть історичної відповідальності: колективна чи індивідуальна відповідальність за минулі дії.

Прикладами історичної відповідальності може бути визнання геноциду на міжнародному рівні, публічні вибачення канцлера Федеративної Республіки Німеччина Віллі Брандта, прем'єр-міністра Австралії Радда, президента США Білла Клінтона тощо.

Таким чином, політологічний підхід призведе до виокремлення основного інструментарію політичної відповідальності – результати виборів та референдумів, принесення публічних вибачень тощо.

Управлінський підхід. Управлінській підхід до розгляду політичної відповідальності був запроваджений на основі досліджень з державного управління в контексті розгляду питань побудови розподілу конституційної відповідальності суб'єктів публічної влади.

Необхідно зазначити, що політика і державне управління неодмінно мають тісний взаємозв'язок, що стало приводом для дискурсу багатьох праць політологів та фахівців з державного управління, чиї погляди щодо співвідношення поняття «політика» та «державне управління» не завжди співпадають. Так, В. Цветков [153], Н. Колісніченко [63] обстоюють думку, що основна мета політики – діяльність в сфері державного управління. В. Д'яченко [46], В. Солових [142] стверджують, що державно-управлінська діяльність влади є процесуальною технічною стороною реалізації політичних владних повноважень. В. Вільсон обґрунтовує необхідність існування державного управління поза політикою, що буде сприяти розвитку демократії в державі [23, с. 345]. А. Червеняк підкреслює, що європейській підхід полягає в розумінні державного управління як підгалузі права [157, с. 122].

Узагальнюючи наявні точки зору, необхідно відмітити, що сьогодні в Україні, як і в більшості демократичних країн світу, склалася така система реалізації державної влади, яка передбачає двох провладних суб'єктів: політично-обрану еліту та державних службовців, політична відповідальність у яких може виникати за реалізацію політичного курсу, прийняття політичних рішень, дбале відношення до своїх обов'язків, корупцію тощо.

Таким чином, зазначені підходи до трактування політичної відповідальності надали можливість виокремити наступні види політичної відповідальності: морально-політичну, політико-правову, релігійно-політичну.

Кожен з вказаних видів політичної відповідальності має свої особливості. Політико-правова відповідальність полягає в конституційно-правових санкціях, проведенні перевиборів, референдумах тощо. Проявами морально-політичної відповідальності є суспільний осуд та недовіра, історична відповідальність. Політико-релігійна відповідальність полягає в релігійних зловживаннях, за якими можуть слідувати морально-етичні та релігійні санкції.

Необхідно підкреслити, що вказані підходи відобразилися й на наукових спробах надати загальну дефініцію поняття «політична відповідальність». Аналіз наукових джерел різної направленості свідчить про існування збігів та розбіжностей в трактуванні цього багатогранного явища на основі різних підходів тлумачення:

- розкриття поняття політичної відповідальності як виду соціальної відповідальності [65 с. 578; 86, с. 24; 117, с. 20; 118, с.503; 119, с. 32; 138, с.18; 149, с.16; 158, с.18];
- розкриття поняття політичної відповідальності як автономного виду відповідальності [13, с. 169];
- співвідношення політичної відповідальності з конституційно-правовою відповідальністю [3; 9; 11, с. 23; 54, с. 140; 83; 86; 95; 96, с. 178];
- існування політичної відповідальності на основі моралі, справедливості, патріотизму [9; 112, с. 180];
- наявність зворотного зв'язку провладних політичних суб'єктів з народом, підзвітність влади [74, с. 52-53]; виникнення у зв'язку із реалізацією владних повноважень, делегованих народом, [112, с. 179;] відповідальність влади перед суспільством [54, с. 140].
- політична відповідальність не є обов'язком держави, вона має ситуативний, виборчий характер [29, с. 281].

Якщо звернутися до словників, то поняття «відповідальність» трактується як «відносини, що забезпечують інтереси і свободу взаємопов'язаних сторін і гарантовані суспільством та державою» [82, с. 14].

Тому, найбільш розповсюдженою є точка зору, що політична відповідальність – відповідальність державної влади перед громадянським суспільством, вид соціальної відповідальності індивідів та державних інститутів як суб'єктів політики щодо здійснення публічної влади [13, с. 169; 29, с. 281; 84; 109; 138].

Додатково дискусію між науковцями також викликає питання щодо розгляду політичної відповідальності у часовому вимірі. Політична відповідальність розглядається як перспективна та ретроспективна [37, с.4-8], реакція політичних суб'єктів на теперішнє через розуміння минулого та майбутнього [13, с. 222; 103, с.169]. Аналіз наукової літератури також надає можливість розрізняти об'єктивну та суб'єктивну політичну відповідальність, негативну та позитивну політичну відповідальність, індивідуальну та колективну політичну відповідальність тощо. Крім вказаного, слід зазначити, що політична відповідальність може наставати як за певні діє, так і за бездіяльність.

Необхідно відмітити, що при розгляді питання щодо суб'єктного складу політичної відповідальності сучасні політологи, як правило, використовують інституціональний підхід. При цьому, суб'єктами політичної відповідальності вважаються політичні інститути, які складають політичну систему, тобто система державних та недержавних стосунків суспільних та політичних інститутів, які здійснюють політичну діяльність та виконують політичні функції, займаються артикуляцією інтересів.

Таким чином, традиційно до суб'єктів політичної відповідальності відносять главу держави, уряд, парламент, органи місцевої влади, політичні партії, суспільні організації, політичну еліту, народ. Останнім часом увагу науковців також привертає політична відповідальність органів судової влади, Збройних сил, кримінальних структур, «внесистемної опозиції», крупних економічних акторів, міжнародних організацій, засобів масової інформації державної та недержавної форм власності, релігійних конфесії тощо.

Тобто, ті актори політики, що не мають легітимної правосуб'єктності та не ввійшли до правового поля регулювання національного чи міжнародного права.

Але, безумовним здається той факт, що всі ці актори, мають вплив на політичний процес, він є частиною змісту їхньої діяльності, і, навіть, якщо вони нелегітимні, вони є суб'єктами морально-політичної та релігійно-політичної відповідальності прямо чи у субсидіарному порядку. Таким чином, трансформаційні політичні процеси сьогодення призвели до формування нової групи суб'єктів політичної відповідальності, що може отримати загальну назву «нетипові суб'єкти політичної відповідальності».

В такому ключі, здається доцільним розглядати засоби масової інформації державної та недержавної форм власності, релігійні конфесії, крупні економічні корпорації та підприємства, в рамках політичної відповідальності громадянського суспільства; органи судової влади, Збройні Сили – в рамках дискурсу щодо органів державної влади; кримінальні структури, невизнані держави, «внесистемні опозиції», терористичні організації, національно-визвольні рухи, уряди у вигнанні, екстремістські організації в рамках полеміки щодо нетипових суб'єктів політичної відповідальності.

На закінчення міркувань стосовно особливостей політичної відповідальності доцільно підкреслити, що сам процес її застосування в науковій літературі отримав назву «механізму» політичної відповідальності. В контексті її впливу на суспільні та особисті інтереси, політична відповідальність може розглядатися як система засобів чи інструментів, за допомогою яких відбувається досягнення гармонійного чи дисбалансного стану суспільно-політичної системи. В такому ракурсі, беручи до уваги її регулятивну складову, політична відповідальність може розглядатися в якості механізму регулювання суспільних та особистих інтересів, а її «санкції» як інструменти впливу на гармонізацію чи дисбаланс особистих та суспільних інтересів.

Також слід зазначити, що всі вказані риси та дискурси щодо дефініції самого поняття «політичної відповідальності» надають можливість спробувати сформулювати власне визначення цього багатогранного поняття: Політична відповідальність – різновид соціальної відповідальності, який виникає у вигляді морально-політичних, релігійно-політичних та політико-правових санкцій за порушення в процесі політичної діяльності у вигляді недотримання політичних обіцянок, неправильно обраних політичних курсів, зловживання політичним становищем, введення в оману своїми політичними діями, порушення загальноприйнятих етичних норм поведінки тощо.

Висновки до розділу I

В результаті проведення аналізу ступеню розробки та стану дослідження політичної відповідальності, як умови гармонізації суспільних та особистих інтересів, було виявлено, що сучасна наукова думка представлена працями авторів різних галузей знань: політології, філософії, юриспруденції, соціології, історії тощо. Вказаний інтерес до феномену політичної відповідальності пояснюється довгим історико-еволюційним розвитком цього багатогранного явища.

Більшість науково-теоретичних досліджень вивчення політичної відповідальності та її впливу на трансформацію державно-політичних відносин проводиться з використанням інституційного підходу. Не зважаючи на вказане та на широку вітчизняну та зарубіжну джерельну базу різних періодів, єдиний науковий підхід щодо визначення поняття «політична відповідальність», а також дослідження особливостей впливу політичної відповідальності на узгодження суспільних та особистих інтересів відсутні.

Аналіз науково-літературних джерел та історичного дискурсу поняття категорій «відповідальності» та «політичної відповідальності», розуміння пошуку нових шляхів проведення подальшого дослідження в контексті її взаємовпливу на суспільні та особисті інтереси, надав привід розширити коло

теоретичних підходів вивчення поняття «політичної відповідальності» та обґрунтувати доцільність розгляду поняття «політичної відповідальності», застосовуючи історико-філософський, політологічний, юридичний, соціально-моральний, релігійний та державно-управлінський підходи.

Порівняльний аналіз трактування поняття «відповідальність» та «політична відповідальність» на основі класичних філософського, юридичного та політичного підходів, надав можливість переосмислення та проведення більш глибокого аналізу на основі релігійного та державно-управлінського підходів. Дослідження політичної відповідальності в контексті релігії, дозволило обґрунтувати новий вид політичної відповідальності – релігійно-політичну відповідальність.

Історико-філософський підхід вивчення політичної відповідальності дозволив зробити висновки, що наукові погляди щодо поняття політичної відповідальності еволюційно пройшли два основні історичні періоди:

1. Спроби трактування відповідальності в Стародавні часи;
2. В результаті вивчення особливостей соціальної та правової відповідальності виокремлення політичної відповідальності як окремого виду в період Нового та Новітнього часу та проведення подальшого дослідження особливостей її застосування;

Застосування інституційного та історичного підходів при дослідження суб'єктів політичної відповідальності сприяли виявленню нової групи суб'єктів політичної відповідальності – «нетипових суб'єктів політичної відповідальності».

Одним із основних підсумків першого розділу дисертаційного дослідження стала спроба надати власне визначення політичної відповідальності.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Аболіна Т. Етос і мораль у сучасному світі. Київ: ПАРАПАН, 2004. 200 с.
2. Авакьян С. А. Государственно-правовая ответственность. *Сов. государство и право*. 1975. № 10. С. 16-24.
3. Авакьян С.А. Санкции в советском государственном парве. *Советское государство и право*. 1973. №11. С.29-36.
4. Азаркин Н. М. Монтескье. Москва: Юрид. лит., 1988. 615 с.
5. Андреев С. С. Политическое доверие и политическая ответственность. *Социально-политический журнал*. 1992. № 10. С. 29-43.
6. Антология мировой философии в 4 т. Москва: Мысль, 1969. Ч.2. 360 с.
7. Антоненко А.О. Підходи до тлумачення політичної відповідальності. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Політичні науки*. 2011. Том 12. С.8-12.
8. Аристотель. Политика. Собрание починений в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 644 с.
9. Армаш Г. Особливості відповідальності «державних політичних діячів»: співвідношення політики та закону. *Юридичний журнал*. 2005. №11. С. 20-26.
10. Асмус В.Ф. Иммануил Кант. Москва, 2005.
11. Балан С. Політична відповідальність у процесі здійснення державної влади. *Наукові записки Курасівські читання*. 2005. Вип. 30. С. 23-33.
12. Балан С.В. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади : дис. ... канд. юрид. наук : 23.00.02 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2007. 198 с.
13. Балуцька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості. *Вісник Львівського університету. Серія філософія*. 2011. Вип.14. С.166-174.
14. Батанова Н.М. Співвідношення конституційно-правової відповідальності та політичної відповідальності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 3. С. 24-31.
15. Бедрак Н.М. Партії як інститут політичного представництва. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 52. с. 274-281.
16. Берлин И. Две концепции свободы. Современный либерализм. Москва: Мысль, 1998. 43 с.
17. Білоус К.С. Проблеми встановлення та механізми забезпечення політичної відповідальності. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. №2. С. 1-6.
18. Боголейко А.М. Соотношение конституционно-правовой и политической ответственности. *Теоретико-методологические основы развития системы права республики Беларусь: сборник статей. Белорусский государственный университет. Серия «Гуманитарные науки»*. Минск: Право и Экономика, 2011. С. 197-204.

19. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические. Соч.: в 2 т. Т. 2. Москва: Мысль, 1972.
20. Вебер М. Избранные произведения / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.
21. Веденеев В.О. Логіка визначення сутнісних аспектів політичної відповідальності та критеріїв її виміру. *Наукові праці. Політологія*. 2018. Вип. 302. Том 314. С. 58-63.
22. Виговський Д. Моделі захисту групових інтересів та їх розвиток в Україні. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2011. Вип. 23. С 71-76.
23. Вильсон В. Наука государственного управления. Классики теории государственного управления: Американская школа / Под ред. Дж.Шафритца, А.Хайда (Редакционная коллегия: А.В. Сурин, Ю.Ю. Петрунин (отв. ред), Л.В.Минаева, Г.Л. Купряшин). Москва: Издательство Московского университета, 2003. 800 с.
24. Виноградов В.А. Конституционная ответственность: вопросы теории и правовое регулирование. Москва: ТЕРРА, 2000. 379 с.
25. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. Москва, 2009.
26. Вихляева А.А., Наумкина В.В. Политическая и юридическая (конституционная) ответственность органов государственной власти субъектов Российской Федерации. *Современное право*. 2011. № 6. С. 39–41.
27. Володько И.А. К вопросу о понятии конституционно-правового принуждения. *Конституционное и муниципальное право*. 2014. № 4. С. 7-10.
28. Гарипов Р.Ф. Соотношение форм юридической и политической ответственности. *Общество: политика, экономика, право*. 2019. № 12. С. 94-98.
29. Гарипов Р.Ф. Субъективные особенности политической ответственности. *Вестник Крас ГАУ*. 2014. №4. С.279-283.
30. Гарипов Р.Ф. Формалізація політичної відповідальності партійних організацій. Вченні записки Казанського університету. 2015. Том 157. Кн. 1. С. 207-212.
31. Гегель Г. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
32. Гедікова Н.П. Політична відповідальність як критерій політичної соціалізації особистості. Одеса : Астро Принт, 1999. 24 с.
33. Гнатенко Н.Г. Группы интересов у Верховній Раді України: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02./ Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2017. 253 с.
34. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. Москва, 1964. Т. 1.
35. Голинська Х.О. Партійно-політична відповідальність: зарубіжний та український досвід : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2010. 18 с.
36. Горфункель А. Х. Диалектические идеи итальянского Возрождения. *История диалектики XIV–XVIII веков*. Москва, 1974.

37. Горчаков Д. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці. *Наукові записки. Серія: Політичні науки: збір. наук. праць*. Київ: Академія, 2005. Т. 45. С. 4–8.
38. Гринчак А. А. Парламентська відповідальність уряду у Європейських країнах. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 24-35.
39. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма. Киев: Вища школа, 1979.
40. Дементов В.О. Особливості забезпечення соціальної відповідальності державної служби в контексті демократичних перетворень. *Публічне управління: теорія та практика*. 2013. № 1 (13). С. 196–201.
41. Денисова Д. О. Міжнародно-правова відповідальність міжнародних міжурядових організацій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2013. 19 с.
42. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Методичні рекомендації / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. : А. О. Красносільська, М. В. Лациба, А. В. Волошина, В. О. Купрій, Н. М. Чермошенцева, О. Л. Ващук. Київ: Агентство «Україна», 2013. 180 с.
43. Дринова Е.М. Политизация религии в контексте модернизационных преобразований. *Вестник МГОУ. Серия история и политические науки*. 2014. №5. С. 187-193.
44. Дунаєва Г.О. Процес інституціоналізації політичної відповідальності в Україні в контексті формування громадянського суспільства. *Політичні записки. Збірник наукових праць*. 2012. № 32. С.345-353.
45. Дунаєва Л. М. Теоретичні та методологічні підходи до дослідження співвідношення влади та самоврядування у сучасному політико-правовому просторі. *Молодий вчений*. 2017. № 3. С. 135-138.
46. Дяченко В.В. Проблеми співвідношення політика та державного управління в сучасному суспільстві. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. Вип. 31. С. 249-256.
47. Евтюхин Ю. А. Юридическая ответственность политических партий в избирательном процессе: перспективы правового регулирования. *Теория и практика общественного развития*. 2017. № 9. С.1-4. URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/yuridicheskaya-otvetstvennost-politicheskikh-partiy-v-izbiratelnom-protssesse-perspektivu-pravovogo-regulirovaniya%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/yuridicheskaya-otvetstvennost-politicheskikh-partiy-v-izbiratelnom-protssesse-perspektivu-pravovogo-regulirovaniya%20(1).pdf) (дата звернення: 27.01.2021).
48. Жмудський Р. Політична відповідальність у державному управлінні. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2012. № 2. С. 198-202.
49. Жукорська Я. Сучасно концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. №3 (19). С. 36-40.
50. Завьялова Г.И. Становление категорий ответственности и свободы в античной философии. *Вестник ОГУ*. 2013. №1. С.27-31.
51. Задорожної М.І. Модель розв'язання конфліктів як основа демократизації суспільної свідомості та підвищення ефективності

державного управління. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2019. № 1. С. 1-13.

52. Зазнаев О.И. Типология форм правления: работа над ошибками. *Полис*. 2006. № 1. С. 92-103.

53. Зайцев А.А. Политическая и юридическая ответственности: взаимосвязь и различия. *Всероссийский журнал научных публикаций*. 2010. Ноябрь. С. 106-109.

54. Зеленко Б.И. О политической ответственности. *Власть*. 2016. №4. С. 138-143.

55. Ильин И. О чувстве ответственности URL:: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Ilin/chuv_otv.php. (дата звернення: 27.01.2021).

56. История философии в кратком изложении / пер. с чеш. И. И. Богута. Москва: Мысль, 1995. 590 с.

57. Йонас Г. Принцип ответственности: Опыт этики для технологической цивилизации. Москва : Айрис Пресс, 2001. 400 с.

58. Кабанов П.А. Политическая преступность как политико-криминологическая категория. *ВВ: Вопросы права и политики*. 2013. № 2. С. 247–273.

59. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного URL:: <http://viktr.narod.ru/select/kant/>. (дата звернення: 27.01.2021).

60. Карнаушенко Л.В. Гармонизация общественных отношений как функция государства: проблемные аспекты. *Теория и история права и государства*. 2018. №1. С. 87-90.

61. Климов В.В. Церква в політичних реаліях України. *Релігійна понарама. Інформаційно-аналітичний журнал. Спецвипуск, 2006 р.: Релігія і церкви в суспільних реаліях України / За ред. А. М. Колодного*. Київ, 2006. С. 4-8.

62. Колісниченко С.М., Ярошенко В.М. Політична відповідальність як чинник забезпечення демократичного розвитку в Україні. *Наукові праці. Політологія*. 2016. Вип. 272. Том 284. С.58-63.

63. Колісниченко Н. Державне управління і політика як соціальні феномени. Державне управління та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 1 (12). URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2012_1/12knmusf.pdf. (дата звернення: 27.01.2021).

64. Колісниченко Н.М. Політика і державне управління як соціальні феномени. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 1 (12). С. 28–38.

65. Коломієць А.Є. Моральні аспекти політичної відповідальності. *Молодий вчений*. №3. 2016. С.577-582.

66. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве. Москва : Статут, 2014. 224 с.

67. Колосова Н.М. Теория конституционной ответственности: природа, особенности, структура: природа, особенности, структура : дис. ... д-ра юрид.

наук : 12.00.02 / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации. Москва, 2006. 368 с.

68. Колотіркина С.И. Виді ответственности в праве. *Труды института государства и права Российской Академии наук*. 2013. №5. С. 10-20.

69. Колюх В.В. Політична відповідальність у контексті децентралізацій влади в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2015. Вип. 3/4. С. 23-27.

70. Конституція України : офіц. вид. Верховна Рада України (станом на 01.01.2019 р.). Київ: Алерта, 2019. 112 с.

71. Конфуций. Афоризмы мудрости. Москва : Белый город, 2007. 448 с.

72. Корнієнко В.О., Денисюк С.Г., Буряченко О. Партійна ідеологія: система цінностей, або синдром «суспільної кататонії»? *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 117. С. 253-260.

73. Корнієнко В.О., Неприцька Т.І. Політична відповідальність української владної еліти : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2018. 154 с.

74. Кресіна І.О., Балан С.В. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. 68 с.

75. Кудряченко А. І. Формування взаємовідносин «особа – суспільство – держава» в країнах Центрально-Східної Європи: досвід для України : аналіт. доп. Київ : Ін-т всесвіт. історії НАН України, 2014. 55 с.

76. Кутафин О.Е. Предмет конституционного права. Москва: Юристь. 2001. 444 с.

77. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. Т. 38 : Проект программы РКП(б). М. : Издательство политической литературы, 1970.

78. Лещух А.Л. Делікт у сфері здійснення державної влади та конституційно-процесуальна відповідальність: сутнісно-правові характеристики та взаємозв'язок. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 31. С. 173-181.

79. Липинский Д.А., Мусаткина А.А. О санкциях конституционной ответственности и мерах защиты. *Конституционное и муниципальное право*. 2014. № 12. С. 15-18.

80. Лурье С.Я. Демокрит Л. Наук., 1970. 460 с.

81. Майданник О.О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти. Київ: Знання України, 2000. 40 с.

82. Малиновський В.А. Словник термінів і понять з державного управління. Київ: Центр сприяння інститут. Держ. Служби., 2005. 254 с.

83. Малкіна Г. Вибори як засіб реалізації політичної відповідальності. *Віче*. 2008. № 12. С. 16–18.

84. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Київ, 2011. 32 с.

85. Малкіна Г.М. «Морально-політична відповідальність: теоретичні засади аналізу». *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2014. №1. С. 54-57.

86. Малкіна Г.М. Демократія і політична відповідальність. Сучасна українська політика. *Політики і політологи про неї*. 2010. Вип. 21. С. 23-32.
87. Малкіна Г.М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. 326 с.
88. Мальковский Б.С. Учение Гегеля о государстве и современность. Москва, 1989.
89. Мальцев Г.В. Месть и возмездие в древнем праве. Москва, 2012.
90. Маркс К. Сочинения : в 50 т. Т. 42 : Экономическо-философские рукописи 1844 года. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955-1974. 723 с.
91. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 392 с.
92. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / общ. ред. М.А.Дынника. Москва: Госполитиздат, 1955. 239 с.
93. Медушевский А.Н. О границах понятия политической ответственности с юридической точки зрения. *Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование*. 2013. Т. 6. № 3 (29). С. 93-102.
94. Мельник Л.А. Взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства: основні поняття, проблеми та стратегічні напрями. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. №2. С.1-8.
95. Мельник О.В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 /Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2000.175 с.
96. Мельниченко В. Політична відповідальність публічно-владних інституцій у системі соціальної відповідальності. *Вісник національної академії державного управління*. 2011. Вип. 1. С. 175-183.
97. Миронов Е.В., Трошкин Е.И. Политические права и ответственность граждан в социально-политической концепции Б.Н. Чичерина. *Вестник ЮУрГУ*. 2006. №2. С. 146-147.
98. Міжнародно-правова відповідальність: теоретичний погляд: монографія / С. В. Ківалов та ін. ; відп. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Юридична література, 2017. 205 с.
99. Монтескье Ш. О духе законов. Избр. произведения. Москва: Госполитиздат, 1955.
100. Морозюк Р. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Міжнародне право*. 2017. №11. С. 249-251.
101. Муртіщева А.О. Конституційно-правова відповідальність уряду в державах європейського союзу: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2019. 24 с.
102. Муртіщева А.О. Співвідношення конституційної та політичної відповідальності уряду: основні доктринальні підходи. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія Право. 2015. Вип. 35. Частина 1. Том 1. С. 74-78.

103. Мусиенко С. Концептуалізація поняття політичної відповідальності. *Проблеми управління. 2007. № 4 (25). С. 221–224.*

104. Наливайко Л. Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... к.ю.н. : 12.00.02 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Київ, 2000. 180 с.

105. Наумкіна С. М. Інтеграція вітчизняного громадянського суспільства у глобальну систему співпраці. *Актуальні проблеми політики. 2017. Вип. 60. С. 189-199.*

106. Наумкіна С.М., Палінчак М.М. Процес політизації релігії як світова тенденція. *Перспективи. 2015. №4. С. 91-97.*

107. Нечкин А.В. Ответственность правительства и его отдельных членов в государствах СНГ. *Право и государство. 2016. №2. С. 51-54.*

108. Никитченко Н.В. До питання відповідальності органів влади. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2017. Вип. 1 (5). С.186-190.*

109. Нисневич Ю.А. Об акторах политической ответственности. *Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. 2013 № 3. С. 82-87.*

110. Нисневич Ю.А. Политическая ответственность: институциональная постановка проблемы. *Полис. Политические исследования. 2013. № 4. С. 62-74.*

111. Обушний М.І. Партологія: навчальний посібник. Київ, 2006. 432 с.

112. Органи державної влади в Україні/ За ред.. В.Ф. Погорілка. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. 592 с.

113. Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ, 2001. 16 с.

114. Панов А. Т., Шабалин В. А. Социальная ответственность личности в развитии социалистическом обществе. Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1976.

115. Переяшкин А.В. Религиозный фактор и его особенности в современной мировой политике. *Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. 2014. № 3. С. 292-295.*

116. Платон. Законы. Соч.: в 3 т. Москва, 1972. Т. 3. Ч. 2. С. 359-364.

117. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности. Харьков: Вища школа, Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.

118. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. Горбатенко В. П.; ред. Шемшученко Ю. С., Бабкіна В. Д. 2-е вид., доп. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

119. Понамаренко А.Б. Політична відповідальність народу. Політичне життя. 2019. №1.С. 31-36.

120. Про політичну відповідальність: Законопроект Закону України від 09.04.2010. № 6286. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF4UM00I> (дата звернення: 27.01.2021).

121. Продивус С. Релігія та політика: особливості суспільного статусу та функціонування URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/religfree_2009_14_6%20\(7\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/religfree_2009_14_6%20(7).pdf) (дата звернення: 27.01.2021).

122. Радченко Л.М. Політичні інтереси: поняття, функції, типологія. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 600-605.

123. Радченко Л.М. Групи інтересів та їх вплив на політичний процес. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 2011. Вип. 6. С. 47-52.

124. Радченко Л.М. Політичні інтереси як основа політичної діяльності. *Політичний менеджмент*. 2008. №1. С. 87-93.

125. Разин А.В. Историческая ответственность политического деятеля. *Философия и общество*. 2019. №4. С. 35-55.

126. Ребкала В.А. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : науково-методична розробка. / Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : наук.-метод. розробка / авт. кол. : Е. А. Афонін, О. Л. Валевський, В. В. Голубь та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова. Київ: НАДУ, 2011. 44 с.

127. Риженкова Л.І. Партії як чинник політичного структурування громадськості. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2015. № 4. С.90-97.

128. Рижук І.В. Конституційно-правова модель відповідальності парламентаріїв: порівняльно-аналітичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2016. 17 с.

129. Рішення Конституційного суду України від 7 квітня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710> (дата звернення: 27.01.2021).

130. Рудницький С. Інтереси в категоріальному ряду «потреби»-«інтереси»-«цінності»-«ідеологія». *Політичний менеджмент*. 2012. 33. С. 151-155.

131. Руженцев С. Е. Возможности морального поведения в политике. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия «История. Политология. Социология»*. 2015. № 2. С. 108-112.

132. Руженцев С.Е. Моральные идеалы и социальная ответственность в политике. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2016. №8. С.190-196.

133. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду або принципи політичного права / Пер. з франц. О.І. Хома. Киев :PortRoyal, 1999. 350 с.

134. Рябченко О. П. Примус як ознака політичної відповідальності. *Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. Спецвип. : До 10-річчя утворення Національного університету внутрішніх справ*. Харків : НУВС, 2002.С. 141–145.

135. Савченко І.Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави : автореф. дис. ... канд.наук з держ. управ :25.00.01. Харків, 2007. 25 с.
136. Самуйлік М. Політична відповідальність суспільства : монографія. Одеса : ВМВ, 2010. 172 с.
137. Самуйлік М.М. Політична відповідальність громадянського суспільства та її гібридні деформації в сучасних умовах. *Політикус*. Вип. 3. 2019. С.50-54.
138. Самуйлік М.М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Одеса, 1997. 24 с.
139. Сафонов К. Б. Этические кодексы: проблемы создания и применения. *Вестник Пермского университета. Серия «Философия. Психология. Социология»*. 2013. Вып. 1 (13). С. 54-57.
140. Сахань О. М. Політична відповідальність як чинник запобігання деструктивності влади в сучасних умовах розвитку українського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. Харків :Право, 2013. №3(17). С. 121–131.
141. Соколова В.Н., Шагли В.А. Політика, мораль та політична відповідальність. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. 2009. №1. С. 86-90.
142. Солових В. Взаємодія політичної та адміністративної складових у державному управлінні. *Науковий вісник. «Демократичне врядування»*. 2014. Вип. 14. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk14/fail/solovych.pdf (дата звернення: 27.01.2021).
143. Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987.
144. Станкин А. Н. Конституционно-правовая ответственность: некоторые вопросы теории. *Studia Humanitatis*. 2016. № 3. С. 1–17.
145. Тарасенко Т.М. Політична відповідальність у системі місцевого самоврядування: управлінський аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 4. (31). С.136-143.
146. Тарасенко Т.М. Політична відповідальність у системі місцевого самоврядування: досвід країн Балтії. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2019. Вип. 1(2). С. 1-18.
147. Тарасенко Т.М. Поняття політичної відповідальності в контексті наукових досліджень із місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління*. №3. 2017. С. 1-8.
148. Томильцева Д.А., Историческая и политическая ответственность: совпадения границ проблемного поля. *Полития*. 2016. № 34. С. 25-35.
149. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ, 2006. 17 с.

150. Фельдман П.Я. К проблеме теоретического моделирования политики согласования интересов. *Гражданин. Выборы. Власть*. 2017. №1-2. С. 128-140.
151. Фельдман П.Я. Механизмы политического согласования интересов: системный анализ конфликтология. *NOTA BENE*. 2015. 4 (5). С.416-423.
152. Филиппова І.Г., Сумцов В.Г. Деонтологія соціальної відповідальності і механізм соціального контролю. *Munich Personal RePEc Archive*. Paper No. 47500, posted 10 Jun 2013. С. 524–533.
153. Цветков В.В. Сучасна трансформація і державне управління в Україні/ В.В. Цветков, І.О. Кресіна, А.А. Коваленко. Київ: Ін-Юре, 2003. 496 с.
154. Чепульченко Т.О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. Київ : ІВЦ «Політехніка», 2010. № 1 (5). 142 с.
155. Чепус А.В. Генезис понятия и сущность ответственности в истории политико-правовой мысли. *Современное право*. 2012. №11. URL: <https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view/> (дата звернення: 27.01.2021).
156. Червеняк А. Концептуальні засади оптимізації взаємин політики та державного управління. *Демократичне врядування*. 2009. Вип 4. С. 1-8. URL: http://vivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik4/fail/+Chervenjak.pdf (дата звернення: 27.01.2021).
157. Червеняк А.О. Оптимізація взаємодії політико-адміністративних структур в умовах демократизації суспільств. *Економіка та держава*. 2010. № 5. С. 121-124.
158. Черныш А. М. Политическая ответственность в системе социалистического народовластия. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1987. 191 с.
159. Черныш А. О системе политической ответственности. *Коммунист*. 1989. № 12. С. 9-12.
160. Ширшеневич Г.Ф. Ответственность министров. Симферополь, Типография В.В. Шнейдера, 1906.
161. Щербина В.Я. Співвідношення приватного блага та суспільного інтересу у праві. *Молодий вчений*. 2019. №11. С. 74-79.
162. Юм Д. Трактат о человеческой природе : в 2 кн. / пер. с англ. С. И. Церетели ; отв. ред. М. А. Абрамов. Москва: Канон, 1995. 399 с.
163. Якоб М.М. Т. Гоббс та Дж. Локк як фундатори принципів соціально-правової держави. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка. Філософія. Політологія*. 2003. Вип. 50. С. 87–94.
164. Bentham J. A. Fragment On Government. introduction F. C. Montague: Kessinger Publishing, 2008. 264 p.
165. Piaget J. The moral judgement of the child. New York: FreePress, 1997. 416 p.

РОЗДІЛ 2

СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ЇХ ТИПИ

2.1. Політична відповідальність публічних органів влади.

Побудова незалежної правової держави та формування громадянського суспільства на сучасному етапі українського державотворення є однією з основних задач нашої країни. Складності при впровадженні основних принципів правової держави в сучасних історико-політичних умовах призвели до переосмислення наукових поглядів щодо практичного порядку їх реалізації, розробки дієвих гарантій їх функціонування, створення нових системних механізмів співіснування та співпраці всіх суб'єктів державної влади, політичного процесу, громадянського суспільства тощо.

Зміст основних ознак правової держави говорить про обов'язковість панування права та існування контролю та відповідальності в якості одних з основних інструментів гармонізації та впорядкування відносин між народом, інститутами громадянського суспільства та публічною владою держави.

«Підтримання рівноваги між діями публічної влади і її відповідальністю є одним із найбільш важливих і складних завдань демократії, оскільки це – головна умова існування сильної демократії. Якщо немає певної форми контролю за правлячими елітами з боку суспільства, то політичну систему не можна назвати демократичною» [31, с. 29].

Поняття «органи публічної влади» отримало неоднозначне розуміння в сучасній науковій думці. Дискусія полягає в з'ясуванні етимологічного походження самого терміну «публічний» від латинського *publicus* (громадський) та ототожнення публічної влади з владою народу, народовладдям – з однієї сторони, та визначення співвідношення між поняттями державної та публічної влади – з другої сторони.

Прихильність до першої точки зору дає змогу стверджувати, що до органів публічної влади відносяться тільки виборні посади, підтримка другої

точки зору – віднести до органів публічної влади всі органи державної влади та держслужбовців. При цьому державну владу виділяють як складову системи публічної влади чи ототожнюють поняття державної та публічної влади, державної влади та публічного управління, одночасно поєднуючи поняття суб'єктів та органів державної та публічної влади як одне й те саме.

Так, П. Трачук до основних форм організації публічної влади відносить «наддержавні об'єднання (типу ЄС (уній, союзів, співдружностей)), державу, місцеве самоврядування, якщо ж держава федеративна – то і суб'єкти федерації (штати, провінції, землі)» [76, с. 96].

Публічна влада, за Є. Міщук, О. Лісевич, це «здатність і можливість державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських організацій впливати на суспільне життя, силою примусу або авторитету» [40, с. 119].

«В інституційному аспекті здійснення публічної влади в широкому розумінні», з точки зору М. Карпа, «може втілюватися усіма організаціями публічного сектора: органами державної влади (тобто не лише виконавчої, але й законодавчої та судової влади), органами місцевого самоврядування. У контексті здійснення публічної служби одним із підходів є зарахування працівників державних та комунальних підприємств до виконання публічних функцій» [18, с. 214-215].

Вивчаючи питання складових поняття «публічна влада», І. Мінаєва відстоює точку зору, що органи публічної влади уявляють собою цілісну систему. З її точки зору, до них відносяться органи державної влади та місцевого самоврядування [37].

Тому, не дивлячись на існування різних підходів до визначення поняття «публічна влада» та «органи публічної влади» в сучасній науковій думці, спираючись на дієвість застосування формально-юридичного методу проведення наукових досліджень, варто звернутися до положень діючого національного законодавства нашої країни, яке, на жаль, не містить прямого визначення поняття «публічна влада», «органи публічної влади».

Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Згідно зі ст. 5 Конституції України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, ніхто не може узурпувати державну владу [28, с. 4].

Тому, вдалим здається визначення, надане А. Баштанник: «орган публічної влади – це інституціонально відокремлений структурний елемент державної влади (механізму держави), організаційно автономний елемент апарату держави, повноваження якого визначені положеннями Конституції України, загальними чи спеціальними законодавчими актами, а діяльність спрямована на вирішення завдань у сфері управління державою та виконання функцій держави» [1, с. 7].

Безперечно, що до органів публічної влади відносяться органи законодавчої та виконавчої гілок влади. Дотепер в науковій юридичній літературі дискусійним залишається з'ясування питання щодо віднесення органів правосуддя до органів публічної влади. Полеміка правників при його вирішенні зводиться до «визначення судовій владі місця не як власне владі, а як виду державної діяльності» [44, с. 117] чи що, «судова влада — це вид публічної влади, що здійснюється державою та її органами тощо. В цьому контексті більшість правознавців приділяють увагу питанням системи органів судової влади, співвідношенню судової, законодавчої та виконавчої влади тощо [4, 7, 20].

Дослідження витоків публічних відносин та поняття органів публічної влади надає можливість наведення певного переліку органів публічної влади та посадових осіб, які можуть виступати в якості суб'єктів політичної відповідальності:

1. Президент України;
2. Верховна Рада України, народні депутати України;

3. Кабінет Міністрів України, склад Кабінету Міністрів України, державні службовці міністерств та відомств;

4. Органи місцевого самоврядування, депутати та голови місцевих рад, державні службовці органів місцевого самоврядування.

У зв'язку із вказаним, необхідно зазначити, що державні службовці, які задіяні в виконанні публічних функцій, незалежно від шляху зарахування на свої посади (обрання, проходження конкурсу, призначення) теж можуть розглядатися в якості суб'єктів політичної відповідальності.

Професійна та дисциплінарна відповідальність вказаних суб'єктів і їх політична відповідальність можуть збігатися у разі здійснення ними політичної діяльності. Порушення професійних обов'язків при виконанні службових повноважень, крім дисциплінарної та інших законодавчо передбачених видів відповідальності, можуть тягнути й відповідальність політичну у вигляді суспільного осуду та загальної недовіри провладним держаним інститутам та службам: при звільненні за невідповідність займаній посаді по причині низького рівня професійної компетенції, звільненні у зв'язку із позбавленням волі за розкрадання комунального майна, постійне порушення трудової дисципліни тощо.

Окреслене коло суб'єктів політичної відповідальності органів публічної влади надає можливість зробити висновки, що суспільна та професійна оцінка невідповідності при неякісному виконанні обов'язків під час роботи залишає право «оцінювати» діяльність посадовця не тільки за суспільством, але й за роботодавцем. Політична відповідальність в такому сенсі може виникати в механізмі взаємозв'язків не тільки поміж органами публічної влади та суспільством, але й поміж органами публічної влади та її посадовцями, які здійснюють публічновладні повноваження.

До основних підстав настання політичної відповідальності органів публічної влади сучасні політологи відносять: неналежне здійснення повноважень; корумпованість та безпідставне збагачення влади, зловживання посадовими обов'язками, нанесення збитків державі своїми діями; дії чи

рішення органів публічної влади, що привели до негативних суспільних наслідків; неспроможність обрати правильний політичний курс, введення в оману щодо обраного політичного курсу шляхом публікування завідомо неправдивих передвиборчих програм та надання обіцянок; неособисте голосування; недотримання норм політичної етики; втрату довіри владою; суспільний осуд тощо.

В якості санкцій політичної відповідальності вказуються імпічмент, розпуск складу органу публічної влади, не переобрання на новий строк, дострокове припинення повноважень, відкликання з посади за народною ініціативою, скасування або зупинення дії правового акту; заборона діяльності політичної партії або громадської організації, висловлення недовіри, зростання громадської недовіри, публічний осуд тощо.

Відтак, політична відповідальність не завжди має тільки політичний характер та може поєднувати в собі і інші види соціальної відповідальності в залежності від передбачених санкцій, які можуть мати правову, етико-моральну, релігійну природу.

Тому, для більш повної характеристики політичної відповідальності суб'єктів публічної влади уявляється доречним розглянути її в наступній послідовності: політико-правова відповідальність, морально-політична та релігійно-політична відповідальність. Особливої уваги в такому ракурсі також заслуговує історична відповідальність держави та окремих політичних діячів.

Політико-правова відповідальність. Проведення дослідження визначення місця політичної відповідальності в системі юридичної відповідальності та розуміння її перехрещення з конституційною відповідальністю, надає можливість віднести до основних рис політико-правової відповідальності органів публічної влади, незалежно від її перспективного чи ретроспективного характеру, наступні ознаки:

1. Наявність юридичного факту, який має дві складові – оцінювання рівня політичної діяльності (ступень довіри владі та наявність суспільного осуду неправомірних чи неетичних дій) та санкцію, передбачену законом.

При цьому необхідно відмітити, що морально-політична складова політичної відповідальності може взагалі не потягнути політичної відповідальності в сенсі застосування законодавчих санкцій. Її висловлення може залишитися на рівні обговорення суспільством та в ЗМІ.

2. Наявність особливого суб'єкту здійснення – орган публічної влади, представник державної політичної чи економічної еліти, державний службовець тощо.

3. Наявність особливого об'єкту посягання – територія держави, суверенітет, діюча влада, розподіл владних повноважень, державне управління, політичний процес тощо.

4. Наявність юридичного механізму – рішення судового чи аналогічного законодавчо передбаченого органу.

Необхідно підкреслити, що політико-правова відповідальність органів публічної влади може наставати не залежно від форми її здійснення – діяльність чи бездіяльність. Має свій склад: об'єкт посягання, об'єктивна сторона здійснених дій, суб'єкт, що здійснив правопорушення, суб'єктивна сторона здійснених дій. Може розглядатися за дією в часі: позитивна та ретроспективна.

Як вже зазначалось, основні положення політико-правової відповідальності органів публічної влади містять норми Конституційного права, як галузі права, яка регулює відповідальність за належне здійснення публічної влади.

Це, перш за все, конституційно-правові делікти, передбачені за порушення норм конституційного права, які, з точки зору Ю. Ткаченка, мають особливості щодо розміщення «не у єдиному спеціальному законі (кодексі), як це властиве іншим видам юридичної відповідальності, а у Конституції та поточному конституційному законодавстві України» [73, с. 305]. За їх порушення, з точки зору В. Кравченка, «настає політична відповідальність, передбачена іншими галузями права (кримінальним, адміністративним, трудовим)» [30, с. 33].

Таким чином, Основним законом України не завжди передбачені санкції за правопорушення норм конституційного права, а частина конституційних деліктів може мати відтінок порушення норм моралі та етики. Тому варто погодитися з твердженням А. Станкіна, що конституційним казусам «необов'язково притаманні протиправність та винність» [70, с. 3].

Необхідно підкреслити, що вказане, з точки зору сучасних науковців, «певною мірою нівелює саме поняття «конституційна відповідальність», а за відсутності в законі чітких вимог до складу процесуального делікту та процедур притягнення до відповідальності практично унеможлиблює застосування до деліквента відповідних заходів впливу» [35, с. 175].

Тому, виходячи із наявних в літературі точок зору та норм діючого законодавства, до переліку законодавчо передбачених конституційних інструментів політико-правової відповідальності органів публічної влади необхідно віднести:

1) Інструменти безпосередньо вказані в конституційному законодавстві: ст. 55, 56 Конституції України – відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами при здійсненні своїх повноважень; дострокове припинення повноважень органів публічної влади та їхніх посадових осіб (наприклад, дострокове припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України з підстав, передбачених ст. 90 Конституції України уразі несвоєчасного формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, не сформування персонального складу Кабінету Міністрів України, несвоєчасний початок пленарних засідань Верховної Ради України; ст. 111 Конституції України – усунення Президента України з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту); скасування актів органів публічної влади та їхніх посадових осіб, (ст. 118 Конституції України – скасування рішень голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції

та законам України, іншим актам законодавства України); відставка Кабінету Міністрів України, Прем'єр-Міністра України та інших членів уряду (ст. 115 Конституції України), вето Президента тощо.

2) Інструменти передбачені нормами інших галузей права: визнання результатів виборів, референдумів недійсними; дострокове припинення повноважень сільських, селищних, міських голів (ст. 79 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про всеукраїнський референдум»); визнання актів органів та посадових осіб місцевого самоврядування незаконними в судовому порядку з мотивів їхньої невідповідності Конституції або законам України (ч. 10 ст. 59 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про статус народного депутату») тощо.

Крім вказаного, необхідно зазначити, що аналіз особливостей конституційної політичної відповідальності, а також дослідження основних видів юридичної відповідальності та порядку її застосування, надає підстави прийти до висновків, що можливо виділити законодавчо передбачені іншими галузями права (кримінальною, адміністративною, цивільною, трудовою тощо) злочини та правопорушення, за які, крім основної, вказані суб'єкти несуть ще й додаткову – політичну відповідальність, яка в такому контексті буде відігравати роль додаткової санкції та мати вираз у вигляді зростання суспільної недовіри, висловленні недовіри та публічному осуді, тобто мати ознаки морально-політичної відповідальності.

В вказаному контексті варто зробити висновки, що в політиці можливо спостерігати явище застосування політико-правової відповідальності, як основної, та як додаткової в сукупності з іншими видами юридичної відповідальності.

Таким чином, протиправна діяльність може стати підставою застосування політичної відповідальності в її класичному вигляді (імпічмент, висловлення недовіри), потягнути за собою відповідальність зі складним

юридичним складом протиправного діяння (кримінальне покарання, цивільно-правова відповідальність та публічний політичний осуд).

Дискусійним в сучасній політологічній літературі видається розуміння наявності колективної та індивідуальної політичної відповідальності органів публічної влади адже, як вказує Ю. Нисневич, з яким необхідно погодитися, «незалежно від прийняття рішення індивідуально чи колективно, кожен із тих, хто ввійшов до кадрового складу, несе персональну індивідуальну відповідальність» [42, с. 63]. Із зазначеного необхідно зробити висновок, що легітимація індивідуальної політичної відповідальності у вигляді висловлення недовіри та, як наслідок, дострокового припинення повноважень, по відношенню до народного депутату України чи міністру Кабінету Міністрів України, безспірно, має своє логічне обґрунтування.

На практиці в Україні склалася неоднозначна тенденція застосування індивідуальної політико-правової відповідальності до посадових та службових осіб вищих органів публічної влади та колективної відповідальності Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України, депутатів органів місцевого самоврядування, голів місцевих рад та мерів міст.

В науковій літературі та ЗМІ вказане пояснюється тим, що політична влада в Україні історично стала базуватися на формуванні провладної кланової системи, побудованої за географічним та «братерським» принципами. Такі «особливості» не могли не знайти свого відображення й в конституційному законодавстві, про що свідчать занадто складні процедури притягнення до юридичної відповідальності Президента України, народних депутатів України, відсутності інституту «вотуму недовіри», наприклад, народним депутатам України тощо.

Необхідно підкреслити, що діюче українське законодавство не завжди передбачає дієвий механізм притягнення навіть до кримінальної відповідальності вищих посадових осіб. Передбачений депутатський

імунітет, ускладнена процедура імпічменту Президента є питаннями постійного політологічного та юридичного дискурсів.

Тому, за час незалежності в Україні мали місце тільки спроби притягнення перших осіб до юридичної відповідальності після закінчення їх повноважень, яка, безумовно, супроводжувалася й морально-політичною відповідальністю у вигляді суспільного осуду та недовіри владі.

Прикладами в такому ключі можуть стати спроби притягнути до відповідальності другого Президента України Л. Кучми, який звинувачувався не тільки в участі в корумпованих схемах, а й у вбивстві Г. Гангадзе. 24 березня генпрокуратура України пред'явила Л. Кучмі звинувачення за перевищення влади та посадових повноважень, що спричинило тяжкі наслідки. Політичною відповідальністю другого президента України є високий рівень суспільної недовіри та осуд, суспільні заперечення проти його участі в вирішенні державних питань (звернення до діючого Президента України, народного депутата України В. Купрія 24 квітня 2015 р. про недопустимість знаходження у складі Конституційної комісії колишнього президента України Л. Кучми [12]).

Ще одним яскравим практичним прикладом поєднання кримінальної та політичної відповідальності є діяльність Ю. Тимошенко на посадах прем'єр-міністра та віце-прем'єр-міністра України. Ю. Тимошенко неодноразово була звинувачена в кримінальних злочинах: дача хабара чиновникам РФ з метою укладення контракту на поставку будівельних матеріалів за завищеними цінами, проходила в якості обвинуваченої по кримінальній справі П. Лазаренко в США, з 2010 р. Ю. Тимошенко звинувачувалась по справам за «Кіотські гроші», «автомобілі для сільської медицини», «газовий договір з Росією 2009 р.». Вона була засуджена до позбавлення волі на 7 років, позбавлена права обіймати певні посади у державній владі на 3 роки після відбуття основного покарання, а також зобов'язана відшкодувати збиток в 189 млн. доларів «Нафтогазу» [66]. 24 серпня 2005 р. уряд Ю. Тимошенко

було відправлено у відставку Президентом В. Ющенком з причини конфліктів всередині виконавчої гілки влади.

Політична відповідальність Ю. Тимошенко та підлеглого їй уряду мала вираз у відставці, високому рівні недовіри, осуді, програші на виборах Президента України в 2014 р.

Таким чином, в основному підставами притягнення до юридичної відповідальності посадовців вищих органів публічної влади стають економічні злочини, хабарництво, зловживання владою, «відмивання доходів» тощо. Обвинувачення В. Януковича та Н. Савченко стали майже поодинокими прикладами, коли представники політичної української еліти були звинувачені в зраді, діях проти територіальної цілісності України, сепаратистських діях тощо.

Ще однією проблемою, пов'язаною саме з реалізацією інституту політичної відповідальності, є механізм усунення з посади народного депутата України. Аналіз положень ст. 3, 4. Закону України «Про статус народного депутата України» та Конституції України надає можливість зробити висновки про однобічний розподіл суб'єктної ініціативи щодо складання повноважень народними обранцями на їх користь.

Доцільно вказати, що висловлення «вотуму недовіри» виборцями народному депутату України чи іншим органом публічної влади, не передбачене діючим законодавством. Тому ініціатива інших учасників відносин з реалізації парламентсько-депутатських повноважень щодо складання повноважень народного депутата України можлива тільки у разі застосування «імперативного мандату» чи у випадку наявності вироку суду.

Особливої уваги в такому контексті заслуговує також дискурс щодо української депутатської недоторканості, який отримав завершення з новою редакцією ст. 80 Конституції України [49], яка набрала чинність з 1 січня 2020 р. Слід зазначити, що за роки майже 30-літньої незалежності. позбавлені депутатської недоторканості були 19 народних депутатів [67]. Процедура передбачала подачу подання Генеральним прокурором України та

отримання позитивного рішення Верховної Ради України. Але траплялися й випадки, коли Верховна Рада України такої згоди не надавала. Наприклад, народні депутати не дали згоди на притягнення до кримінальної відповідальності співголови фракції «Опозиційний блок» О. Вілкула. Згідно нових положень було спрощено механізм притягнення до юридичної відповідальності народних депутатів Верховної Ради України: скасований обов'язковий дозвіл Верховної Ради України щодо зняття недоторканності.

Розпуск Верховної Ради України та проведення позачергових виборів народних депутатів України є прикладами колективної політико-правової відповідальності парламенту. Особиста політична відповідальність народних депутатів реалізується в даному контексті не повною мірою: народні депутати можуть приймати участь в позачергових виборах, бути переобраними на новий строк.

Так, в Україні позачергові парламентські вибори відбувалися в 2007 р. (на основі домовленості політичних сил), в 2014 р. (достроковий розпуск парламенту), 2019 р. (достроковий розпуск парламенту). За позачерговими виборами 2019 р. в українському парламенті вперше була сформована монобільшість та до нового складу потрапила тільки 1/3 від минулого складу народних обранців.

В вказаному контексті також необхідно зауважити, що в поточному національному законодавстві України не передбачаються умови прямого позбавлення можливості приймати участь у виборчому процесі чи займати певні посади в якості санкцій конституційної відповідальності. Вказані заборони можуть опосередковано застосовуватися як кримінальні покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на визначений термін (ст. 55 Кримінального кодексу України) та, як слідство, брати участь у передвиборних перегонах, займати посади державних службовців тощо.

Єдиним обмеженням зміни посадовців органів публічної влади можуть виступати термін обрання та перебування на посаді не більше двох термінів підряд.

Політична відповідальність у вигляді зміни складу органу публічної влади шляхом «розпуску» передбачена не тільки щодо українського парламенту. Даний механізм політичної відповідальності, на стику недовіри та обвинуваченні в непрофесійних діях, існує і щодо Кабінету Міністрів України.

З точки зору А. Гринчак, «термін «політична відповідальність уряду» часто вживається як синонім парламентської відповідальності уряду, яка передбачає солідарну відповідальність уряду за політику і здійснювану ним діяльність» [9, с. 26].

Процедурно механізм політичної відповідальності українського уряду залежить від ініціюючого суб'єкту – Президента чи Верховної Ради України. Згідно положень ст. 14 Закону України «Про Кабінет міністрів України», передбачається відставка Кабінету Міністрів України внаслідок прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри. Відповідно до ст. 45 вказаного нормативно-правового акту, члени Кабінету Міністрів України несуть солідарну відповідальність за результати діяльності Кабінету Міністрів України як колегіального органу виконавчої влади [52].

Дослідження положень ст. 18 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» надає можливість припустити законодавчо передбачену ситуацію звільнення членів уряду в односторонньому порядку за ініціативою органу призначення. В той же час положення ст. 87 Основного закону не передбачають індивідуальної політичної відповідальності членів українського уряду.

Не дивлячись на законодавчу недосконалість вказаних норм, з 1990 р. в Україні змінилося двадцять сім урядів. Згідно з офіційними даними веб-порталу Верховної Ради України, постанови щодо висловлення недовіри уряду

приймалися в 1992 р. [54], 2001 р. [53]. В цілому з вказаної кількості, за даними порталу «Слово і діло», дев'ять урядів були перехідними.

Останнім часом в літературі також підіймається питання щодо легітимації політичної відповідальності за конституційно-процесуальні правопорушення, які найчастіше передбачені регламентами роботи органів публічної влади та спеціальними законодавчими актами про виборчий та законотворчий процес в Україні, конституційне судочинство тощо. Загалом вітчизняна практика свідчить про їх юридичну безкарність. Така обставина речей, безперечно, знижує ефективність діяльності суб'єктів публічної влади, стимулює застосування політичної відповідальності шляхом підвищення загальної суспільної політичної недовіри.

Слід також зазначити, що, як правило, дослідники особливостей конституційного процесу до вказаних правопорушень відносять: «блокування трибуни, порушення процедури внесення змін і доповнень до текстів законодавчих актів, державно-політичну бездіяльність, безпричинне пропущення або зірвання парламентарями засідань Парламенту» [34, с. 25], процесуальні порушення під час організації та проведення референдумів, парламентських, президентських, місцевих виборів тощо.

Безумовний науковий інтерес також заслуговує політична індивідуальна відповідальність депутатів та голів органів місцевого самоврядування, адже до них може застосовуватися «вотум недовіри» електорату. Порівняльне дослідження наукової літератури та положень нормативно-правових актів з вказаного питання, надає змогу стверджувати, що закріплення такого інструменту політичної відповідальності як «вотум недовіри» тільки на рівні місцевого самоврядування створило дисбаланс політичної відповідальності органів влади, перш за все, в розумінні суспільством необґрунтованого чергового обмеження політичної відповідальності народних депутатів України.

Таким чином, політико-правова індивідуальна відповідальність органів місцевого самоврядування, яку дослідники поряд з конституційною останнім

часом трактують як «муніципально-правову відповідальність» [17, с. 27], більш широко закріплена по відношенню до депутатів місцевих рад ніж по відношенню до інших суб'єктів органів публічної влади, так як їх повноваження можуть бути припинені достроково за рішенням місцевого референдуму.

В вказаному контексті необхідно зауважити, що останнім часом в Україні спостерігається тенденція спроб висловлення недовіри з боку громади радам та головам місцевого самоврядування, але в результаті в більшості випадків відбувається поновлення на посадах за рішенням суду (висловлення недовіри Приозерненській сільській раді Кілійського району Одеської області, Бучацькій Раді Тернопільської області, Харківській обласній Раді тощо).

Підсумовуючи висловлені міркування, необхідно зазначити, що порівняльний аналіз співвідношення політичної відповідальності з кримінальною, адміністративною, цивільно-правовою, дисциплінарною та конституційною відповідальністю, при наявності юридичної санкції в поєднанні з низькою оцінкою політичної діяльності чи недовірою, наштовхує на новий підхід розуміння вказаного нестандартного «перехрещення» політичної відповідальності з різними видами юридичної відповідальності – застосування політико-правової та морально-політичної відповідальності в якості додаткової поряд з основною юридичною відповідальністю органів та посадовців органів публічної влади.

Морально-політична відповідальність. Ґрунтуючись на наявних словникових визначеннях моралі та етики, проведеному аналізі співвідношення політико-правової та морально-політичної відповідальності, очевидним здається виокремлення наступних механізмів застосування морально-політичної відповідальності:

1. В якості додаткової поряд з політико-правовою чи іншою юридичною відповідальністю за здійснення правопорушень чи злочинів проти держави,

суверенітету, територіальної цілісності, у сфері державного управління тощо – суспільний осуд, недовіра, не переобрання на новий термін.

2. За порушення законодавчо передбачених обов'язків, які не мають прямих юридичних санкцій: порушення передвиборчих обіцянок – суспільний осуд, недовіра, не переобрання на новий термін.

3. За порушення «неписаних моральних норм» в приватному житті – суспільний осуд, недовіра, не переобрання на новий термін.

4. За порушення законодавчо передбачених етичних норм – суспільний осуд, недовіра, не переобрання на новий термін, регламентні та протокольні обмеження (заборона участі у пленарних засіданнях, оголошення перерви, вимикання мікрофону), дисциплінарні санкції прямо передбачені діючим законодавством.

В цілому, суспільний осуд та недовіра можуть проявлятися у вигляді негативних реакцій суспільства: суспільній недовірі, негативних коментарях дій органів влади, непереобрані на новий термін, зростанні політичної напруженості в суспільстві, страйках, революційних діях тощо. Механізмом виявлення ступеню осуду та недовіри можуть слугувати соціологічні опитування, суспільна реакція на результати інтерв'ювання політичних діячів, статистичний аналіз інформації, розміщеної в ЗМІ, Інтернеті, соціальних мережах чи реальні політичні події.

У зв'язку із вказаним варто погодитися з точкою зору В. Соколової і В. Шаглі, що «масштаби довіри одному суб'єкту політики можуть бути різними – від місцевого до загальнонаціонального і навіть мирового рівнів» [69, с. 88-89].

Слід зазначити, що з вказаних найбільш дієвими практичними наслідками для політичного процесу є такі інструменти морально-політичної відповідальності як результати виборів, референдумів, страйкування та революційні дії. Не маючи на меті досліджувати їх вплив на історичні події, суспільні причини та наслідки, необхідно зазначити, що саме вони є тими формами впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів, в

результаті яких влада повинна рахуватися з думкою громадянського суспільства та населення.

Вказані міркування наводять на пропозицію певної класифікації інструментів політичної відповідальності за ознакою суб'єкту їх впливу: за ініціюванням органів публічної влади та за ініціюванням інститутів громадянського суспільства та електорату.

Безумовно, що неодмінною складовою морально-політичної відповідальності є й пряме порушення етико-правових норм, які тягнуть за собою настання дисциплінарної відповідальності за неетичну поведінку. Як зазначає С. Ружанцева, «законодавче закріплення санкцій за порушення етичних норм в політиці здається обов'язковим в ракурсі запобігання виникнення такої ситуації, коли в політичній діяльності виникає відсікання можливих моральних підґрунть заради досягнення практичного результату. Виникає протиріччя між моральними потребами та соціальними установками, які на кожному етапі розвитку і для кожного покоління мають своє розуміння та бачення причин виникнення та способів вирішення» [64, с. 191].

Етичні принципи та норми діяльності органів публічної влади закріпленні Законами України: «Про державну службу» [51] (професіоналізм; патріотизм; добросовісність; ефективність; прозорість; стабільність); «Про статус народного депутата України» [57] (дотримання загально визнаних норм моралі; зберігання власної гідності, повага честі і гідності інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримання від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу); «Про статус депутатів місцевих рад» [56] (керування принципами порядності, честі і гідності; не допускати образливих висловлювань, не використовувати у публічних виступах недостовірні або неперевірені відомості стосовно органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ і організацій, їх

керівників та інших посадових чи службових осіб, депутатських груп, фракцій, окремих депутатів місцевих рад тощо).

Наступним нормативним документом, який заслуговує на увагу, є Регламент роботи Верховної Ради України [55], який закріплює базові принципи відкритості та гласності роботи Верховної ради України, регламент складення присяги та процесуальні особливості роботи Верховної Ради України. Окрема глава присвячена дотриманню дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України, серед яких: неможливість перешкоджання виступам, образливі висловлювання, використання плакатів, лозунгів, гучномовців. Регламентом передбачені й санкції за порушення етичних норм: заборона участі у пленарних засіданнях, оголошення перерви, вимикання мікрофону тощо.

Контроль за дотриманням норм етики народними депутатами України, покладений на Комітет Верховної Ради України з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності та головуючого на засіданні Верховної Ради.

Але, все одно, закладені у Регламенті Верховної Ради України механізми реагування на випадки порушення депутатської етики, з точки зору сучасних дослідників, є недостатніми. Так, І. Сулова, Ф. Флурі, В. Бадрак вважають їх «досить невизначеними та м'якими, що, як показує практика, суттєво знижує їхню ефективність, адже вони не попереджають вчинення таких порушень у майбутньому» [72, с. 10].

В Україні тенденція до посилення дисциплінарної відповідальності народних депутатів України знайшла своє відображення в Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» та до Регламенту Верховної Ради України щодо припинення відшкодування народному депутату України витрат, пов'язаних з виконанням депутатських повноважень, у разі пропуску без поважних причин пленарних засідань Верховної Ради України або засідань комітетів Верховної Ради України» [48].

Дієвим етичним механізмом здійснення майбутньої професійної діяльності також вважається публічне складання присяги посадовцями органів публічної влади. Тексти присяги Президента України, народного депутата України, посадових осіб місцевого самоврядування та державних службовців закріплені на законодавчому рівні. Серед етико-правових норм, що зустрічаються в текстах присяг, можливо виокремити: вірність державі Україна, здійснення всіх дій на користь держави та народу, відстоювання прав та свобод громадян, вірне служіння громаді тощо. Особа, яка відмовилася від складання присяги, вважається такою, що не вступила на посаду. Порухення положень присяги державними службовцями може стати підставою не тільки морально-політичної відповідальності, а й приводом для їх дисциплінарної відповідальності у вигляді звільнення.

Таким чином, в такому ракурсі можливо припустити існування ще одного, досі не дослідженого інструменту політичної відповідальності – дисциплінарна відповідальність посадових осіб за професійні зловживання та етично неприпустиму поведінку.

Необхідно зазначити, що серед основних питань, які обговорюється в сучасній науковій літературі в світлі етичної відповідальності посадовців, є відмежування етичної відповідальності під час здійснення політичної діяльності та у приватному житті. Проблема розмежування політичної та особистої відповідальності, як вдало відмічає А. Коломієць, полягає в тому, що «наприклад, конфлікти в сім'ї чи політичні зради можуть мати великий резонанс в суспільстві, тим самим підриваючи довіру до політика і вимагаючи відповідальності перед народом за особисті помилки» [25, с. 579].

Таким чином, приватне життя, з одного боку, підлягає специфічній правовій охороні щодо невтручання та нерозголошення інформації, а з іншого – вочевидь стає надбанням суспільства та має вплив на політичний процес, підлягає суспільному осуду та викликає недовіру електорату. Говорячи про захист приватного життя, мається на увазі, перш за все, право

на особисту та сімейну таємницю та недоторканність житла, приватність телефонних переговорів та переписку тощо.

В літературі теж сформульовані чисельні визначення приватної сфери життя людини. Так, як приклад, з точки зору О. Стогової, «можна визначити особисте життя людини як міру можливої поведінки людини у приватно-правовій сфері, або у сфері, яка не підпадає під пряме правове регулювання з боку держави та підкріплена державними заборонами третім особам втручатися у цю сферу» [71, с. 9].

Необхідно зазначити, що вказані права можуть «порушуватися» їх володільцями (самопублікування новин в соціальних мережах, саморозповсюдження особистої інформації в ЗМІ, участь в дебатах на телебаченні з одночасним розголошенням приватної інформації) та за рішенням суду у випадку необхідності проведення обшуку, порушення кримінального провадження та проведення слідчих дій тощо. Зазначена в ЗМІ інформація, може одночасно мати контекст просто «небажаної» або аморальних та неетичних вчинків, ознак протизаконних дій.

Таким чином, за зловживання алкогольними напоями та наркотичними речовинами, водіння у нетверезому стані, аморальні вчинки щодо членів своєї родини політики та посадовці можуть понести морально-політичну відповідальність поза сферою своєї професійної діяльності. Необхідно зауважити, що вказані дії не завжди повинні мати юридично передбачені санкції.

Прикладами аморальної поведінки посадовців органів публічної влади може стати переписка народного депутата Б. Яременко з повією в залі Верховної Ради України, звинувачення в аморальній поведінці народного депутата від партії «Батьківщина» Г. Омельченко, «мастурбаційний» скандал І. Киви, образливі висловлення Є. Мураєва на бік О. Сенцова тощо.

На закінчення міркувань щодо застосування окремих видів політичної відповідальності, особливої уваги заслуговує релігійний контекст політичних

відносин та, як слідство, виникнення політичної відповідальності з елементами релігійного фактору.

Слід вказати, що *релігійно-політична відповідальність* не притаманна суб'єктам публічної влади України, адже в Україні відсутня моноконфесійність та церква відділена від державного управління й політики на законодавчому рівні. Але парафіяни можуть стати передвиборчим адміністративним ресурсом Президента, народного депутата України, депутата органів місцевої влади. Використання такого «маніпулятивного адміністративного ресурсу» в порівнянні з партійним надає безумовні переваги у вигляді віри та надії прорелігійних виборців в здійсненні всього можливого для реалізації передвиборчих програм та обіцянок політиками. Доказом вказаному слугують й данні опитування, проведеного соціологічною службою Центру О. Разумкова у березні 2018 р., довіру Церкві висловили 60% українців, які мешкають на неокупованих територіях [39]. Вказана ступень довіри вказує на явний шанс отримати велику кількість голосів.

Тому, зловживання з боку суб'єктів органів публічної влади «релігійним адмінресурсом» під час виборчих перегонів (використання церковного авторитету кандидатом в народні депутати України Б. Дубневичем під час виборів 2012 р. на Львівщині), спроби заручитися народною підтримкою шляхом показового відвідування храмів та підкреслення наявності щирого віросповідання (П. Порошенко, Ю. Тимошенко, В. Ющенко, В. Янукович тощо), зловживання релігійних організацій прихильністю держслужбовців (Українська Православна церква з 2010 р. по 2019 р. збільшила кількість своїх парафій з 11790 [60] до 12437 [61], монастирів з 179 [60] до 215 [61], в 2020 р. до неї перейшло біля 500 парафій у зв'язку із прийняттям Томасу) та участь священників в державному управлінні та політиці у випадку обрання їх депутатами органів місцевого самоврядування, спроби впливу церкви на законодавчий процес (участь священників в мітингах «проти законопроектів» в 2017 р.) стають сьогодні непоодинокими випадками, коли може застосовуватися релігійно-політична відповідальність.

Суспільному осуду з причини перевищення провладного впливу на електорат із застосуванням релігійної складової підлягають і активна участь політиків в зборах релігійних організацій. Так, в червні 2016 р. лідери партії «Самопоміч», О. Сироїд (віце-спікер Верховної Ради України) та депутат Київської міської ради С. Гусовський були викриті в спілкуванні з громадянами зі сцени разом з «апостолом Мунтяном» Духовного центру «Відродження». Обізнаність в можливому психологічному впливі таких релігійних організацій, ріст антисектантської активності в Україні викликав спалах суспільного осуду вказаних дій.

Ще одним прикладом активної заангажованості українських політиків в релігійному житті є пресвітерська діяльність О. Турчинова в церкві Євангельських християн-баптистів, який в різні роки виконував обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України тощо. В пресі та в суспільстві такі його дії осуджувалися як «зрадника християнського віросповідання», що не змогло не відобразитися на суспільному ставленні до нього як до політика та представника органів публічної влади.

Враховуючи наявність християнської релігії в якості домінуючої в Україні та бурхливі суспільні реакції на релігійну приналежність О. Турчинова, необхідно зауважити, що «практика публічного висловлювання політиками свого віросповідання поширена у демократичних країнах Західної Європи та США – де політик не повинен мати «білих плям» перед своїм електоратом» [81].

Використання парафіян під час виборчого процесу політиками, участь у виборах в якості кандидатів голів релігійних конфесій та священників, створення політичних партій, що мають релігійні основи є тими факторами, які можуть оказувати вплив на формування політичного світогляду. Тому, надмірне використання релігійного фактору в політиці може викликати особливий вид політичної відповідальності – релігійно-політичну відповідальність.

Таким чином, тенденція політизації релігії привела до появи стійкої релігійної складової в політичному процесі України, що стало підґрунтям виникнення релігійно-політичної відповідальності як окремого виду. Не зважаючи на відокремлення церкви від політики, релігійні організації завдяки активній участі в політичному житті, стали суб'єктами політичних відносин та політичної відповідальності поряд з партіями і різноманітними громадськими об'єднаннями, здобувають вагомий вплив на політичний процес.

Безумовний науковий інтерес, крім вказаних видів політичної відповідальності, привертає *історична відповідальність*. Необхідно зазначити, що, як правило, вона виникає у політичних діячів за неправильно обраний політичний курс, зловживання владою в корисних цілях, застосування жорстких методів під час державного управління, військову неоправдану агресію тощо.

Аналіз літературних джерел надає підстави стверджувати, що історична відповідальність може розглядатися як аспект морально-політичної відповідальності в ракурсі принесення публічних вибачень при високому рівні суспільного осуду та недовіри за вчинення антидержавних чи антисуспільних дій навіть попередньою владою. В такому контексті принесення публічних вибачень є інструментом політичної відповідальності.

З точки зору Д. Томільцева, «парадокс історичної відповідальності полягає в тому, що вона не передбачає з самого початку визначеного суб'єкта відповідальності, так як той конструється в момент прийняття відповідальності – наприклад, у вигляді прохання вибачення» [74, с. 28]. Тому її специфікою є підстава настання – власні винні дії чи дії попередніх урядів та державних діячів.

Безумовними перевагами історичної відповідальності є зниження напруженості у суспільстві та його готовність сприйняти конкретні історичні події, виходячи із вимог сьогодення в результаті розуміння понесення політичної відповідальності учасником політичного процесу. Вказане говоре

про наявність у інструменті історичної відповідальності ще однієї переваги – позитивного впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів.

Прикладами осуду історичних подій за час незалежності України та принесення вибачення можуть стати визнання голодомору та встановлення чисельних пам'ятників на території нашої держави, вибачення, які приніс голова Верховної Ради України Л. Кравчук євреям за голокост в Україні в обмін на репліки президента Ізраїлю про причетність до подій в Бабиному Ярі українців тощо.

Необхідно підкреслити, що останнім часом принесення публічних вибачень стало звичаєвим ділом для суб'єктів органів публічної влади України. Вибачення приносяться за невиконання передвиборчих обіцянок, хамство та низьку політичну оцінку професійних здібностей, за неправильне піднесення політичних подій тощо. Принесення публічних вибачень в таких випадках стає морально-етичною санкцією політичної відповідальності та не може розглядатися як історична відповідальність.

2.2. Політична відповідальність суб'єктів громадянського суспільства.

Побудова цілісної політичної системи на плацдармі принципів та механізмів функціонування демократичної, соціальної, правової держави неможлива без урахування значення ролі громадянського суспільства та його інститутів. Адже противага в державному механізмі суб'єктам публічної влади, самоорганізація для забезпечення і виконання політичних та інших прав і свобод людини та суспільства, соціалізація є тими основними функціями, які здійснює громадянське суспільство в державотворенні. Інститути громадянського суспільства забезпечують умови для здійснення приватних, колективних та суспільних. А інтерес окремо взятого індивіда, як вірно зазначає Г. Колісник, «співіснує з інтересами суспільства, за допомогою інститутів якого здійснюється взаємодія з державою» [24].

Серед принципів громадянського суспільства О. Славна перелічує принципи правової держави та демократичного суспільства, додатково науковець вказує плюралізм ідеології та політики, обов'язковість опозиції, незалежність засобів масової інформації тощо [68, с. 17].

Необхідно зауважити, що поняття «громадянське суспільство» є дискусійним, незважаючи на чисельні спроби його тлумачення. Загальною точкою зору є наявність суспільних процесів самовпорядкування та самоорганізації індивідуальним чи нормативним шляхом.

Тому, попри існуючий диспут в науковій літературі, варто підтримати точку зору О. Фокіної, що «громадянське суспільство можна представити у синтезі трьох вимірів функціонування соціуму – інституціонального, соціокультурного та структурно-функціонального. В інституціональному вимірі громадянське суспільство постає як сукупність своїх структурних елементів (громадянських об'єднань, профспілок, ЗМІ тощо); соціокультурний вимір вказує на ступінь політичної культури населення; структурно-функціональний вимір дозволяє визначити характер взаємодії влади та громадян у суспільно політичному процесі» [77, с. 39]. Вдалим також здається коротке визначення громадянського суспільства, надане Я. Ярошем: «громадянське суспільство – це сукупність добровільних об'єднань, політичних партій, громадських й інших колективних організацій» [82, с. 149].

На жаль, українське громадянське суспільство знаходиться на трансформаційному етапі свого становлення, що пояснюється багатьма зовнішніми та внутрішніми факторами. Так, процес інституціоналізації громадянського суспільства протягом перших двадцяти років існування незалежної України, з точки зору О. Карпяка, проходив під сильним тиском провладних партій та політичної еліти, авторитаризму та корпоративізму, що призвело до фрагментації громадянського суспільства, його розколу [19, с. 131]. Новий виток розвитку громадянське суспільство отримує в 2013-2014 роках у зв'язку із подіями в Україні, пов'язаними із необхідністю

захисту державного суверенітету. Ще одним фактором повільного формування українського громадянського суспільства, з точки зору Н. Бондаренка, є «низький рівень соціальної активності громадян, котрий залишається ситуативним, зорієнтованим на конкретну проблему» [3, с. 61]. Як вказує той же О. Карп'як, «вказані роки стали роками розвитку громадських об'єднань, оновлення механізмів взаємодії громадських об'єднань з інститутами політичної влади» [19, с. 130-131].

Таким чином, останнім часом в процесі дослідження особливостей механізмів взаємозв'язку держави та громадянського суспільства констатується неухильна політизація останнього. Вказана тенденція насамперед пов'язана з посиленням державного втручання та контролю над інститутами громадянського суспільства та їх відповідного впливу на державотворення, виникнення потреби додаткових взаємних комунікативних зв'язків з метою формування обопільної відповідальності.

У такому вимірі Г. Дунаєва наголошує на необхідності «налагодження постійно діючих зв'язків, комунікативних каналів між органами державної влади та інституціями громадянського суспільства з метою посилення політичної відповідальності. Це стосується не лише вертикальних комунікацій (держава – суспільство), а і горизонтальних – між різними владними органами та суспільними групами» [14, с. 234].

Необхідно зауважити, що у вказаному процесі інститути громадянського суспільства мають різну природу свого формування та не завжди підпадають під процес політизації й виступають суб'єктами політичного процесу. Д. Білокопитов підкреслює, що «громадянське суспільство завжди виступає в дуалістичній формі і складається, з одного боку, з публічно-політичного компонента, який включає мережу громадських організацій та структур, які виходять на публічно-політичну арену: громадські рухи, об'єднання, асоціації тощо, і спрямовані на вирішення проблем на макрорівні; а з іншого – приватного компонента, сформованого з утворень, які включають громадян, об'єднаних за інтересами для вирішення приватних (локальних)

проблем (мікрорівень)» [2, с. 116]. Таким чином, не всі інститути громадянського суспільства можуть розглядатися в якості суб'єктів політичної відповідальності.

Отже, привертає значну увагу позиція М. Самуїліка, що «процес інституціоналізації політичної відповідальності громадянського суспільства реалізується передусім в діяльності таких його інститутів, як політичні партії, громадські організації, громадсько-політичні рухи в процесі їх активної участі в політичному житті суспільства» [66, с. 51].

Вказаний перелік варто доповнити таким противагомим суб'єктом зазначених інститутів політичної відповідальності, як саме суспільство. «Народ» та окремий «громадянин», як суб'єкт політичної відповідальності, неодноразово розглядалися і в сучасній політологічній літературі [22, 29, 75].

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно вказати, що політична відповідальність суб'єктів громадянського суспільства не може вважатися дослідженою повною мірою без окремого вивчення особливостей політичної відповідальності його окремих інститутів.

Серед всіх суб'єктів громадянського суспільства особливої уваги заслуговують політичні партії. Адже саме вони є тим інститутом громадянського суспільства, який безпосередньо формує склад органів публічної влади. Не вдаючись в основну мету створення політичних партій – представлення інтересів народу, необхідно відмітити, що вони є найбільш розвинутим суб'єктом українського громадянського суспільства.

На підтвердження вказаного, в своєму дисертаційному дослідженні Б. Ленігевич при вивченні еволюції партійної системи в Україні в контексті владно-партійної взаємодії, виокремив шість етапів розвитку політичних партій в суспільно-політичних трансформаціях українського суспільства – від руйнування однопартійної системи до створення багатопартійності [33, с. 6-7].

Аналіз наукової літератури надає право зробити висновки, що основними інструментами політичної відповідальності політичних партій є

політична бездіяльність, незаконна діяльність, направлена проти територіальної цілісності та суверенітету, нездійснення програмних передвиборчих обіцянок, аморальна чи неетична поведінка.

Виходячи з природи діяльності політичних партій, необхідно підкреслити їх дуалізм як суб'єкта політичної відповідальності: вони одночасно є інститутом громадянського суспільства, а у разі виграшу на виборах стають частиною органів публічної влади, набувають можливостей для реалізації власних політичних програм на державному та місцевому рівнях.

Тому інструменти політичної відповідальності у виді висловлення недовіри та складання власних повноважень теж можуть розглядатися в якості субсидіарної політичної відповідальності політичних партій у разі виникнення політичної відповідальності їх члена при здійсненні владних повноважень.

Морально-політична та релігійно-політична відповідальність можуть застосовуватися до конкретного члена політичної партії та до партії як до суб'єкта політичного процесу. У разі виявлення факту неетичної поведінки конкретного члена партії може застосовуватися й статутна партійна відповідальність.

Основними інструментами політико-правової відповідальності політичних партій, безумовно, є заборона діяльності політичної партії та анулювання свідоцтва політичної партії. Підстави і порядок їх застосування передбачені положеннями Закону України «Про політичні партії» та Конституцією України.

Слід зазначити, що в Україні ставлення до заборони діяльності політичних партій не завжди було однаковим. Загострення політичної ситуації в країні в останнє десятиріччя викликало необхідність більш суворого відношення до діяльності політичних організацій та їх заборону на законодавчому рівні.

Так, потужний вплив Комуністичної партії на події в країні на початку 90-х, довгострокове її існування в якості монопартії, обрання діаметрально протилежного від її політичної програми політичного курсу незалежною Україною, створило умови для розуміння необхідності заборони її діяльності. Вперше вона була заборонена 30 серпня 1991 р. Указом президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Комуністичної партії України». Але в 1993 р. була створена ще одна Комуністична партія. В 2001 р. після рішення Конституційного суду України щодо неконституційності рішення президії Верховної Ради України 1991 р., відбулося поєднання двох Комуністичних партій України, які стали активним учасником політичного процесу як одне ціле.

Події в Криму та на Сході країни в 2014 р. стали новою причиною заборони діяльності проросійських та прорадянських політичних сил. 30 березня 2014 р. Окружний адміністративний суд міста Києва виніс постанову щодо заборони діяльності партії «Руська Єдність», а 13 травня 2014 р. – «Руський Блок». В травні 2014 р. за ініціативою в. о. Президента України О. Турчинова Міністерство юстиції розпочало перевірку діяльності «Комуністичної партії України». 8 червня 2014 р. після схвалення законопроекту щодо засудження тоталітарних режимів урядом та заборону пропаганди їх символіки, відбулося звернення голови Служби безпеки України В. Наливайченка, Міністерства юстиції України та Реєстраційної служби України з позовом до Адміністративного окружного суду м. Києва щодо заборони діяльності «Комуністичної партії України». Необхідно відмітити, що сьогодні остаточно судьба «Комуністичної партії України» залишається досі невирішеною судовими інстанціями, спроби її участі в виборчому процесі відхиляються Центральною виборчою комісією.

Поряд з вказаними політичними партіями діяльність «Партії Шарія» та опозиційної платформи «За життя» теж викликали «занепокоєння громадськості та політичних сил», що призвело до подання звернення про

заборону їх діяльності громадськими організаціями 30 липня 2020 р. до Громадської ради при Міністерства юстиції України.

Паралельними подіями стало подання позову 23 липня 2020 р. В. Шарія до Адміністративного окружного суду м. Києва про зобов'язання Міністерства юстиції України звернутись до суду з позовом про заборону діяльності політичної партії «Партія Шарія».

Очевидно, що зрозумілим видається той факт, що вказані політичні сили несуть саме політико-правову відповідальність, так як можливо припустити, що їх діяльність направлена на підрив діючої влади, територіальної цілісності і суверенітету України.

Ще одним приводом звернення Міністерства юстиції України до суду з позовом щодо заборони діяльності політичної партії, стало порушення етичних норм партією «Правий сектор», яке було тісно пов'язане з настанням кримінальної відповідальності в порядку ст. 161 Кримінального кодексу України – порушення рівноправності громадян в залежності від їх расової, національної незалежності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками. В поданні вказувалося, що партія сприяла організації акцій, які принижували честь і гідність громадян, неприязно та зухвало ставилися до російського та єврейського населення України, були направлені на розпалювання міжетнічної чи расової ворожнечі та посягання на права й свободи людини [63]. Але 5 листопада 2011 р. Верховний суд України відхилив подання Міністерства юстиції України за недостатністю доказів. Суд зв'язав обґрунтування своєї відмови з політичними подіями та інтересами. Діяльність політичної партії «Правий сектор» припинена не була.

Ще одним вагомим інструментом політичної відповідальності політичних партій може бути анулювання реєстраційного свідоцтва. Підставою для його анулювання може бути політична бездіяльність політичної партії.

Безперечно, невиконання політичною партією однієї із своїх основних функцій – участь в передвиборчих перегонах протягом довготривалого

терміну, викликає настання політичної відповідальності. Політична бездіяльність політичної партії йде в розріз з самою метою її створення та тими функціями, які на неї покладаються як на інститут громадянського суспільства. Крім того, вказані дії вводять в оману електорат, відволікають від здійснення вірного політичного вибору, фактично можуть прирівнюватися до нездійснення передвиборчих обіцянок та програм політичними партіями чи діячами, адже вони і не мають на меті їх реалізацію.

На підкріплення вказаних міркувань можуть бути наведені й статистичні дані. В Україні станом на 1 січня 2020 р. зареєстровано 349 політичних партій [5, с. 28]. Кількість партій-суб'єктів виборчого процесу на позачергових виборах 2019 р. станом на 21 липня 2019 р. складала 65 [21, с. 28], на виборах в місцеві ради 2020 р. кількість зареєстрованих партій складала 144 [38, с. 28].

Така низька кількість партій, що реально приймають участь в виборчому процесі в порівнянні з зареєстрованою кількістю, свідчить про те, що багато з них були створені в якості «технічних», «віртуальних», не діють, а додатково, з точки зору О. Фокіної, «перебувають у стадії становлення, зменшили вплив на політику після багаточисельних розколів і функціонують лише на низовому рівні, є скоріше структурами громадянського суспільства, ніж політичної системи» [77, с. 41].

З вказаною занадто необґрунтованою багатопартійністю почали боротьбу тільки в 2020 р.: згідно даних реєстру судових рішень України міністерство юстиції України станом на 1 лютого 2020 р. подало 48 позовів щодо анулювання реєстрації політичних партій з вищевказаних підстав.

В питанні дослідження політичної відповідальності політичних партій особливої уваги також заслуговують й політичні обіцянки кандидатів під час виборчих перегонів та формування програм політичних партій.

Необхідно підкреслити, що тенденція формування партійних програм, передвиборчих лозунгів та обіцянок, свідчить про застосування «політичного

маркетингу» з метою задоволення інтересів широких мас населення чи направлено на конкретний сегмент інтересів, а не на вироблення дійсних стратегічних програм економічного та політичного розвитку нашої країни. З точки зору Л. Риженкової, це пояснюється «диференціацією і збільшенням кількості різних громадянських ініціатив й активізацією дрібних громадських груп, які ставлять партії перед необхідністю враховувати переконання і пропозиції досить широкого спектру. Результатом є інтеграція ціннісних засад різних громадських груп до конгломерату політичних програмних пріоритетів політичних партій» [62, с. 173]. Ще одним обґрунтування є твердження Н. Бондаренка щодо того, що «авторитарний спосіб здійснення політичної влади в Україні гальмує процес розвитку громадянського суспільства, що виявляється у формуванні політичних партій під конкретну посадову особу участь у парламентських чи президентських виборах; лобіювання корпоративних інтересів або інтересів бізнесу; переорієнтація ідеології партій в залежності від ситуації в суспільстві; створення альтернативних демократичних об'єднань громадян (наприклад «антимайдан») [3, с. 60].

Таким чином, на фоні відсутності партійної ідеології під час виборчого процесу відбувається «конкуренція обіцянок», а не формування та презентація партійних програм.

На додачу, останнім часом спостерігається використання «програмних повторень» у політичних кандидатів та партій, що створює ситуацію ускладнення формування у виборців власних політичних переваг. Прикладами відсутності програмної унікальності політичних партій і кандидатів, наприклад, під час парламентських виборів 2019 р. є текстуальний збіг з програмами основного партійного лідера (політична програма О. Безуглого, партія «Слуга народу»), запозичення текстів законодавчих актів (Б. Рогаченко, член «Аграрної партії України»), співпадіння з програмами однопартійців чи інших партій та кандидатів

(політична програма А. Марчевського, партія «Опозиційна платформа – за життя») тощо.

Розповсюдженою є й ситуація надання завищених чи «розмитих» передвиборчих обіцянок, здійснення яких не уявляється можливим у короткий термін перебування на провладних посадах: «обрання нового політичного курсу», «економічний ріст», «зниження тарифів до рівня справедливих», «життя по-новому», «подолання корупції» тощо.

Слушною в цьому ракурсі є думка І. Халдай, що «свідоме або ситуаційне ухилення партіями від реалізації проголошених програм, сприяє поступовій втраті інтересу електорату до політичних відносин у країні та довірі виборців до влади в цілому» [78, с. 341].

Крім того, «викривленням» застосування політичної відповідальності політичних діячів та політичних партій сприяє формування суспільних хибних тенденцій здійснення вибору народних обранців. Так, прикладом вибору помилкових критеріїв при здійсненні позитивного вибору політичних кандидатів на другий термін є вже сформована суспільна точка зору щодо «достатнього зловживання» народним обранцем владою в попередній період перебування на виборчій посаді. Необхідно уточнити, що в наведеному випадку мова йде про народних обранців, які не здійснили своїх політичних обіцянок, не виконували своїх посадових обов'язків належним чином, були задіяні в явно корумпованих схемах та економічних махінаціях.

Вказане, з точки зору Г. Колісника, погіршується ситуацією «постійної зміни вищих посадових осіб, яка не дозволяє відстежувати послідовності у виконанні обіцянок, призводить до розсіювання відповідальності, а також невизначеними лишаються пріоритети державної політики, національні орієнтири та інтереси» [24].

Таким чином, складається суспільне враження, що після виборів політики можуть не здійснювати свої передвиборчі політичні обіцянки, а електорат фактично позбавлений права контролювати чи вплинути на вказаний процес. В такому контексті законодавчо передбачена

конституційно-правова відповідальність за зміну політичної фракції у парламенті, висловлення недовіри депутатам місцевих органів влади залишаються єдиними дієвими передбаченими в Україні політико-правовими інструментами політичної відповідальності.

Крім зовнішніх форм прояву політичної відповідальності політичних партій заслуговують на увагу й внутрішньопартійні підстави її настання. Так, Р. Шай до проблемних ситуацій внутрішньопартійної діяльності політичних партій відносить «відсторонення місцевих організацій від формування списку кандидатів, внутрішньопартійний розкол із-зі існування двох і більше партійних лідерів, вилучення кандидатів з виборчого списку партії чи блоку» [80, с. 284].

Доповненням зазначеного переліку може стати наведення прикладу ще й внутріпартійної відповідальності окремого члена політичної партії за аморальні та незаконні вчинки. При цьому варто погодитися з точкою зору Є. Джалилова стосовно того, що «політична партія не може нести політичну відповідальність за окремі незаконні дії своїх членів» [13, с. 8]. Тому, в даному випадку доцільно відокремлювати політичну відповідальність членів політичної партії та самої політичної партії як інституту громадянського суспільства.

Протилежною в даному контексті є точка зору В. Мамедова, який наголошує, що «внутріпартійну відповідальність необхідно розглядати як підвид суспільно-уставної відповідальності, яка має виключно ретроспективний характер та має вираження в примусовій реалізації внутріпартійних стягнень» [36, с. 62].

Тому, з метою більшої аргументації видової приналежності статутної відповідальності до політичної відповідальності необхідно конкретизувати її підстави: грубе порушення політичної програми партії, перехід до іншої політичної партії після обрання, завдання значної шкоди неетичною поведінкою репутації чи діяльності політичної партії.

Додатковими прикладами політичної відповідальності політичних партій, які наводяться в сучасній політологічній думці, є точки зору Ю. Нисневича та Ю. Євтюхіна. Так, на переконання Ю. Нисневич, «партії також повинні нести політичну відповідальність перед виборцями за професіоналізм, підготовку до управління справами держави, моральні та етичні якості кандидатів як на обрання, так і на призначення на політичні посади в системі публічної влади» [42, с. 64]. Ю. Євтюхін зазначає, що «необхідно поставити питання щодо юридичної відповідальності партій за добросесність її кандидатів у вигляді позбавлення її можливості висувати кандидата на позачергових виборах» [15, с. 28].

Таким чином, аналіз наукових точок зору надає право обґрунтувати доцільність виділення окремої політичної відповідальності політичної партії та члену політичної партії.

Необхідно зазначити, що політична відповідальність політичних партій, безсумнівно, тісно взаємопов'язана із політичною відповідальністю представників електорату, які недбало чи некритично зробили свій політичний вибір, чи взагалі не прийняли участі у виборчому процесі, не дивлячись на наявність в них такого права. Як слушно зазначають в вказаному ключі А. Пономаренка та Д. Ковальова, «політична відповідальність народу є колективною і складається з індивідуальної відповідальності кожного окремого представника свого народу» [22, с. 36]. Таким чином, узагальнення точок зору сучасних політологів свідчить про сформовану думку, що перш за все народ та конкретна людина, як суб'єкт політичної відповідальності, несе політичну відповідальність за здійснення вдалого політичного вибору.

Проведене дослідження наукових точок зору щодо відповідальності народу, надало привід до зосередження на особливостях цього відповідального суб'єкту. Так, необхідно підтримати існуючий в літературі погляд, що ретроспективна відповідальність перед передуючими поколіннями та історична відповідальність «народу» будуть виникати при

настанні його відповідальності як цілісного суб'єкту з причини важкості визначення конкретного суб'єкту відповідальності. Разом з тим, політична відповідальність народу за майбутній вдалий політичний вибір буде мати індивідуальний характер, відповідальним суб'єктом буде окремих громадянин, який міг та мав право приймати участь в виборчому процесі. Очевидно, що в вказаному контексті сучасний політичний вибір конкретного індивіда одночасно взаємопов'язаний у часовому вимірі з ретроспективною відповідальністю всього народу за сучасні історичні події.

Крім того, яскравим прикладом зворотного зв'язку взаємної відповідальності влади і народу буде точка зору, наведена В. Ярошенко, що «оскільки народ не може бути суб'єктом якої-небудь формалізованої (правової) відповідальності, то народ загалом, як і конкретні громадяни, несуть неформалізовану відповідальність перед тими органами державної влади, які вони сформували, відчуваючи на собі результати їхнього владарювання» [83, с. 58].

Таким чином, аналіз проблеми політичної відповідальності виборців дозволило виокремити фактори формування багаторічної «тотальної» недовіри виборців та, як слідство, виникнення низької особистої відповідальності виборців за не прийняття участі в виборах: зміни форми державного правління та в виборчому процесі, велика кількість партій та швидкі зміни в їх складі, потужні політичні технології, невиконання передвиборчих обіцянок тощо. Все вказане відбивається на виборі електорату, який раз за разом робить невдалий вибір на користь недостойних кандидатів та не розуміє його наслідки.

Але, якщо на здійснення вибору впливає багато факторів, то основною підставою політичної відповідальності народу залишається неявка на вибори та, як результат, не здійснення політичного вибору. Як слідство, частина виборців отримує новообрану владу, не здійснив свого права обирати.

Тенденція зниження явки виборців на Президентські вибори 2019 р. – 62% (2014 р. – 59,48%), на вибори в Верховну Раду України 2019 р. 49,8 %

(2014 р. – 51,9%), місцеві вибори 2020 р. 37% (2015 р. – 49,3%) [45] свідчить не тільки про ступень недовіри електорату, а й про необхідність підвищення політичної свідомості та усвідомлення політичної відповідальності за такі дії.

Таким чином, конституційне право виборців «обирати» може розумітися не як право, а як обов'язок, а відсутність волевиявлення виборця на виборах може розглядатися як його політична відповідальність перед суспільством за невірно обраного кандидата чи партію.

Також безумовний науковий інтерес, в світлі дослідження політичної відповідальності суб'єктів громадянського суспільства, викликають політичні та соціальні рухи. Збільшення динаміки їх розвитку за останнє десятиліття, як прояву колективного об'єднання громадян з метою артикуляції певного кола інтересів, їх політизація у зв'язку із внутрішньополітичними подіями в Україні, стала приводом для проведення багаточисельних досліджень, присвячених не тільки їх впливу на українську політику, а й формуванню їх відповідальності. Слід зазначити, що вони, на відміну від політичних партій, первинно не мають на меті вийти до складу органу державної влади, але все одно можуть оказувати на неї суттєвий вплив чи тиск.

Особливостями політичних рухів, на переконання В. Зубар, «є те, що політичний рух використовує для досягнення політичної мети політичні засоби, методи і способи, тобто завойовує політичну владу шляхом масових політичних заходів і виступів або впливає на засоби та методи здійснення політичної влади, добиваючись реалізації економічних і соціальних проблем» [16, с. 28].

Таким чином, «Народний рух України», рух «Пора», «Євромайдан», громадський рух «Чесно» неодмінно можна вважати суб'єктами політичної відповідальності та акторами українських суспільно-політичних відносин.

Безумовно, що політична відповідальність таких об'єднань може носити як правовий, так і етичний відтінок, так як за своєю природою суспільно-політичні рухи можуть ставати революційними рухами чи перетворюватися

на політичні партії. Крім того, суспільні організації можуть мати й екстремістський характер, що, з точки зору М. Самуїліка, «є негативною стороною сучасного громадянського суспільства, так як здійснює радикалізацію політичного процесу, що призводить до неконституційної зміни влади, кризи її легітимності та є гібридною деформацією» [65, с. 52].

Останнім часом також можливо спостерігати посилення впливу волонтерських рухів на суспільно-політичні відносини та прояв ЗМІ як незалежних впливових політичних акторів. Необхідно зазначити, що вони не вивчалися в якості суб'єктів політичної відповідальності в достатньою мірою та є відносно новими повноправними незалежними суб'єктами українського громадянського суспільства, які можуть нести періодичну політичну відповідальність. Останнє в цілому й послугувало приводом зарахування їх до нетипових суб'єктів політичної відповідальності.

2.3. Нетипові суб'єкти політичної відповідальності.

Зростання значення політичної відповідальності в умовах побудови демократичної, правової держави, як механізму гарантування демократичного функціонування основних акторів політичного процесу, засобу забезпечення гармонійного стану їх інтересів, визначило потребу у ретельному дослідженні її суб'єктного складу на сучасному етапі.

Як зазначалося, відносини відповідальності завжди привертали увагу науковців. З розвитком політичної науки та історичним розвитком внутрішніх і зовнішніх державних відносин, зростала й роль політичної відповідальності, збільшувалося коло її суб'єктів. Вдалим в такому контексті здається класифікація суб'єктів політичної відповідальності за критерієм їх історичної появи та усталеності наукових досліджень на типові й нетипові.

Разом з тим, ґрунтуючись на дискусійності понять «політики», «політичного процесу», «правосуб'єктності», «суб'єкту» сучасній науковій думці, з метою з'ясування проблеми віднесення того чи іншого актора

політичного процесу до суб'єктів політичної відповідальності, необхідним видається з'ясування переліку критеріїв (аспектів, рис), які повинен мати суб'єкт політичної відповідальності.

З точки зору А. Краснякова, «у політології суб'єктом політики є носій предметно-практичної діяльності, що спричиняє певні зміни в політичних відносинах суспільства; особа, організація або соціальна група, які усвідомлюють цілі і завдання політичної діяльності, відносно самостійно беруть участь у політичному житті. Політичну суб'єктність політологи розглядають як здатність впливати на поведінку інших осіб, викликати певні зміни в політичних відносинах, готовність брати на себе відповідальність за наслідки своїх політичних дій» [32, с. 47].

З іншої сторони, за твердженням С. Гайдай, «політичний процес» — це сукупність дій його учасників, що відбуваються у певних окреслених межах й спрямовані як на підтримку та формування політичної системи, так і руйнування та підрив усталених принципів, норм, законів та політичного устрою (ладу) [6, с. 86].

Таким чином, основною специфічною рисою виникнення політичної відповідальності залишаються критерії участі її суб'єктів в політичному процесі, наявність їх гіпотетичного впливу на нього, зарахування до кола суб'єктів політики. Крім того, як вказувалося вище, безумовною ознакою настання політичної відповідальності є наявність особливого об'єкту посягання – територія держави, суверенітет, діюча влада, розподіл владних повноважень, державне управління, політичний процес тощо.

Варто звернути увагу й на те, що політична відповідальність в сучасній науковій політологічній думці в основному розглядається в механізмі протиположних відносин суб'єктів публічної влади та суб'єктів громадянського суспільства, поза увагою політології є роль та особливості політичної відповідальності міжнародних акторів політичного процесу, яким широко приділяють увагу сучасні правники.

Упущеним є й часовий критерій настання політичної відповідальності. Дослідження кола суб'єктів публічної влади надає можливість припустити ситуативну участь деяких з них, не дивлячись на природу їх аполітичності в якості суб'єктів політичної відповідальності. Така ситуативна участь може аргументуватися настанням надзвичайних подій у державі (революція, військові дії, терористичні акти) чи періодичною участю в прийнятті рішень, що мають вплив на політичний процес (рішення Конституційного суду).

З вказаного напрошується можливість зробити висновок про виокремлення наступних видів суб'єктів політичної відповідальності: внутрішньодержавних та міжнародних, постійних і ситуативних, первинних й похідних.

В цілому, вивчення суб'єктів політичної відповідальності на міжнародному рівні тісно пов'язане з дослідженням норм міжнародного права та принципів відповідальності суб'єктів міжнародних відносин та права.

Г. Циверенко до підстав міжнародно-правової відповідальності відносить наступні ознаки «наступає вона за здійснення міжнародного правопорушення; реалізується на основі норм міжнародного права; пов'язана з певними негативними наслідками для правопорушника; спрямована на зміцнення міжнародного правопорядку» [79, с. 60].

З точки зору М. Коверзнеса та Г. Коверзневої, «цей вид відповідальності виникає із самого факту порушення норми, що охороняє інтереси іншої держави, а також у тому випадку, якщо майновий збиток чи інші видимі негативні наслідки відсутні» [23, с. 54].

Дослідження літературних джерел надає можливість зробити висновок про виокремлення сучасними науковцями різних видів міжнародно-правової відповідальності. Так, Г. Гура вказує на існування двох видів міжнародно-правової відповідальності держав – політичної і матеріальної: «форми політичної відповідальності: реторсії, репресалії, сатисфакція, ресторація, призупинення членства або виключення з міжнародної організації,

придушення агресора силою» [10, с. 156]. Ю. Колосов вказує на наявність трьох видів міжнародно-правової відповідальності політичної, матеріальної і моральної «перші види притаманні публічно-правовим відносинам, а два останніх – приватноправовим» [26, с. 22].

Аналіз наукових точок зору надає підстави зробити висновки, що безспірним видається те, що політична відповідальність держави на міжнародній арені – це відповідальність її як суб'єкта міжнародного права та відповідальність її органів і їх посадових осіб за прийняття рішень від імені держави, представлення її інтересів на рівні міжурядових зв'язків та в міжнародних організаціях.

Таким чином, можливо виділяти окремо політико-правову відповідальність держави та відповідальність її органів в особі їх посадових осіб. В зазначеному ключі морально-політичну відповідальність держави, міжнародних організацій, міжурядових організацій доцільно розглядати як відповідальність її посадовців.

Отже, особливістю міжнародного контенту політичної відповідальності є те, що матеріальна і моральна міжнародно-правова відповідальність можуть наступати поряд із політичною відповідальністю як самостійно, так і в субсидіарному порядку.

Аналіз сучасної літератури надає можливість виокремити принципи міжнародного права, порушення яких тягне настання в тому числі і політичної відповідальності: незастосування сили і загрози силою, невтручання в справи, що входять до внутрішньої компетенції держав, вирішення міжнародних суперечок мирними засобами, рівноправності і самовизначення народів, територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів, суверенної рівності держав, сумлінного виконання зобов'язань з міжнародного права, поваги прав людини і основних свобод тощо. Необхідно зазначити, що сам по собі принцип відповідальності знайшов своє регулювання в Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 28 січня 2002 р. «Відповідальність держав за протиправні діяння».

Зазначені принципи міжнародного права є не кодифікованими. З точки зору С. Перепьолкіна, «не вироблено дотепер й узгодженого підходу до розуміння поняття основних принципів міжнародного права та узгодженої їх системи» [46, с. 84].

Крім того, зрозумілим видається факт залежності наявності міжнародної політичної відповідальності від віднесення тих чи інших осіб до суб'єктів міжнародного права, яке теж досі є дискусійним питанням серед правників-міжнародників.

Дискусія визначення міжнародної правосуб'єктності полягає в наявності протилежних точок зору з толкування критерію визнання самої правосуб'єктності: наявність прав та обов'язків у особи чи участь у відносинах. Так, з точки зору К. Гусалової, «міжнародно-правова відповідальність є наслідком міжнародної правосуб'єктності і результатом наявності прав і обов'язків, що випливають з міжнародних договорів, загальних принципів міжнародного права та звичаїв» [11, с. 131].

Але, приймаючи до уваги теперішнє різноманіття політичних, економічних, військових зв'язків на міжнародному рівні, вагомий вплив легітимних та нелегітимних учасників на міжнародний політичний процес, саме участь та вплив особи на нього та наявність негативних, незаконних наслідків її дій, що мають політичний окрас, може вважатися дійсною підставою політичної відповідальності.

Таким чином, необхідно зазначити, що суб'єкти зовнішньої політичної відповідальності можуть не володіти всіма елементами міжнародної правосуб'єктності, бути тільки учасниками міжнародних відносин.

Традиційно суб'єктами міжнародного права та політичної відповідальності в науковій літературі вважали: держави та міжнародні (міжурядові) організації.

Необхідно відмітити, що останнім часом в доктрині міжнародного права склалася тенденція до виокремлення нової групи суб'єктів політичної відповідальності.

Базуючись на вченнях про традиційні та нетрадиційні суб'єкти міжнародних відносин, до них відносять: державоподібні утворення, народи (нації), що борються за незалежність, юридичні та фізичні особи, міжнародні неурядові організації, міжнародні господарські об'єднання.

Віднесення до суб'єктів міжнародного права нелегітимних учасників міжнародних відносин, стало також підставою для додаткового зарахування терористичних організацій та нелегітимних урядів до складу суб'єктів політичної відповідальності.

Таким чином, проведене дослідження суб'єктного складу зовнішньої політичної відповідальності надає можливість припустити застосування до них в якості основного інструменту політичної відповідальності суспільного осуду за їх дії чи бездіяльність.

Повертаючись до внутрішніх суб'єктів політичної відповідальності, необхідно підкреслити, що Збройні сили України, Національна гвардія України, Служба безпеки України, органи внутрішніх справ, органи прокуратури та інші правоохоронні органи України, органи суду не є об'єктом дослідження сучасної політичної думки в якості суб'єктів політичної відповідальності з причини їх законодавчого відокремлення від політичної діяльності, що випливає з природи їх організації та мети функціонування. Безпосереднє представлення державновладних повноважень, їх природна функція гарантування національної суспільної рівноваги та стабільності, обов'язковість їх аполітичного функціонування разом з потенційним ситуативним впливом на політичні події, надає можливість віднести їх до нетипових, ситуативних суб'єктів політичної відповідальності.

Доцільно також вказати, що природа побудови правової держави та розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову також говорить про обов'язкову аполітичність судової влади. Але сучасний досвід надає право стверджувати, що суди України стають ситуативними учасниками політичних відносин: тлумачать конституцію, виносять рішення про

визнання виборів недійсними, про заборону діяльності політичних партій, про анулювання реєстрації політичних партій, по фактам порушення законодавства учасниками політичного процесу, які мають об'єкт посягання на територіальну цілісність нашої держави, суверенітет, державний устрій тощо.

Крім того, судова влада має опосередкований вплив на законотворчий процес. Аналіз та узагальнення судової практики стають базою для створення нових правових норм, а в наукових колах існує дискусія щодо надання права законодавчої ініціативи Верховному суду України, актуальності впровадження призначення суддів на посади шляхом проведення виборів.

Необхідно зазначити, що на відміну від Президента, складу виборчих органів виконавчої та законодавчої гілок влади, суддівські посади не є виборчими. Тому підставою їх політичної відповідальності є природа їх компетенції – вирішення диспутів.

З вказаного напрошується висновок про те, що критерієм настання політичної відповідальності суддів є вимір впливу їх рішень на політичний процес та законність прийняття останніх, надання доступу до правосуддя, вірне тлумачення законодавства тощо. Така «політичність» судових органів надає підстави констатувати їх ситуативний вплив на політичний процес та можливість виступати суб'єктами політичної відповідальності.

Крім того, мірою визнання настання чи відсутності їх політичної відповідальності буде слугувати критерій законності прийняття таких рішень. Тому ступень політичної відповідальності у судів вищих інстанцій буде більшою чим у місцевих та спеціалізованих суддів нижчих ланок суддівської влади. Так, С. Прилуцький виділяє зовнішню, внутрішню та судову політику при здійсненні правосуддя [47, с. 18]. Така позиція вироблена вказаним автором, виходячи із трактування самого терміну «політика» та існуванням тягаря розмежування питань, які відносяться до відома уряду та права.

Таким чином, інструментами внутрішньої політичної відповідальності судів стають протилежні рішення апеляційних та касаційних інстанцій, проявом зовнішньої політичної відповідальності – притягнення до кримінальної відповідальності за прийняття завідомо незаконних рішень, відсторонення від здійснення повноважень, які супроводжуються суспільним осудом разом чи окремо. В такому ракурсі необхідно відмітити особливий статус вищих судів України, як останніх національних інстанцій з прийняття судових рішень.

Разом з тим, серед вказаних судових інстанцій особливої уваги заслуговує вплив Конституційного суду України на політичний процес при винесенні рішень щодо конституційної відповідальності суб'єктів публічної влади, офіційному тлумаченні законодавчих актів, наданні оцінки їх законності є безперечним. Він є безпосереднім суб'єктом конституційного процесуального права та політичної відповідальності.

Додатково, рішення Конституційного суду України, окремі думки суддів Конституційного суду також впливають й на розвиток політичної та правової культури. З точки зору В. Колюхи, рішення Конституційного суду формують «наукову та професійну правосвідомість» [27, с. 158].

Інструментами політичної відповідальності Конституційного суду можуть виступати відкликання з посад, публічний та професійний осуд його діяльності при винесенні завідомо незаконних рішень, недотриманні політико-моральних норм, недотриманні присяги його членами тощо.

Слід зазначити, що конституційний механізм політико-правової відповідальності складу Конституційного суду привертає особливої уваги. З метою забезпечення захисту вказаного судового органу від політичних посягань та тиску, законодавець виробив трьохсторонню систему призначення на посади суддів Конституційного суду України: 6 – Верховна Рада України, 6 – Президент, 6 – з'їзд суддів України.

Аналіз положень Конституції України також свідчить про відсутність державного механізму розпуску Конституційного суду, повноважень

відкликання суддів з посад у органа, який їх призначає. Беручи до уваги функції та компетентнісний рівень Конституційного суду, законодавцем був передбачений лише механізм звільнення окремого судді за ініціативою та рішенням складу діючого Конституційного суду, можливість надання вказаної ініціативи іншим органам публічної влади чи суб'єктам громадянського суспільства була залишена поза увагою. Конституційний скандал в жовтні 2020 р. показав законодавчу недосконалість та існування надмірного імунітету та правового захисту цього судового органу.

Крім того, відповідно до ст. 109 Закону України «Про судоустрій та статус судів» [58], передбачена дисциплінарна відповідальність суддів за порушення морально-етичних норм, якщо «суддя допустив поведінку, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя, у тому числі в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповідності способу життя судді його статусу, дотримання інших етичних норм та стандартів поведінки, які забезпечують суспільну довіру до суду». Таким чином, за аналогією виникнення морально-політичної відповідальності суб'єктів публічної влади, аморальна поведінка суддів може трактуватися як морально-політична в залежності від складу здійснення їх повноважень

Варто зауважити, що ще одними впливовими акторами політичних подій останнім часом стають такі суб'єкти громадянського суспільства як волонтерські рухи та ЗМІ. Безперечним видається й наявність їх політичної відповідальності при участі в політичному житті. Тому, виходячи з природи їх діяльності, необхідно підкреслити, що їм будуть більш притаманні інструменти морально-політичної та релігійно-політичної відповідальності.

Ґрунтуючись на вищевказаному, безумовним здається той факт, що критерієм віднесення до складу суб'єктів політичної відповідальності волонтерських рухів повинна стати їх участь в політичних подіях та політично значуща роль у суспільно-політичних процесах, адже не всі з них задіяні в політичному житті.

В такому ключі доцільно навести точку зору Д. Горєлова та О. Корнієвського стосовно того, що «зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян» [8, с. 16].

Таким чином, за роки незалежності України волонтерські рухи досягли свого піку в 2014 р. під час революційних подій та початку проведення антитерористичної операції. Формування волонтерських рухів з метою допомоги учасникам Майдану та воїнам АТО «Євромайдан. SOS», «Майдан. Медик», їх політична позиція, безумовно, стали фактором впливу на політичний процес.

З прийняттям 19 квітня 2011 р. Закону України «Про волонтерську діяльність» закріплення отримало й само поняття волонтерської діяльності – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Положення вказаного нормативно-правового акту не містять інформації щодо аполітичності волонтерських рухів, а лише підкреслює обов'язковий неприбутковий статус волонтерських організацій [50].

Як обстоювалося в попередньому підрозділі, політизація релігійних організацій перетворила їх на повноправних учасників політичного процесу. Сьогодні вони відіграють не тільки супутню роль в політиці, а й самі роблять спроби перетворитися на учасників політичного процесу.

З точки зору С. Онищук, суб'єкти виборчого процесу вже традиційно використовують релігійну складову, як засіб розширити вплив на всі сфери життя електорату [43].

Крім того, з іншого боку, священнослужителі почали активно брати участь в виборчому процесі, починаючи з кінця 90-х. Серед відомих імен,

зазначених в літературі, Сергій Ткачук – священник Української Православної Церкви Київського Патріархату, митрополит Одеський та Ізмаїльський Української Православної церкви Московського патріархату Агафангел (Савін), Валерій Каспров – лідер соціальних служб Всеукраїнського союзу об'єднань християн баптистів, Отец Роман Лаба – настоятель римо-католицького храму у Броварах Київської області та багато інших.

Інтерес представників релігійних структур в участі в державному управлінні на рівні місцевих рад обґрунтований наявністю безпосереднього впливу на територіальні громади та існування тісного контакту з населенням у місцевих священників, сприйняття виборцями політичного лідера і духовного наставника як одне ціле, є запорукою отримання великої кількості голосів.

Незважаючи на заборони церкви щодо участі священників в політичних процесах та обійманні ними державних управлінських посад, на виборах до місцевих органів влади в 2020 р. продовжили приймати участь священнослужителі різних конфесій.

Більше того, як зазначає С. Продивус, «в останній час ми часто спостерігаємо тенденцію священнослужителів не просто йти у члени якоїсь партії, а створювати власну. Відтак створюються політичні партії та рухи на релігійній основі. Організаторами можуть бути не обов'язково представники керівництва релігійної організації, але й просто члени певної громади, проте, як правило, з благословення ієрархії організації» [59, с. 25].

За даними реєстру Міністерства Юстиції України станом на 1 січня 2020 р., в Україні були зареєстровані: Партія Християнсько-Демократичний Союз, Всеукраїнська партія духовності і патріотизму, українська політична партія «Християнський рух», Політична партія «Українська православна асамблея», Республіканська Християнська партія [5].

Таким чином, можливість настання політичної відповідальності у священників та релігійних організацій не викликає сумнів. Основним інструментом політичної відповідальності в такому контексті, без урахування

можливого статусу релігійних організацій як засновників політичних партій та отримання священиками депутатських мандатів, безумовно, буде суспільний осуд. Якщо розглядати політичну відповідальність прорелігійних партій та священників-політиків, то вона, безперечно, буде включати політико-правову та релігійну складові.

Ще одним вагомим актором політичного процесу, на фоні постійних бурхливих політичних подій, останнім часом стають ЗМІ. Аналіз зміни їх ролі з моменту отримання незалежності Україною в політико-соціальних процесах, полягає в підвищенні їх значимості на фоні зацікавленості суб'єктів політики у контролі над інформаційним політичним простором та у впливі на інформаційні потоки з наслідками реконструювання суспільної політичної думки. Крім вказаного, ЗМІ є потужним засобом й виборчого процесу – лобювання власних політичних інтересів шляхом створення приватних теле- та радіоканалів, заказу телепрограм та статей в ЗМІ є одним із основних інструментів маніпулювання електоратом.

Тому, варто підтримати точку зору В. Недбай, що «влада ЗМІ проявляється саме в можливості інформувати, пізнавати та повідомляти, критикувати й підтримувати, чим створює в суспільстві знання про навколишній світ, у т. ч. про світ політичної реальності» [41, с. 317].

Але, необхідно відмітити, що з іншого боку, сучасний світ інформації охороняється законодавством та контролюється зі сторони громадянського суспільства. Цивільно-правова відповідальність за надання неправдивої інформації, обов'язок спростовувати її у спосіб її надання стають приводом паралельного застосування морально-політичної відповідальності у вигляді суспільного осуду та бурхливої критики джерела ЗМІ з боку конкурентів та в соціальних мережах.

Також необхідно вказати, що відомі автори власних передач, журналісти, актори згодом стають медійними особами та можуть перетворитися на суб'єктів політичного процесу, стати засновниками власних політичних сил. Основним фактором їх впливу на суспільну

політичну думку стає процес формування до них відношення як до достовірного джерела інформації, зростання ступеню довіри та створення образу лідера, якому довіряють, іноді відбувається роками. В такому ключі, недотримання етичних стандартів поведінки журналістів є ще одним практичним прикладом можливості виникнення морально-політичної відповідальності ЗМІ в субсидіарному порядку.

Політична опозиція останнім часом розглядається в політологічній літературі як потужний актор політичної системи суспільства. Наявність суперечностей між суб'єктами політичного процесу є підставою формування такого політичного феномена як політична опозиція. Багатоманітність суб'єктів політичної опозиції є підставою виокремлення в літературі групової, партійної, суспільної, громадської опозиції. Функції опозиції можуть сягати від відстоювання інтересів до вирішення конфліктів, формування нової політичної еліти. Багатосуб'єктність політичної опозиції та наявність в неї власної структури стали підставами відокремлення опозиції як суб'єкту політичної відповідальності.

Висновки до розділу 2

При дослідженні особливостей політичної відповідальності суб'єктного складу органів публічної влади, були виявлені ряд суб'єктів, які мають періодичну політичну відповідальність в залежності від компетенції та політичної ситуації в країні: Збройні сили України, Національна гвардія України, Служба безпеки України, органи внутрішніх справ, органи прокуратури та інші правоохоронні органи України, органи суду тощо.

Узагальнення дослідження «нетипових суб'єктів політичної відповідальності» надало можливість віднести до них іноземні держави, терористичні організації, нелегітимні склади урядів іноземних країн, ТНК, міжнародні організації, міжурядові організації, релігійні організації, волонтерські рухи, ЗМІ, політичну опозицію тощо.

Також були виокремлені наступні види суб'єктів політичної відповідальності: внутрішньодержавні та міжнародні, постійні і ситуативні, первинні й похідні, типові та нетипові.

До основних рис політико-правової відповідальності органів публічної влади можуть бути віднесені наступні ознаки: привід, який має дві складові – оцінювання рівня політичної діяльності та санкцію, передбачену законом; особливий суб'єкт здійснення – орган публічної влади, представник державної політичної чи економічної еліти, державний службовець тощо; особливий об'єкт посягання – територія держави, суверенітет, діюча влада, розподіл владних повноважень, публічне управління, політичний процес тощо; юридичний механізм – рішення судового чи аналогічного законодавчо передбаченого органу.

В результаті проведення дослідження були виокремлені наступні особливості застосування морально-політичної відповідальності: в якості додаткової поряд з політико-правовою чи іншою юридичною відповідальністю за здійснення правопорушень чи злочинів проти держави, суверенітету, територіальної цілісності; за порушення законодавчо передбачених обов'язків, які не мають прямих юридичних санкцій; за порушення «неписаних моральних норм» в приватному житті; за порушення законодавчо передбачених етичних норм.

Доведено, що політико-правова відповідальність реалізується шляхом застосування конституційно-правових санкцій: імпічмент, дострокове припинення повноважень, висловлення недовіри, розпуск органу влади, не підписання законодавчих актів. Підставами морально-політичної відповідальності органів публічної влади можуть слугувати не декларовані етико-моральні норми та порушення норм етичних кодексів, присяг, регламентів. За порушення законодавчо передбачених етичних норм поряд з морально-політичною відповідальністю може наставати й дисциплінарна відповідальність.

Морально-політична та релігійно-політична відповідальність може наставати як додаткова відповідальність у сукупності з існуванням основної юридичної відповідальності за правопорушення та злочини в політичній сфері та як окреме явище у вигляді суспільної недовіри та осуді дій суб'єктів вищих органів публічної влади, програші політичних виборів, суспільній недовірі владі тощо.

Співвідношення наукових точок зору щодо індивідуальної та колективної відповідальності посадових осіб органів публічної влади надали змогу дійти висновків про необхідність правового врегулювання індивідуальної політичної відповідальності народного депутату України, складу Кабінету Міністрів України, необхідності передбачити легітимний механізм її застосування.

Дослідження політичних партій як суб'єктів політичної відповідальності надало можливість виокремити політичну відповідальність політичної партії як інституту громадянського суспільства, політичну відповідальність члена політичної партії, статутну політичну відповідальність члена політичної партії. Обстоюється думка, що настання політичної відповідальності політичної партії не співпадає з індивідуальною політичною відповідальністю її члена.

Проведення системного аналізу особливостей політичної відповідальності політичних партій дозволило виявити окремі санкції політичної відповідальності політичних партій: заборону діяльності, анулювання реєстрації. Санкціями статутної відповідальності члена політичної партії є виключення його зі складу партії. Санкціями політичної індивідуальної відповідальності члена політичної партії є суспільний осуд, не переобрання на наступний термін.

Доведено, що основним приводом політичної відповідальності народу є нездійснення політичного вибору шляхом не голосування на політичних виборах, яке є в більшій мірі обов'язком, а не правом виборця.

Підсумками дослідження інструментів політичної відповідальності стала їх класифікація за ознакою суб'єкту їх впливу: конституційні та неконституційні.

На основі проведення аналізу співвідношення політичної та історичної відповідальності доводиться факт віднесення принесення публічних вибачень суб'єктами органів публічної влади за неправильно обраний політичний курс та невиконання передвиборчих обіцянок до етико-моральних санкцій політичної відповідальності.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Баштанник А. Г. Реалізація державної влади в системах публічного адміністрування в умовах децентралізації. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2018. Вип. 1(19) С. 1-14.

2. Білокопитов Д. Вплив громадянського суспільства на процеси демократизації публічно-управлінських та економічних відносин. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 1/2 (46/47). Ч. 1. С.115-124.

3. Бондаренко Н.О. Громадянське суспільство в Україні: історико-правові аспекти становлення та розвитку. *Форум права*. 2017. № 5. 57–63. URL : file:///C:/Users/user/Downloads/FP_index.htm_2017_5_9.pdf (дата звернення 08.11.2020).

4. Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка». 2018. 504 с.

5. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 01.01.2020 р. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561> (дата звернення 08.11.2020).

6. Гайдай С. В. Дослідження суспільно-політичного процесу: особливості, складності та український контекст. *Наукові праці МАУП*. 2017. Вип. 52(1). с. 85–93.

7. Гладій С. В. Легітимність судової влади: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10. Харків. 2015. 20 с.

8. Горелов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2015. 36с.

9. Гринчак А. А. Парламентська відповідальність уряду у Європейських країнах. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149 С. 24-35.

10. Гура Г. М. Международно-правовая ответственность государства как юридическое средство обеспечения соблюдения норм международного права. *Территория науки*. 2015. № 3. С. 155-159.

11. Гусалова К. А. Соотношение между контрамерами и ответственностью государств в международном праве. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2016. № 3. С. 129-140.
12. Депутатський запит народного депутата України Купрія В.М. від 24.04.2015 р. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/10_1050_00_G_C_ZAP.pdf (дата звернення 08.11.2020).
13. Джалилов Э.А. Юридическая ответственность политических партий в Российской Федерации: автореф дис. канд. юрид. наук. 12.00.01. Казань, 2012. 26 с.
14. Дунаєва Г.О. Політична відповідальність у процесі взаємодії влади та суспільства : комунікативний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2011. Вип. 44. С. 229-236.
15. Евтюхин Ю.А. Юридическая ответственность политических партий в избирательном процессе: перспективы правового регулирования. *Теория и практика общественного развития*. 2017. № 9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskaya-otvetstvennost-politicheskikh-partiy-v-izbiratelnom-protssesse-perspektivu-pravovogo-regulirovaniya> (дата звернення 08.11.2020).
16. Зубар В. Роль сучасних суспільно-політичних рухів у розвитку української державності. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. С. 65-70.
17. Калиновський Б.В. Відповідальність органів і посадових осіб місцевої публічної влади в Україні: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. 2018. №1 (15). С. 25-39.
18. Карпа М. Формування компетенції органів публічної влади: територіально-орієнтований підхід. *Ефективність державного управління*. 2017. Вип. 3 (52). Ч. 1. С. 213-222.
19. Карпак О. Громадянське суспільство у сучасній Україні (політико-правовий аспект). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 14. С. 126-133.
20. Квасневська Н. Д. Адміністративно-правове забезпечення реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів України: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 42 с.
21. Кількісні характеристики виборчої кампанії. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp001pt001f01=920.html> (дата звернення 08.11.2020).
22. Ковальов Д. В., Пономаренко А. Б. Політична відповідальність народу. *Політичне життя*. 2019. № 1. С. 31-36.
23. Коверзнев М. С., Коверзнева Г. П. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 13. С. 49-56.
24. Колісник Г.О. Консолідуєча сила становлення громадянського суспільства та його вплив на легітимність та ефективність державного управління. *Державне будівництво*. 2009. № 2. URL:

file:///C:/Users/user/Downloads/Chkup_2014_3_16.pdf С. 65 (дата звернення 08.11.2020).

25. Коломієць А.Є. Моральні аспекти політичної відповідальності. «*Yang scientist*». 2016. № 3 (30). С.577-582.

26. Колосов Ю.М. Ответственность в международном праве. 2-е изд., стер. Москва: Статут, 2014. 224 с.

27. Колюх В.В. Політична відповідальність Конституційного суду України. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія, соціологія, право*. 2016. Вип. 3/4 (31-32). С. 158-163.

28. Конституція України : офіц. вид. Верховна Рада України (станом на 01.01.2019 р.). Київ: Алерта, 2019. 112 с.

29. Корнієнко В., Неприцька Т. Політична відповідальність української владної еліти : монографія. Вінниця : ВНТУ, 2018. 154 с.

30. Кравченко В.В. Відповідальність у конституційному праві. *Конституційне право України: навч. посіб.* Київ: Атіка, 2004. С. 31-38.

31. Кравчук В. Контроль публічної влади у демократичній державі: теоретико-правовий аналіз. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. №2. С. 27-33.

32. Краснякова А. О. Політична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку. *Проблеми політичної психології*. 2014. Вип. 1. С. 45-55.

33. Ленігевич Б. В. Взаємодія органів державної влади з політичними партіями в контексті демократизації українського суспільства. автореф. дис. канд. наук з дер. упр. 25.00.01. Івано-Франківськ. 2020. 22 с.

34. Лещух А. Р. Конституційна процесуальна відповідальність як складова правового процесуального статусу суб'єкта державно-владних відносин. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. №1 С. 19-27.

35. Лещух А.Л. Делікт у сфері здійснення державної влади та конституційно-процесуальна відповідальність: сутнісно-правові характеристики та взаємозв'язок. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип. 31. С. 173-181.

36. Мамедов В.Э. Теоретические подходы к понятию ответственности членов политических партий и ее соотношение с юридической ответственностью. *Актуальные проблемы российского права*. 2019. №9. С. 53-62.

37. Мінаєва І. М. Складові поняття «публічна влада». *Державне будівництво*. 2008. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2008_1_69 (дата звернення 08.11.2020).

38. Місцеві ради, депутати яких обираються за системою пропорційного представництва . місцеві вибори 25.10.2020. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm008pt001f01=695pt00_t001f01=695.html (дата звернення 08.11.2020).

39. Міщенко М. М. Церква і політика. *Аналітичний центр О. Разумкова*, 2018. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/tserkva-i-polityka> (дата звернення 08.11.2020).
40. Міщук Є. В., Лісевич О. В. Окремі аспекти дослідження визначення сутності понять «публічна влада» та «публічне управління». *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 3. С.117-120.
41. Недбай В. Нові можливості та виклики впливу ЗМІ на політичне життя в інформаційну епоху. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. Вип. 19. Ч. 1. 2014. С. 313-318.
42. Нисневич Ю.А. Политическая ответственность: институциональная постановка проблеми. *Поліс*. 2013. №4. С. 62-74.
43. Онищук С. В. Участь церков в політичних процесах як чинник державотворення сучасної України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2014. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=765> (останнє звернення 08.11.2020).
44. Орзих М. Ф. Судебная власть в механизме защиты прав человека: доктрина и практика. *Юридичний вісник*. 2001. №4. С.116-128.
45. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення 08.11.2020).
46. Перепьолкін С.М. Принципи міжнародного права як категорія міжнародного права. *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : моногр. / за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника*. Львів; Одеса : Фенікс, 2017. 564 с.
47. Прилуцький С. В. Політика судової влади та судова політика: теоретико-правові проблеми співвідношення. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. Т. 12. № 2. С. 17-25.
48. Про внесення змін до Закону України «Про статус народного депутата України» та до Регламенту Верховної Ради України щодо припинення відшкодування народному депутату України витрат, пов'язаних з виконанням депутатських повноважень, у разі пропуску без поважних причин пленарних засідань Верховної Ради України або засідань комітетів Верховної Ради України: Закон України. 16.10.2019. № 196-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2019. № 50. ст.355.
49. Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України): Закон України від 03.09.2019 року № 27-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 38. ст.160.
50. Про волонтерську діяльність : Закон України від 19 квітня 2011 р. № 3236-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011., № 42. ст.435.
51. Про державну службу: Закон України від 15.12.2015. № 889-VIII (в редакції від 23.07.2020). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 4. ст.43.
52. Про Кабінет міністрів України: Закон України від 27.02.2014. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 13. ст. 222.
53. Про недовіру Кабінетові Міністрів України: Резолюція ВРУ. 26.04.2001. № 2393-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 24. ст.129.

54. Про недовіру Кабінету Міністрів України: Постанова ВРУ. від 7.07.1992. N 2543-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 38. ст. 566.

55. Про регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010. № 1861-VI (в редакції від 03.07.2020). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2010. № 14-15. № 16-17. ст.133.

56. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002. № 93-IV (в редакції від 11.09.2020). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2002. № 40, ст.290.

57. Про статус народного депутату України: Закон України від 17.11.1992. № 2790-XII (в редакції від 20.03.2020). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 3. ст. 17.

58. Про судоустрій та статус судів : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 31. ст.545.

59. Продивус С. релігія та політика: особливості суспільного статусу та функціонування. *Релігійна свобода: наук. щорічник*. 2009. № 14. С. 24-29.

60. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2010 р.). URL: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2010> (дата звернення 08.11.2020).

61. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2019 р.). URL: https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=16f-2XNiv0j5-wYGcXeytff2512lzYt-&hl=en_US&ll=49.059627746423644%2C28.51701085624687&z=5 (дата звернення 08.11.2020).

62. Риженкова Л. І. Партійно-громадська взаємодія як чинник розвитку сучасних політичних партій. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6(2). С. 172-176.

63. Рішення Верховного суду України від 05.11.2004 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0114700-04#Text> (дата звернення 08.11.2020).

64. Ружанцев С.Є. Моральные идеалы и социальная ответственность в политике. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2016. №8 (70). С. 190-196.

65. Самуйлік М.М. Політична відповідальність громадянського суспільства та її гібридні деформації в сучасних умовах. *Науковий журнал «Політікус»*. 2019. Вип. 3. С. 50-54.

66. Семь лет тюрьмы не остановят Тимошенко. Архивная копия от 25 января 2014. РАПСИ. 11.10. 2011. URL: http://web.archive.org/web/20140125043436/http://www.infosud.ru/international_publication/20111011/256229004.html (дата звернення 08.11.2020).

67. Скількох нардепів позбавили недоторканності за роки незалежності України. 27.03.2018. *Слово і Діло: аналітичний портал*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/03/27/infografika/polityka/skilkoх-nardepiv-pozbavyly-nedotorkannosti-roky-nezalezhnosti-ukrayiny> (дата звернення 08.11.2020).

68. Славна О.В. Гражданское общество как основа развития правового государства в контексте конституционной реформы. *Міжнародний науковий журнал інтернаука. Серія: юридичні науки*. 2017. №1. С. 16-19.

69. Соколова В.Н., Шагли В.А. Политика, мораль и политическая ответственность. *Ученые записки Таврического университета им. В.И. Вернадского. Серія «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. 2009. Том 22 (61). №1. С. 86-90.

70. Станкин А. Н. Конституционно-правовая ответственность: некоторые вопросы теории. *Studia Humanitatis*. 2016. № 3. С. 1–17.

71. Стогова О.В. особисте життя людини: проблема визначення поняття. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 1(10). С. 6-10.

72. Сусллова І., Флурі Ф., Бадрак В. Парламентська етика в Україні. Реалії, потреби, перспективи. За матеріалами дослідження Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння та Інституту соціальних технологій «Соціополіс». Женева-Київ, 2017. 56 с.

73. Ткаченко Ю. В. Конституційно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України». Харків, 20–21 листопада 2013 р. Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 304–307.

74. Томильцева Д.А., Историческая и политическая ответственность: совпадения границ проблемного поля. *Полития*. 2016. № 34. С. 25-35.

75. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. Дис. канд. політ. наук: 23.00.02. Дніпропетровськ., 2006. 17 с.

76. Трачук П.А. Поняття місцевої публічної влади: сутність, зміст та форма. *Часопис Київського університету права*. 2011. №1. С. 94-98.

77. Фокіна О. С. Основні суперечності у формуванні інститутів громадського суспільства в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2014. Вип. 14. С. 38-44.

78. Халдай І.В. Політична відповідальність влади як складова побудови правової держави. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 37. С. 339-345.

79. Циверенко Г. П. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серія «Юридические науки»*. 2014. № 2. Том 27 (66). С. 58-63.

80. Шай Р. Проблеми функціонування політичних партій в Україні та шляхи удосконалення їхньої діяльності *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 855. С. 282-286.

81. Шаправський С.А. Релігійність сучасної політичної еліти України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2014. Вип. 10. С. 161-177.

82. Ярош Я. Політичні партії як суб'єкти громадянського суспільства. *Регіональні студії*. 2018. № 2(4). С. 146-156.

83. Ярошенко В. М. Політична відповідальність як чинник забезпечення демократичного розвитку в Україні. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Політологія. 2016. Т. 284. Вип. 272. С. 58-63.

РОЗДІЛ 3

СПОСОБИ ГАРМОНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ТА ОСОБИСТИХ ІНТЕРЕСІВ

3.1. Співвідношення понять суспільних та особистих інтересів в контексті їх гармонізації.

Однією з рушійних сил сучасних суспільно-політичних трансформаційних процесів побудови української демократичної держави є суспільні та особисті інтереси, реалізація яких, як правило, супроводжується багаточисельними конфліктами та протиріччями. Взаємозв'язок та дисбаланс суспільних та особистих інтересів, обумовлений природою їх виникнення, складною структурою самого суспільства, трансформаційними процесами їх змін та взаємного перегрупування, завдяки різних факторів впливу. Співвідношення понять суспільних та особистих інтересів, аналіз їх взаємозалежності, визначає усвідомлення механізмів та інструментів їх узгодження шляхом обопільної гармонізації, задоволення, поєднання, переорієнтації з метою досягнення суспільно-політичної рівноваги та побудови демократичної, правової, соціальної держави.

Дослідження питання соціальної гармонії отримало своє втілення в роботах мислителів ще за часів Античності. Воно розглядалося в контексті гармонії космосу та природи, уявляло собою основу всього прекрасного.

У вказаний період гармонія отримала розуміння з точки зору єдності у множинності, єдності порядку та безладу, влада та багатство трактувалися як божественне начало. Згодом, з розвитком науки та техніки, гармонію почали розглядати як інтелектуальну ясність, за принципом «золотого перетину».

Дослідженням гармонії, як основи побудови держави та виваженого соціально-політичного суспільства, присвячені чисельні праці вітчизняних та зарубіжних науковців різних історичних періодів, адже при досягненні

суспільної гармонійності, узгодженості та порозуміння всіх зацікавлених суб'єктів відбувається поступовий розвиток демократичної держави.

Висока якість життя, його достатній суспільний та економічний рівень, високі цінності та ідеали є основою гармонійного розвинутого суспільства, в якому суспільні та особисті інтереси існують та розвиваються на засадах конкуренції, а не жорстких конфліктів і протиріч, керування відбувається демократичними засобами, а не за допомогою адміністративно-бюрократичного впливу.

З іншого боку, соціальна гармонія особистих та суспільних інтересів не може існувати на «ідеальному» рівні, досягнення повного задоволення всіх суб'єктів соціально-політичної системи уявляється утопічно неможливим.

Аналіз історичного досвіду розуміння гармонізації, як «взаємодії на основі взаємної доповнюваності» [55, с. 48-49], надає можливість стверджувати, що державні цілі щодо досягнення повної гармонії в суспільстві, як правило, будувалися в тоталітарних державах чи були представлені в працях з державотворення на недемократичних засадах.

Тому поняття «гармонії» в контексті гармонізації особистих та суспільних інтересів може розумітися в якості досягнення стану соціально-політичної системи держави на рівні, в якому будуть відсутні гострі конфлікти інтересів, а задоволення політичних, економічних та соціальних особистих та суспільних інтересів буде знаходитися на достатньо високому рівні мирових показників.

Гармонізація, як процес, з точки зору В. Варцаби, відбувається за допомогою різноманітних механізмів та інструментів, які спрямовані на зближення інтересів у часі та просторі [5, с. 18]. Тому, при вирішенні послідовності дій щодо гармонізації особистих та суспільних інтересів, особливої уваги заслуговує попереднє застосування аналізу стану та перспектив задоволення інтересів, факторів впливу на їх формування, пошуку конфліктів інтересів та протиріч, які є крайнім проявом дисгармонії,

виявлення їх впливу на соціально-політичну систему в цілому, побудови загальнодержавної моделі гармонізації.

Безумовно, що вирішення суспільно-політичних конфліктів, серед пріоритетів вказаної моделі, складає одну із основних задач при реалізації основної мети – досягнення стану гармонійного соціально-орієнтованого суспільства. Як вказує М. Задорожня, «вирішення конфліктів може бути і яскравим детектором стосунків, які панують між владою та суспільством, і сприяють зростанню їх гуманістичного потенціалу і гуманізації свідомості як суспільства, так і влади» [19, с. 10].

Слушною є й погляд О. Данильян, яка зазначає, що поряд із «гармонією» зарубіжні вчені використовують поняття рівноваги, консенсусу та стабільності [14, с. 7].

Таким чином, управління гармонізацією особистих та суспільних інтересів безперечно може розглядатися як застосування засобів та інструментів пошуку компромісів між суб'єктами конфліктів та протиріч, вироблення загальної дієвої стратегії поєднання, переорієнтації та реалізації інтересів, а «за допомогою узгодженості та неузгодженості може досягається інтегративний стан суспільства» [21, с. 183].

В свою чергу, необхідно зазначити, що категорія «інтересів», як первинна причина та підстава соціальних дій окремих індивідуумів та суспільства в цілому, сьогодні є об'єктом довготривалих теоретичних досліджень вчених різних наукових напрямів [2, 20, 65, 69].

Як філософський та соціально-політичний феномен, «інтерес» був предметом дискурсу ще за часів Античності. В працях древньогрецьких філософів, Платона та Аристотеля, неодноразово приділялась увага інтересам держави та окремої людини. Безумовно, існуючий політично-соціальний устрій того часу, призвів до розуміння «інтересів» з позиції держави та державно-політичного управління, суспільні та особисті інтереси залишилися поза увагою.

При аналізі поняття «інтерес» в більш пізніх працях, зокрема в роботах Маккіавеллі, можливо спостерігати змінення акцентів досліджень в сторону співвідношення національних, державних інтересів та інтересів окремих громадян. Домінуюча роль в розподіленні інтересів безперечно відносилася до прерогатив держави.

Тільки з часом Т. Гоббс почав розглядати суспільні та особисті інтереси, як державну пріоритетну функцію захисту на основі впровадження законів та охорони законних прав.

В епоху Просвітництва відсутність розмежування понять «цінностей» та «інтересів» зумовила трактування «інтересів народу», як інтересів справедливості, рівності та чесноти. Так, більшість законів Ф. Вольтер пов'язував з інтересами суб'єктів права та підкреслював їх залежність від інтересів, страстей та кліматичних умов. Д. Дідро вказував на необхідність закріплення особистих прав людини на законодавчому рівні. Ж.-Ж. Руссо обстоював точку зору щодо ґрунтування суспільних інтересів на особистих. І. Кант торкався поняття інтересу при дослідженні системи моралі та стверджував, що інтерес є причиною моральних дій. П. Гольбах пов'язував всі суспільно-політичні події з інтересом, як з основним мотивом дій людини, а особистий та суспільний інтерес він вважав поєднаними поняттями. К. Гельвецій говорив про те, що інтереси є основою всього життя та діяльності людини та суспільно-політичного устрою держави.

В подальших філософсько-політичних працях, з укоріненням демократичних поглядів та формуванням концепції правової держави, можливо спостерігати дослідження «інтересів» поряд з іншими важливими політико-соціальними та правовими об'єктами, пізніше з'явилися й праці, присвячені співвідношенню понять суспільні та особисті інтереси.

І. Бентам вважав задоволення особистих інтересів шляхом до забезпечення суспільних інтересів, так як суспільні інтереси – поєднання особистих. Гегель виокремлював суб'єктивну та об'єктивну сторону при трактуванні поняття інтересів. Задоволення інтересів, в його працях,

представляється в якості процесу та певної діяльності, яка складається з переходу від суб'єктивного, приватного до об'єктивного. К. Маркс пов'язував поняття спільного інтересу з протистоянням приватному інтересу. Приватний інтерес, за К. Марксом, – себелюбство, спільний інтерес – виражає людські відносини. Згодом основний філософсько-політичний дискурс навколо поняття «інтересів» звузився до його дослідження поряд з поняттями «потреб» та «цінностей».

Узагальнення сучасних точок зору щодо дефініції поняття «інтересу», дозволило виокремити три основні теоретичні підходи: суб'єктивний, об'єктивний та суб'єктивно-об'єктивний.

Приймаючи до уваги факт того, що «інтерес», як категорія, розглядається представниками різних галузей знань, необхідно відмітити, що прихильність до суб'єктивного трактування поняття «інтерес» має своє походження з психології, а об'єктивний підхід знайшов своє відображення в працях з економіки, де він становить вираження об'єктивних факторів, які повинні впливати на формування індивідуальних потреб людини. Розмежування інтересів на особисті (приватні) та суспільні (публічні), та їх розуміння з такої позиції, притаманні дослідженням з політології, державного управління та правознавства.

Прихильники суб'єктивного підходу розглядають «інтерес», як явище, приналежне конкретній людині, пов'язане з її психологічним станом і, перш за все, з потребами та тими суспільними цінностями, завдяки яким виникають конкретні інтереси. Суб'єктивні інтереси, в такому ракурсі, є проявами людської психології і зводяться до її когнітивних здібностей, бажань, матеріальних та духовних потреб.

До формування інтересу, потреби проходять через три основні стадії: формування потреби та необхідність її задоволення, наявність можливості задоволення сформованих потреб, розуміння необхідності задоволення потреб та шляхів їх можливої реалізації.

Дослідження співвідношення категорій «інтересу» та «потреб» призвели до формування уявлень щодо їх взаємозв'язків. Так, С. Рудницький зазначає, що по відношенню до конкретної потреби можуть виникати декілька інтересів [49, с. 154]. Л. Радченко в своїй дисертаційній праці наголошує на спільному та відмінному між потребами та інтересами. З її точки зору спільне полягає в спрямованості потреб та інтересів на конкретно визначений об'єкт, а відмінність – потреба, зорієнтована на задоволення, а інтереси на соціально-політичні інститути, від яких залежить задоволення потреб [44, с. 55-56].

Аналізуючи світові тренди індивідуалізації людини [26, с. 3] та демократичні тенденції в державотворенні, необхідно відмітити наявність сталих взаємозв'язків в ієрархічній системі інтересів, де похідним та кінцевим суб'єктом будуть виступати приватні інтереси людини. Вказане підкріплюється твердженням Ю. Федорова, що «в неокласичній літературі, що оспівує індивідуалізм, ніяких інших потреб, окрім індивідуальних, не існує» [60, с. 39].

Таким чином, основними факторами формування інтересів за об'єктивним підходом є зовнішні фактори, а не воля особистостей чи соціальних груп: законодавство, освіта, національна культура, мораль, релігія тощо. Зазначені фактори можуть створювати різні види інтересів та стати підґрунтям обрання протилежних, заздалегідь сформованих об'єктивними реаліями, шляхів їх реалізації, які можуть здійснюватися одноособово, за допомогою груп інтересів чи перетворитися з інтересу особи в суспільний інтерес, йти врозріз чи поєднуватися з національними та державними інтересами.

Не конкретизуючи сам процес формування потреб та інтересів під впливом зовнішніх факторів, необхідно навести точки зору С. Сабенікова та О. Чеписа з приводу об'єктивного підходу виникнення інтересів. Так, С. Сабікенов стверджує, що інтереси суб'єктів формуються не під впливом на них соціального становища чи певних особистих потреб, а в їх відношенні

до зовнішніх явищ, що є закономірним процесом, який об'єктивно зумовлений [50, с. 18-19]. Інтерес, вважає О. Чепис, «є явище, яке повністю належить до сфери суспільного буття. Він може усвідомлюватися суб'єктом, але його суб'єктивний образ не є інтересом» [67, с. 58].

Тому, необхідно відмітити, що хоча певні види інтересів й можуть виникати тільки під впливом об'єктивних факторів, такі фактори можуть стати лише поштовхом для розуміння індивідом певної потреби, подальша реалізація якої залежить від його суб'єктивного наміру, психічного ставлення та усвідомлення необхідності здійснення особистого чи нав'язаного вибору.

Об'єктивно-суб'єктивний підхід є комбінованим підходом щодо причин породження інтересів – психологічно-суб'єктивних та соціально-об'єктивних.

Прихильник об'єктивно-суб'єктивного підходу А. Курбатов вказує, що «існує трактування інтересу як явища суспільного буття («об'єктивного інтересу») та інтересу як явища свідомості («суб'єктивного інтересу»), формування якого відбувається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників» [31]. Р. Сивий вказує, що «поняття «інтерес» вживається для позначення характеристики душевно-емоційного стану людини та характеристики позапсихічного, соціального явища, яке існує поза свідомістю кожної конкретної людини [53, с. 75].

Необхідно зазначити, що Л. Радченко виділяє ще й четвертий підхід трактування «інтересу»: «коли суб'єктивні та об'єктивні інтереси існують паралельно, формують два окремі ряди інтересів» [45, с. 91]. Такий підхід в процесі дослідження поняття категорії «інтерес» вбачається як найбільш прийнятний.

Дослідження поняття «інтерес» стало приводом проведення в науковій літературі класифікації «інтересів» за різними критеріями та ознаками, які не є вичерпаними: 1) за характером носія інтересів – особисті, суспільні, державні (народні); 2) за змістом – матеріальні та нематеріальні; 3) за дією в часі – постійні та тимчасові; 4) за тривалістю – стійкі та нестійкі; 5) за

кінцевим досягненням – довгострокові та короткострокові; б) за можливістю здійснення інтересу – реальні, помилкові, ілюзорні; за визначенням мети – основні та другорядні; 7) за спрямованістю – політичні, економічні, соціальні; 8) за суперечливістю – гармонійні та негармонійні; 9) за історично-суспільним розвитком – консервативні, прогресивні.

Крім того, загальний аналіз видів інтересів, наданий Л. Кирилловою, становить виокремлення трьох основних сфер суспільних потреб та інтересів: політичної, економічної соціальної. До соціальної сфери авторка відносить «соціальний захист, право на працю, гарантування гідних умов життя, гарантування забезпечення населення, права на формування та розвиток особистості, на судовий захист, соціальну справедливість, збільшення населення, збільшення рівня матеріального забезпечення. До економічної сфери – покращення економічного становища, макроекономічну стійкість, розвиток малого бізнесу, сільського господарства, підвищення ефективності використання ресурсів, залучення інвестицій. До політичної – вирівнювання регіонального розвитку, створення умов регіонального розвитку, стимулювання розвитку стратегічно важливих територій, економічну безпеку, продовольчу безпеку, фінансову безпеку, обороноздатність, міжнародне співробітництво» [23, с. 42].

В залежності від природи походження інтересів також можливо виокремити інтереси природнього походження та штучні інтереси, які сформувалися під впливом об'єктивних факторів та особистих міркувань. Так, такі потреби людини як їжа, житло, бажання мати родину, дитину, формуються під впливом природніх чинників та інстинктів. До штучно сформованих інтересів можливо віднести політичну прихильність, лобювання зовнішніх державних інтересів, бажання брати участь в передвиборних перегонах, бути членами політичних партій тощо.

Необхідно відмітити, що одним із основних критеріїв розмежування інтересів для визначення ефективності побудови загальнодержавної системи управління залишається класифікація, наведена в тому числі П. Фельдманом

та Е. Авеститовим, на прямі та непрямі. «Прямі інтереси притаманні діючій владі та ґрунтуються на побажанні владарювати, а непрямі – виступають засобом задоволення потреб за допомогою влади» [64, с. 92].

При здійсненні класифікації, за ознакою носія інтересів на особисті (приватні) та суспільні (публічні), набуває актуальності питання щодо співвідношення з особистими та суспільними інтересами державних (національних) інтересів, адже інтереси держави не завжди співпадають з суспільними та особистими інтересами, а державна політика може виступати фактором впливу формування інтересів людини та суспільства.

В такому ракурсі варто навести точку зору Д. Глембоцького, що «особисті інтереси зважуються, проходять витримку часом, узгоджуються та зводяться до загального, а потім і формуються національні інтереси» [10, с. 27].

Тому, основний взаємозв'язок особистих, суспільних та державних інтересів полягає в можливості трансформації одних інтересів в інші. Так, особисті інтереси можуть стати інтересами суспільства, а згодом і державними інтересами, які можуть повністю співпадати з суспільними та особистими інтересами, перетворюватися в них чи створювати противагу. З однієї сторони, держава може виконувати забезпечувальну, охоронну та контролюючу функції реалізації суспільних та особистих інтересів, з іншої сторони – в якості державних інтересів можуть бути представлені інтереси певних груп чи політичної еліти.

Вказане підкріплюється й поглядами сучасних науковців. З точки зору Р. Раїмова, А. Пасічника, «зміна вектору приватного інтересу повинна знаходити своє відображення в зміні публічного інтересу і навпаки» [46, с. 152]. З точки зору В. Щербини, публічні інтереси виступають в якості запоруку реалізації особистих інтересів [69, с. 75].

Безумовно, що особисті інтереси не є плуралістичними, а їх трансформація в суспільні і навпаки може мати чи не мати одноманіття в особистій зацікавленості. Вони можуть сфокусуватися на колективних та

групових інтересах, можуть створювати незалежні зацікавлені групи тиску, що, в свою чергу, може впливати на державні, суспільні інтереси та, навпаки, на інші особисті інтереси.

Таким чином, особисті інтереси в загальному сенсі можуть трактуватися як право на свободу та недоторканість самореалізації особистості, яке тісно пов'язано з правом захисту на втручання інших особистостей та держави в приватне життя.

Суспільні інтереси, навпаки, є формою вираження інтересів суспільства в цілому, але це не просто суспільна комунікація особистостей, а комунікація заради загального суспільного блага.

Щодо державних (національних) інтересів, то в гармонійному суспільстві вони є продовженням представництва особистих та суспільних інтересів та, з точки зору О. Пухкал, з якою варто погодитися, «виступають як реалізація природного права народу на гідне існування, як важлива детермінанта національного відродження» [42, с. 100].

Суспільна сфера життя людини в поєднанні з національними, державними інтересами є способом забезпечення середовища демократії та розуміння особистістю єдності особистих, суспільних та державних інтересів, формування в неї відчуття співпричетності до національного та суспільного.

Таким чином, вказані відносини характеризуються побудовою субординаційної, підпорядкованої системи, наявністю в ній паралельних та вертикальних взаємозв'язків.

Суспільні та особисті інтереси постійно трансформуються, може спостерігатися підпорядкованість інтересів, перегрупування зацікавлених суб'єктів, формування нових інтересів. Крім того, суспільні та особисті інтереси можуть бути спрямовані на задоволення потреб різного рівня та спрямованості. При цьому інтереси окремого суб'єкту можуть мати множинність і зазнавати підпорядкованості та координації з боку їх носія,

який буде виокремлювати для себе головні та другорядні інтереси, різні за бажаною швидкістю реалізації тощо.

Суспільні та особисті інтереси можуть розглядатися як одне ціле, яке трансформується одне в друге, та як дві діаметрально протилежно зацікавлені противаги. В процесі реалізації інтересів можливо спостерігати їх поєднання та прояв суперечностей. Поєднання інтересів відбувається у випадку підпорядкування одних інтересів іншим, необхідності взаємної підтримки та взаємореалізації тощо.

При цьому, основною причиною суперечностей особистих та суспільних інтересів виступає складна структура самого суспільства та наявність багаточисельних різноманітних факторів впливу, змістовна та часова різниця інтересів. Суперечності, як і поєднання інтересів, можуть відбуватися при зіткненні особистих інтересів, особистих і суспільних інтересів тощо.

З метою гармонізації суспільних та особистих інтересів держава покликана виступати тим регулятором, який зможе вдало їх впорядкувати на основах принципів демократії та верховенства права. Виходячи з вказаного, сучасні політологи виокремлюють різноманітні типи узгоджувальної політики інтересів. П. Фельдман в контексті дослідження питання щодо теоретичного моделювання політики узгодження інтересів, зазначає, що «існують наступні типи політики узгодження інтересів: за рівнем плюралістичної зацікавлених груп і суб'єктів (клієнтелістську, авторитарно-корпоративістську, неокорпоративістську, плюралістичну); за ступенем інституціоналізації взаємодії акторів (високо інституціоналізовану, маргінальну, слабо інституціоналізовану), за роллю і функціями держави в системі узгодження суспільних інтересів (консервативну (патерналістську), ліберальну» [60, с. 140].

3.2. Особливості регулювання особистих та суспільних інтересів.

Шляхи пошуку балансу в задоволенні особистих та суспільних інтересів, їх гармонізації, передбачають, серед іншого, вироблення механізмів регулювання рівноваги між інтересами держави та суспільства, суспільними, груповими та особистими інтересами, суспільними та особистими інтересами тощо. Вказані механізми можуть мати державне, позадержавне, інституційне чи неінституційне походження, включати різні засоби та інструменти регулювання, формувати центр рівноваги та контролювати суспільно-політичний розвиток.

Необхідно зазначити, що механізмам регулювання суспільних відносин присвячено чимало наукових доробок вітчизняних та зарубіжних авторів [1, 7, 12, 17, 29, 34, 38, 53, 56, 67], а узагальнення наявних наукових досліджень призводить до висновків щодо існування трьох основних напрямків розуміння механізмів управління суспільними та особистими інтересами – з точки зору юридичної науки, економіки та менеджменту.

Більшість сучасних авторів схиляється до розуміння управління «інтересами» в контексті розвитку держави, як суспільно-політичної системи управління. О. Лукашов виділяє шість наукових підходів, які можуть бути застосовані, в тому числі, і для визначення поняття механізмів управління політичними системами суспільства [34, с. 77]. Процесний підхід – визначає механізми управління як процес управління органами публічної влади державно-управлінською діяльністю. Цільовий підхід – направлений на визначення цілей, з досягненням яких буде реалізована певна мета. Функціональний підхід – виконання державою взаємозалежних функцій та компетенцій. Механістичний підхід трактує механізми регулювання крізь їх розуміння в якості рушійних потужностей державного управління. Системний підхід розглядає механізм управління як сукупність системоутворюючих елементів, їх взаємодії між собою та зовнішнім середовищем. Комплексний підхід – представляється, як найбільш

всеосяжний з вищеперелічених, який розглядає всю систему управління разом.

Т. Ганцюк, проводячи узагальнення наукових поглядів щодо механізмів управління, наводить наступну класифікацію механізмів управління:

- «за масштабністю впливу (міжнародні, державні, галузеві, місцеві, механізм організації, громадський механізм);
- за суб'єктом управління (вищий, обласний, районний, місцевий);
- за методами управління (економічний, мотиваційний, організаційний політичний, правовий, цільовий, інформаційний, податковий, соціальний);
- за функціональним призначенням (формування, розподілу, використання, контролю, аналізу, реалізації, управління, планування, координації, розпорядництва обліку)» [9, с. 23].

Додатково Д. Дуков виділяє класифікацію механізмів управління «за змістом впливу на економічні, організаційні, соціально-психологічні». [18, с. 233].

Крім вказаного, дослідження суспільства, як цілісного утворення, як політичної системи дозволяє припустити існування позадержавних явищ управління суспільними процесами, що в добре збудованій суспільно-політичній системі відіграють функції механізмів впливу та контролю, можуть обопільно з державними механізмами інтегрувати суспільні та особисті інтереси.

Аналіз сучасного наукового дискурсу надає можливість зробити висновки про віднесення до позадержавних механізмів гармонізації особистих та суспільних інтересів наступні механізми: громадянське суспільство, чії інститути виконують контролюючу та організаційну функції, зовнішній вплив міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, інших вагомих акторів міжнародної арени, морально-етичні та політичні цінності, політичну відповідальність тощо. Кожен з вказаних механізмів, має свої інструменти впливу та в гармонійній системі відіграє окремі противагові функції з державно-управлінськими механізмами та інструментами.

Пошук комплексного механізму управління особистими та суспільними інтересами призвів до розуміння необхідності законодавчого закріплення ієрархії особистих та суспільних інтересів, яка на державному рівні закладається «шляхом запровадження концепції довгострокового соціально-економічного розвитку та доктрини національної безпеки, в яких фіксуються національні інтереси, встановлюються державні пріоритети, з'ясовуються методи та принципи досягнення ключових цілей» [62, с. 274]. Положення щодо необхідності балансу інтересів також знайшли відображення в сучасному конституційному законодавстві.

До основних завдань механізмів управління особистими та суспільними інтересами можливо віднести: зниження чи взагалі уникнення конфліктності, злиття інтересів конфліктних чи конкурентних сторін, вироблення шляхів задоволення інтересів з урахуванням всіх факторів та обставин зацікавлених суб'єктів та національних, державних інтересів тощо.

До інструментів управління особистими та суспільними інтересами та їх трансформаційними процесами можливо віднести: лобізм, ідеологію, діяльність незалежних груп тиску, легітимізацію інтересів тощо.

Таким чином, механізмам управління особистими та суспільними інтересами, як особливими інститутами політичної системи, відводиться роль керування складними процесами, в яких застосовуються різні прийоми та інструменти управління за принципом горизонтального та вертикального регулювання. При цьому, представницька демократія та налагодження діалогу з органами публічної влади реалізуються шляхом висхідної комунікації, з обов'язковою наявністю конкуренції зацікавлених суб'єктів, а при регулюванні інституту інтересів в горизонтальній площині відбувається поєднання інтересів та їх сумісна реалізація. Держава, в свою чергу, дотримуючись національних інтересів, конкурує з групами тиску та лобіюванням, застосовує механізми управління за спадною системою, повинна сприяти розвитку інститутів саморегулювання особистих та суспільних інтересів.

В вказаному контексті П. Фельдман виділяє наступні типи механізмів управління інтересами: «конвергентні (за допомогою яких відбувається гармонізація інтересів) та дивергентні (порушують баланс інтересів в суспільстві)» [61, с. 418].

Найвищим досягненням в управлінні особистими та суспільними інтересами вважається рівень запровадження саморегулятивної системи управління за допомогою державних та позадержавних інструментів управління. Безумовною перевагою вказаної системи є саморегулятивний стан, керування яким проходить з меншими затратами з боку державного апарату. Крім вказаного, при впровадженні саморегулятивних позадержавних механізмів та інструментів управління знижується вірогідність виникнення гострих суспільних суперечностей та конфліктів.

Е. Гіденс виділяє «два види саморегуляції соціальних систем: саморегуляція через зворотний зв'язок та селективну інформаційну фільтрацію, у якій механізми зворотного зв'язку стимулюють появу контрольованих змін; рефлексійна саморегуляція, яка передбачає цілеспрямовану діяльність людей з розробки систем регуляції» [47].

Необхідно зауважити, що при управлінні таким складним явищем як соціально-політична система та суспільні й особисті інтереси найбільш підходить комплексний чи системний підхід регулювання, які передбачають одночасне застосування декількох механізмів управління державного та саморегулятивного змісту, серед яких правовий, державного регулювання та контролю, комунікативний, проведення демократизації, стимулювання розвитку громадянського суспільства мають найбільше значення.

Для здійснення комплексного аналізу стану реалізації, узгодженості чи конфліктності особистих та суспільних інтересів, застосування комплексного підходу управління ними неодмінну привабливість мають організаційний механізм та механізм державного регулювання і контролю, мета яких полягає в виборі інструментів та підходів до управління інтересами, узгодженні дій провладних інститутів, виробленні загальних концепцій політики та

проведення реформ, здійсненні контрольної функції подальшої реалізації дій держави та діяльності суб'єктів громадянського суспільства. Необхідно підкреслити, що вказані механізми завжди вважалися універсальними при вирішенні управлінських завдань.

Комунікативний механізм, якому теж притаманні риси універсальності, має більш особливе значення при налагодженні діалогу за горизонтальним та вертикальним принципом побудови системи управління інтересами, є однією з основних платформ взаємопорозуміння та інформування всіх зацікавлених сторін.

Інструментами комунікаційного механізму щодо управління особистими та суспільними інтересами є проведення зустрічей та організація відкритих виступів представників органів публічної влади та місцевого самоврядування перед громадянами в режимі «запитання – відповідь», спрощення системи звернення громадян до органів публічної влади та місцевого самоврядування за наданням адміністративних послуг, запровадження електронного врядування, яке, з точки зору Г. Разумей, М. Разумей, «переходе у діджиталізовану форму, ціль якої є поліпшення ефективності роботи органів влади з громадянами, підприємствами й іншими установами та зменшення спільних витрат часу та коштів» [45, с. 140].

Основна мета правового механізму, з точки зору І. Сенна, полягає в поліпшенні «правотворчості, правозастосування, правової культури особистості та суспільства» [51, с. 82]. Інструментами правового механізму управління особистими та суспільними інтересами можливо вважати затвердження та впровадження юридичних норм, контроль за їх виконанням за допомогою судових та правоохоронних органів. А одним із головних принципів правового механізму в досягненні гармонізації особистих та суспільних інтересів є «захист одного із інтересів, залежно від наявності балансу чи дисбалансу інтересів у конкретному правовому регулюванні» [45, с. 521].

Таким чином, між особистими, суспільними інтересами та правом спостерігається обоюбова взаємозалежність. З одного боку, право виступає механізмом регулювання інтересів, з іншого – юридичні норми впроваджуються для забезпечення прав та свобод, управління особистими та суспільними інтересами. Тому, як вказує З. Байніязова, «важливо, щоб сама правова система була направлена на узгодження приватних та публічних інтересів, рівень, досягнення якого впливає на соціально-правове положення особи в суспільстві» [4, с. 8-9].

Крім того, необхідно зазначити, що легітимація інтересів призводить до їх обов'язковості для всіх суб'єктів політичного процесу, до трансформації з індивідуальних в публічно-правові. В контексті зазначеного, Р. Раїмов і А. Пасічник вказують, що «основні права, свободи та обов'язки, що закріплені в Конституції, можуть визначати публічний інтерес, який складатиме зміст державного регулювання» [46, с. 151].

Механізми демократизації, стимулювання розвитку громадянського суспільства, безперечно є не тільки визначальними при регулюванні основних напрямлень державного курсу, а й відіграють важливу роль в управлінні соціально-політичною системою. Вказані механізми відносяться до політичних механізмів управління.

З точки зору А. Цуранова, «основними характеристиками політичних механізмів сучасної української демократії є: політична боротьба за утвердження цінностей демократії, прийняття рішень щодо інституалізації демократії, демократична консолідація всього суспільства і елітних груп, демократизація державного управління та політичного життя суспільства, соціалізація, придбання і закріплення в свідомості людей демократичних цінностей» [65, с.121].

Управління особистими та суспільними інтересами має й певні особливості в залежності від своїх основних видів – економічні, політичні та соціальні.

Безперечно, що функції держави щодо регулювання економічних інтересів полягають в забезпеченні законності, стабілізації економіки, регулюванні зовнішньоекономічної діяльності, макроекономічній стабілізації, захисті конкуренції, перерозподілі доходів, підтримки малого бізнесу, тощо. В контексті вказаних функцій застосовуються механізми контролю та регулювання за допомогою законодавства, менеджменту та перерозподілу ресурсів, вплив на суспільні та особисті інтереси за допомогою інститутів держави та громадянського суспільства, управління в сфері державної власності тощо. Н. Новікова вказує, що «регулюючи економічні інтереси, держава забезпечує, з одного боку, реалізацію політики розвитку економіки, а з іншого – задоволення потреб населення, забезпечення економічної, продовольчої, енергетичної та іншої безпеки на національному рівні» [36, с. 24].

В світлі децентралізації влади та піднесення значення регіону, Л. Панкова перелічує наступні механізми управління економічними інтересами: інституційні, управлінські, економічні, інформаційні, соціальні, культурні [37, с. 36].

Управління економічними інтересами зіштовхується на своєму шляху з конкуренцією інтересів та суперечностями між ними. За вертикальним механізмом управління суперечності виникають між національними та регіональними інтересами, суспільними та особистими інтересами. По горизонталі управління збіг інтересів виникає поміж різними суб'єктами економічних відносин. В самій системі, крім співпадінь та суперечностей між суб'єктами інтересів, спостерігаються консолідація та інтеграція інтересів.

Необхідно зазначити, що політичні суспільні та особисті інтереси відзначаються тенденцію до швидкої трансформації шляхом переорієнтації, створенням політичних груп інтересів, репрезентуванням делегованих інтересів національної та мирової політичної еліти, лобізму тощо. Рушійною силою політичних інтересів є прагнення суб'єктів політики утримати владу, здобути владу чи впливати на неї. Таким чином, політичні інтереси можуть

полягати в інтересах окремих політичних діячів чи політичних партій мати владні повноваження, а можуть бути представлені особистими інтересами окремого громадянина отримати гідний рівень життя шляхом здійснення свого виборчого права правовим шляхом.

З точки зору П. Фельдмана, з якою варто погодитися, «в рамках відповідного виду політики можуть бути виділені чотири функціональних блоки формування політичних інтересів: нормотивно-цінносний, артикуляційний, комунікаційний, медіативний» [60, с. 128].

Тому, доцільно вказати, що етап формування квінтесенції особистих та суспільних політичних інтересів полягає в поєднанні суб'єктивних поглядів та ціннісному суспільному вимірі, який існує в конкретній соціально-політичній системі. Після первинної стадії формування інтересу настає період артикуляції, головною задачею якого є з'ясування кола потреб, що висувуються до політичної системи. Після етапів формування та артикуляції інтересів, можливо спостерігати комунікативний етап спроб вираження, обговорювання та відстоювання інтересів, який неодмінно, у випадку наявності суперечок та бажання досягнути гармонізації, повинен закінчитися стадією медіації.

З точки зору В. Полянської, «оскільки комунікація є основним способом зв'язку політичного актора із зовнішнім світом, саме комунікативними засобами, тобто через виступи, промови, дебати, дискусії та навіть політичні ток-шоу реалізується політична дія і, власне, політичні відносини» [41, с. 124]. Тому, основною метою етапу медіації є добровільна участь в політичних переговорах, завдяки яким може бути досягнута згода поміж сторонами конфлікту чи конкурентами, налагоджений політичний діалог, який неодмінно, у випадку наявності суперечок та бажання гармонізації, повинен закінчитися стадією медіації.

Серед інструментів узгодження політичних інтересів, сучасні науковці виділяють і проведення референдумів та виборів, які при ситуації низької явки та нелегітимних способів впливу на результати, не можуть забезпечити

всестороннє задоволення всіх заінтересованих сторін. Тому, в контексті процесу формування політичних особистих та суспільних інтересів, одними з основних інструментів управління залишаються ідеологія та лобізм.

О. Марущак, досліджуючи питання поняття ідеології на основі філософських та релігійних поглядів, підкреслює, що «коли мова іде про ідеологію в контексті держави, наука оперує такими поняттями, як державна ідеологія, правова, політична, державотворча, державницька, загальнонаціональна та ін.» [35, с. 95].

Необхідно зауважити, що в залежності від домінуючого виду ідеології, в суспільстві особисті інтереси можуть повністю співпадати з суспільними інтересами (радянський період) чи, навпаки, в державі може існувати декілька рівнозначних видів ідеології. Так, обравши шлях на суспільну демократизацію, Україна в ст. 15 Основного Закону закріпила, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [27]. Вказані положення не виключають існування ідеології окремих політичних діячів та політичних утворень, формування ціннісних вимірів на рівні людини, громадянина та суспільства.

З точки зору Д. Демидко, «ідеологію не слід розглядати з позицій її істинності чи хибності, вона необхідна внаслідок виконуваних нею соціальних функцій, серед яких – інтеграція суспільства в єдине ціле, забезпечення процесів управління суспільством, формулювання цілей національної безпеки, легітимація державної влади та багато інших» [15, с. 111].

Слід підкреслити, що основою національної ідеології побудови української державності є демократичні принципи. Передбачається, що саме вони стануть неодмінним регулятором особистих та суспільних інтересів, основою національних інтересів. В своїй праці, присвяченій демократії еліти та національним інтересам, В. Долгов і Т. Бірюліна вказують, що «найкращий варіант для суспільства, коли демократія являє собою базовий

національний інтерес, коли поєднуються свобода і безпека, патріотизм і глобалізм, рівність і конкуренція, централізм і регіоналізм, справедливість і багатство» [16, с. 122].

Вказані цінності, які сприймаються вже як невід'ємні і складають основи сьогоденної ідеології, не дивлячись на конфлікти між зовнішніми та внутрішніми елітами та жорстку конкуренцію між державами та їх союзами, є основою офіційно прийнятого мирового політичного управління, яке в окремих країнах знаходиться на перших сходинках свого розвитку чи переживає жорсткі трансформаційні процеси укорінення.

Дослідження лобізму, як інструменту регулювання особистих та суспільних інтересів, відбувається, як правило, з позиції інтересів груп тиску у політиці. В. Корнієнко розглядає лобізм в контексті інструменту запровадження плюралізму, за допомогою якого різні зацікавлені групи будуть мати можливість артикуляції власних інтересів [28, с. 1]. С. Годний зазначає, що лобізм має велике суспільне значення. За допомогою лобізму, з точки зору зазначеного науковця, відбувається одночасний вплив та сприяння формуванню рішень органів влади, що мотивує їх на розвиток та гнучкість при прийнятті рішень. Крім того, лобізм стимулює самоорганізацію громадянського суспільства, відіграє роль інструменту суспільної підтримки законодавчої ініціативи та, таким чином, відіграє роль в соціально-політичних процесах [11, с. 1].

Таким чином, лобіювання може застосовуватися, як інструмент переорієнтації особистих та суспільних інтересів по відношенню до політичних партій, інших інститутів громадянського суспільства, різних верств населення. Задачею лобізму в зазначеному випадку є зміна, як правило, політичних інтересів та поєднання їх з інтересами зацікавленої групи тиску чи конкретного політичного діяча.

Лобіювання інтересів може відбуватися й за висхідною системою, за такий спосіб підлягають лобіюванню суспільні інтереси та корпоративні інтереси. В зазначеному випадку процедура лобіювання та відстоювання

інтересів регламентується з боку законодавства, цей процес здійснюється під управлінським державним контролем.

В науковій літературі виділяються прямі й непрямі засоби лобювання інтересів [8, 25, 32, 33, 57, 58]. Необхідно відмітити, що регулювання особистих та суспільних інтересів без застосування зацікавлених груп тиску, в основному, відбувається тільки за допомогою прямих методів лобювання, тобто законодавчо визначеними засобами. До непрямих засобів лобювання інтересів відносяться телерадіопрограми, новини, прихована реклама, статті у паперових та Інтернет виданнях тощо.

В такому ракурсі доречно вказати, що вираження особистих і суспільних інтересів чи висування вимог протестним та революційним шляхом, знаходиться поза юридичного поля, та не підлягає трактуванню як лобістська діяльність. Не вважається лобізмом і адвокатська діяльність щодо відстоювання клієнтських особистих інтересів чи представлення інтересів певних зацікавлених груп тощо.

До основних соціальних особистих та суспільних інтересів відносяться соціальне та трудове матеріальне забезпечення, організація трудових відносин, захист незахищеного прошарку населення, пенсійне забезпечення.

З точки зору М. Семікіної, гармонізація соціально-трудова відносин може трактуватися як процес, основною метою якого безпосередньо виступає досягнення балансу соціальних та трудових відносин на основі гармонізації інтересів соціальних партнерів [55, с. 4].

З вказаного випливає, що спеціальними механізмами управління особистими та суспільними інтересами, які виникають під час реалізації соціальних відносин, можуть виступати фінансовий, економічно-заохочувальний механізми та механізм соціального партнерства.

Необхідно зазначити, що фінансовий та економічно-заохочувальні механізми застосовуються за вертикальним принципом управління, починаючи з державного рівня в низхідному напрямленні. Інструментами вказаних механізмів можуть бути проведення соціальних та пенсійних

реформ, введення спеціальних стипендій та премій, підвищення заробітної плати в державному та приватному секторі тощо.

В свою чергу, соціальне партнерство є дієвим горизонтальним механізмом управління інтересами держави, профспілок та роботодавців, який безперечно можливо віднести до видів комунікаційних механізмів. В процесі застосування механізму соціального партнерства спостерігається представництво сторін шляхом проведення конференцій та круглих столів, створення дорадчих органів, проведення переговорів тощо. В соціальному партнерстві можуть бути зацікавлені й актори, діяльність яких спрямована на стабілізацію соціально-політичних відносин: провладні політичні партії, представники опозиції тощо.

З точки зору регулювання інтересів, роль соціального партнерства полягає й в представницькому делегуванні інтересів робітників профспілкам та розповсюдженню інформації в суспільстві та на рівні органів публічної влади щодо шляхів реалізації їх інтересів.

Таким чином, кожен механізм державного управління відіграє свою власну значущу роль в управлінні конкретною сферою соціально-політичних та соціально-економічних відносин.

Безумовний науковий інтерес в контексті розвитку України як соціальної, правової, демократичної держави, безумовно, відіграють позадержавні механізми й інструменти регулювання суспільних та особистих інтересів.

Так, одним із позадержавних механізмів управління особистими та суспільними інтересами є громадянське суспільство. З точки зору О. Гуняк, при співвідношенні понять «держави» та «громадянське суспільство» щодо узгодження особистих і суспільних інтересів, держава не повинна сприйматися в якості авторитарно-бюрократичного суб'єкту, а громадянське суспільство – як демократичний початок, має вестись мова про взаємодію, в якій держави виступає регулятором та захищає громадян, а громадянське суспільство є певним державним плацдармом [13, с. 5]. Таким чином, як

зазначає Н. Бабарикіна, «ефективний розвиток сучасного українського суспільства залежить від унеможливлення антагонізму у відносинах громадянського суспільства і держави» [3, с. 75].

Слід зазначити, що узгодження особистих та суспільних інтересів за допомогою громадянського суспільства повинне відбуватися шляхом вироблення компромісів та договорів. Громадянське суспільство є тою ланкою співпраці між державою та іншими членами суспільства, яка повинна надавати можливість зберігання незалежності від органів публічної влади, стати основою для інтеграції особистих та суспільних інтересів за їх горизонтальною системою побудови, яка, з точки зору К. Костючкова, має три основні аспекти: «основу складають взаємовідносини, пов'язані з життєдіяльністю суспільства (виробництво, освіта, медицина), наступний – соціокультурні відносини поміж людьми (національні, релігійні, родинні), третій – відносини обумовлені індивідуальним вибором людини (політичні, культурні)» [30, с. 57].

Таким чином, завдяки своїм інститутам громадянське суспільство пов'язує інтереси своїх суб'єктів, виробляє однакові погляди та світогляд, об'єднуючи особисті інтереси в суспільні. В такому ключі варто навести твердження О. Кіндратець, яка вказує, що «громадянське суспільство виступає як механізм, що зв'язує особу, її інтереси, потреби і державу як політичну організацію суспільства» [24, с. 114].

Додатково необхідно відмітити, що якщо держава застосовує бюрократичні, владні методи управління особистими та суспільними інтересами, то громадянське суспільство має мати роль природних вагів, незалежних від апарату державного управління. В такому ключі розвиток громадянського суспільства, з одного боку, уявляє собою державний та національний інтереси, а з іншого – репрезентує та гармонізує приватні та суспільні інтереси.

Аналіз літературних джерел показав, що зовнішній вплив міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, інших вагомих акторів

міжнародної арени важко не дооцінювати в контексті розгляду сучасних механізмів регулювання та гармонізації особистих та суспільних інтересів. Безперечно, вказані суб'єкти самі володіють механізмами впливу на економічні та соціально-політичні національні системи держав, але їх функціональна діяльність теж може використовуватися в якості стабілізуючого чи, навпаки, дестабілізуючого механізму особистих та суспільних інтересів.

Так, міжнародні організації, завдяки своїй нормотворчій складовій захисту прав людини та регулятивній функції економічних, політичних та соціальних відносин держав-учасниць, опосередковано впливають на формування та реалізацію особистих та суспільних інтересів шляхом обов'язковості імплементації міжнародних норм в діюче національне законодавство. Міжнародні недержавні організації, фактор впливу яких на гармонізацію інтересів особистості та суспільства останнім часом постійно обговорюється науковцями та в ЗМІ, можуть відігравати роль своєрідних «медіаторів» інтересів, виконуючи функції розповсюдження певної інформації, консультування, надання економічної та іншої допомоги. Крім того, заохочення присутності вказаних установ на території країни надає можливість посилити функціонування громадянського суспільства в якості позитивного механізму управління особистими та суспільними інтересами.

Політична діяльність транснаціональних корпорацій є основою їх функціонування. Допуск на зарубіжні ринки збуту безпосередньо залежить від політичних домовленостей, відсутності санкцій, ембарго, національного законодавства з регулювання зовнішньополітичної діяльності країни-реципієнта тощо. Останнім часом відмічається вплив транснаціональних корпорацій не тільки на економічні, а й на політичні та соціальні інтереси на різних соціально-політичних рівнях. Обговорюється їх юридична та соціальна, здебільше політична відповідальність.

Ще одним позадержавним механізмом регулювання особистих та суспільних інтересів, природних та штучних потреб завжди виступала

мораль й ті морально-культурні цінності, які існують в суспільстві. Деякі з них укоріняються в суспільстві історично та поєднують в собі релігійні норми та культурні успадковані традиції, інші – нав'язуються та згодом отримують відтінок обов'язковості.

Необхідно підкреслити, що політичні та соціальні цінності є ментальним вибором особистості, залежать від рівня її розвитку та освіти. Вказані цінності відображають рівень культури особистості та суспільства в цілому, рівень розуміння привалювання загальнолюдських пріоритетів над економічними та власними інтересами. В вказаному ключі А. Поздняков вказує, що «реалізація особистих інтересів в збиток суспільним зазвичай вважається відступом від моралі та права та пояснюється чи соціальними, чи психологічними факторами» [39, с. 116]. Крім того, варто навести твердження Л. Карнаушенко, який зазначає, що «духовний розвиток, стійка система соціокультурних координат дозволяє утримувати людей від девіантних та деліквентних поведінкових стратегій» [22, с. 88].

З іншого боку, цінності можуть слугувати причиною виникнення потреб та поштовхом для їх реалізації, можуть сформувати національні та державні інтереси. Так, Т. Василевська бачить роль цінностей в підтримці державної політики. Вона зазначає, що суспільне сприйняття державної політики залежить від співпадіння національних цінностей з індивідуальними [6, с. 195].

Крім того, цінності утворюють цілу систему світогляду та відіграють роль виміру правильності чи хибності поглядів та дій. Система ієрархії цінностей теж підлягає управлінню та гармонізації шляхом піднесення національної свідомості, культури, державної ідеології. В свою чергу, ціннісні протиріччя викликають внутрішні конфлікти особистості та суспільства, що негативно відображується на формуванні їх інтересів та пріоритетів.

Варто зазначити, що психологічним фактором в узгодженні особистих інтересів є задоволення потреб з найменшими витратами. При цьому,

результати в діяльності особистості з'являються тільки після вкладення матеріальних чи нематеріальних активів. В такому випадку мораль є механізмом регулювання діяльності, що обмежує суспільні та особисті інтереси, надає розуміння можливості обмеження певних особистих потреб на користь суспільним інтересам та задоволенню потреб суспільства.

В цілому, за допомогою моралі та цінностей, які вважаються обов'язковими в конкретному суспільстві, особистість відмовляється від потреб на користь суспільного блага. Вказаний взаємозв'язок налагоджує обмінні процеси в суспільстві: особистість діє в інтересах суспільства, суспільство захищає особистість та діє в її інтересах.

Таким чином, дослідження видів позадержавних механізмів регулювання та гармонізації особистих та суспільних інтересів, як єдиного явища, свідчить про необхідність створення не тільки механізмів протидії, а й механізмів стримування. В такому ракурсі гармонізація особистих та суспільних інтересів неможлива без застосування взаємної відповідальності суб'єктів соціально-політичної системи, як одного із основних принципів правової держави та механізмів регулювання особистих та суспільних інтересів.

Багатоаспектність вивчення відповідальності, як державного і позадержавного механізму гармонізації, полягає в її проявах як юридичного, етико-морального, політичного, економічного, суспільного регулятора. При цьому вид відповідальності напряму залежить від площини та ступеню протиправної діяльності, суб'єктного складу дисбалансу інтересів. Таким чином, кожен вид відповідальності направлений на встановлення балансу окремих відносин, а універсальною відповідальністю в контексті гармонізації особистих та суспільних інтересів соціально-політичної системи в цілому є політична відповідальність.

Безумовними перевагами політичної відповідальності, як механізму гармонізації інтересів, є природне поєднання в ній конституційної, етико-моральної, релігійної та історичної відповідальності. Крім того, настання її

неправової складової може відбуватися незалежно від рівня законності і корупції в суспільстві, своєчасного застосування покарання за здійснення правопорушень органами публічної влади. Її багатофункціональність та одночасне поєднання державнозалежних та суспільнокерованих санкцій, відводить їй окреме місце серед інших видів відповідальності, надає унікальності.

Процес формування суб'єктивного розуміння застосування морально-політичної та релігійно-політичної, історичної відповідальності тісно перехрещується з процесом формування потреб і інтересів особистості та суспільства. Стадії виникнення неправових видів політичної відповідальності, як і стадії формування інтересів, включають в себе розуміння протиправності діянь, висування вимог проти усунення протиправності, вибір інструменту реалізації політичної відповідальності та співвідношення його зі ступенем можливості реалізації, здійснення реалізації. В вказаному контексті політична відповідальність одночасно може слугувати проявом та механізмом регулювання особистих та суспільних інтересів.

Сучасні засоби комунікації створили ситуацію постійного інтенсивного обговорення політичних подій та оцінювання ефективності державного управління. В таких умовах відповідальність провладних еліт та органів публічної влади стає механізмом балансування суспільної напруженості та внутрішньодержавної конфліктності, а політична відповідальність, з її дієвими моральними та релігійними елементами, стає універсальним механізмом регулювання, який може бути позбавлений законодавчої процедури реалізації.

Морально-політична відповідальність є неписаним видом відповідальності, не має свого документарного закріплення, що, з однієї сторони, є її привабливим моментом, а з іншої – може призвести до спотворення її розуміння під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Одним із таких факторів є зміна ціннісних уявлень та світогляду, які можуть

стати причиною зміни етичної та релігійної складової політичної відповідальності. Тому, її ціннісний вимір може постійно змінюватися та трансформуватися.

Необхідно підкреслити, що процедура застосування морально-політичної відповідальності також не обтяжена довгими судовими процесуальними стадіями, що усвідомлюється суб'єктами особистих та суспільних інтересів, як риси її гнучкості та швидкості застосування. Такі її характеристики разом з статусом позадержавного механізму управління інтересами надають їй переваг перед іншими управлінськими механізмами та інструментами.

Застосування правових інструментів політичної відповідальності у вигляді відсторонення від посади, висловлення недовіри, розпуску органу публічної влади, імперативного мандату, виключення з лав політичної партії відбивається в суспільстві розумінням рівня законності та його основного механізму реалізації – однаковості для всіх, що теж відіграє роль гармонізуючого механізму управління інтересами.

Безумовними позадержавними інструментами політичної відповідальності є не підтримка на виборах на наступний термін, проголошення референдуму за народною ініціативою, суспільний осуд. В такому контексті політична відповідальність стає свого роду регулятором гармонізації інтересів при порушенні ціннісних вимірів правильності політичних та управлінських рішень діючої влади у вигляді обрання невірною політичного курсу та невиконання передвиборчих обіцянок.

Таким чином, відкрите приниження хибних владних дій, усвідомлення особистого впливу на ситуацію зміни політичної та управлінської еліти шляхом участі в виборчих компаніях формують розуміння індивідуальної значимості та можливості свободи вибору реалізації інтересів, легітимної зміни державних програм розвитку та реформ, векторів зовнішніх відносин, що є неодмінним елементом розвитку гармонійності в суспільстві.

З такої позиції політична відповідальність також може розглядатися як засіб стимулювання громадського контролю за діями діючої влади. Суспільне розуміння такої функції та законодавчих шляхів її реалізації підтверджує взаємозв'язок політичної відповідальності та суспільних інтересів.

Необхідно відмітити, що політико-правова складова політичної відповідальності, в порівнянні з моральною та релігійною, є більш слабкою в розумінні неможливості впливу на її своєчасне застосування зі сторони інститутів громадянського суспільства та громадян, так як провладний тиск на настання політичної конституційної відповідальності може виражатися не тільки в «небачені» невиконання приписів законодавства та хибного відношення до прийняття рішень суб'єктами публічної влади, а й в запровадженні більш «гнучких» правових норм, навмисному створенні ситуацій існування правових колізій чи прийнятті завідомо колізійних правових актів.

Може скластися ситуація, коли публічна влада, як зазначає В. Полянський, «як система персоніфікованих державно-владних та самоврядованих інститутів, прагне до створення системи псевдodemократичних, квазіправових декорацій, що ховають дійні цілі вкоріненої публічної влади, зберігаючи зовнішню форму демократичних інститутів, вихолощує їх сутність» [40, с. 143].

Негативною стороною застосування політичної відповідальності є відсутність дієвих механізмів та критеріїв оцінювання обов'язкових випадків її застосування, що призводить к росту рівня протиріч замість гармонізації інтересів. Так, обрання невірною політичного курсу чи недостатність високого рівня здійснення повноважень взагалі може не підлягати правильній суспільній та особистій оцінці та викликає останнім часом політичну напруженість та дисбаланс. Вказане, як приклад, може тягнути за собою конфлікт інтересів між владою та суспільством, крайнім рівнем якого будуть протестні чи революційні дії.

Тому, в такому аспекті, політична відповідальність не може сприйматися тільки як механізм гармонізації особистих та суспільних інтересів, вона може мати й деструктивні суспільні наслідки, які будуть торкатися вже інтересів не тільки первісно зацікавлених сторін.

Висновки до розділу 3

Таким чином, суспільні та особисті інтереси, як інститути соціально-політичної системи, є безперечними факторами її сталого та гармонійного розвитку. Дослідження інтересів особистості та суспільства, в аспекті вивчення їх співвідношення, надає змогу зробити висновок про існування постійних гармонійних взаємозв'язків та суперечностей в процесі їх формування, виконання, трансформації, переорієнтації та реалізації.

Суспільні та особисті інтереси знаходяться в тісному взаємозв'язку із колективними, груповими та національними, державними інтересами та за ієрархічною системою підпорядкованості суб'єктів-носіїв інтересів характеризуються взаємними впливом за вертикальним та горизонтальним принципом.

При дослідженні особистих та об'єктивних факторів формування інтересів запропонована класифікація особистих та суспільних інтересів на інтереси природнього походження та штучні інтереси.

Аналіз засобів управління особистими та суспільними інтересами дозволив виявити державні та позадержавні механізми управління особистими та суспільними інтересами. Існування позадержавних механізмів управління, а саме громадянського суспільства, міжнародних суб'єктів та суспільних цінностей, є обов'язковим в процесі побудови сталого демократичного соціально-політичного суспільства. Безперечна привабливість застосування позадержавних механізмів гармонізації особистих та суспільних інтересів полягає в їх прямій функції – налагодження системи противаг та стримувань у виваженій

саморегулятивній соціально-політичній системі. В такому ракурсі застосування відповідальності є необхідним механізмом в розумінні рівності всіх акторів соціально-політичних відносин.

Зроблені висновки, що політична відповідальність є універсальним регулятором гармонізації суспільних та особистих інтересів. В контексті одного з основних принципів побудови демократичної правової держави – взаємної відповідальності влади та держави, політична відповідальність одночасно відіграє роль державного та позадержавного механізму управління особистими та суспільними інтересами, може мати стабілізуючий та дестабілізуючий вплив, виступати інструментом реалізації інтересів публічної влади, громадянського суспільства та особистості, має власний інструментарій управління суспільними та особистими інтересами.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Андреев А. Механізм правового регулювання суспільних відносин: окремі аспекти щодо визначення поняття та особливостей. *Адміністративне право і процес*. 2019. №6. С. 125-128.
2. Артюхин О. А., Крицкая А. А., Цыплаков А. Ю. Геополитические подходы к понятию «национальные интересы». *Государственное и муниципальное управление. Ученые записки*. 2020. № 1. С. 179-183.
3. Бабарикіна Н. А. Громадянське суспільство як засіб реалізації відносин між державою і громадянами. *Грані*. 2014. №11. С. 71-76.
4. Байниязова З. С. Роль права в обеспечении баланса личных, общественных и государственных интересов. *Ленинградский юридический журнал*. 2015. № 2. С. 8–13.
5. Варцаба В. І. Категорія інтересу як об'єкт гармонізованого управління та менеджменту. *Економічний аналіз*. 2015. Том 21. 31. С.15-25.
6. Василевська Т. Ціннісні виміри вироблення публічної політики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 1. С. 194-206.
7. Власенко С. Інституційні принципи та механізми демократичного управління в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 4. С. 97-107.
8. Ворчакова І. Є. Лобізм як соціально-політичний феномен: теоретичні підходи. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 15. С. 179-185.

9. Ганцюк Т. До проблеми визначення елементів комплексного механізму державного управління. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 3 (22). С.17-26.
10. Глембоцький Д. Осмислення поняття «національний інтерес» для подальшої реалізації в розвитку країни. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2012. Вип. 3. С. 22-29.
11. Годний С. П. Інститут лобізму в політиці як чинник демократизації українського суспільства. автореф... канд. політ. наук. 23.00.02. Київ, 2019. 20 с.
12. Гребоношко Є. П. Політичні механізми формування та використання людського потенціалу в системі державного управління: концептуалізація досвіду. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. Вип. 1. С. 21-25.
13. Гуняк О. Я. Узгодження приватного та публічного інтересів у праві як фактор розвитку громадянського суспільства. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 3 (9). Том 2. С. 1-7.
14. Данильян О. Г. Соціальна гармонія і талірантність як фундамент демократичного суспільства. *Вісник національного університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 33. С. 5-13.
15. Демидко Д. Л. Особливості управлінських факторів трансформації ідеологічної соціалізації на сучасному етапі у контексті національної безпеки в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. Вип.16. С.111-115.
16. Долгов В. М., Бирюлина Т. В. Демократия, элиты и национальные интересы. *Вестник Поволжского института управления*. 2018. Том 18. № 1. С. 113-123.
17. Древаль Ю. Д. Механізми управління конфліктами у сфері публічних відносин. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. 2016. Вип. 1. С. 51-58.
18. Дуков Д. Структура механізмів державного управління та методичний підхід до її формування. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 1/2 (46/47). Ч. 1. С. 229-236.
19. Задорожна М. І. Модель розв'язання конфліктів як основа демократизації суспільної свідомості та підвищення ефективності державного управління. *Публічне адміністрування, територія та практика*. 2019. Вип 1. С. 1-13.
20. Ибраимов А. А. Теоретические вопросы артикуляции общественных интересов. *Вестник университета*. 2014. №10. С. 250-255.
21. Иванова Ю. В., Иванова О. В. Политический и религиозный модулы социальной гармонии. *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение»*. 2012. № 2 (9), ч. 1. С. 182–189.
22. Карнаушенко Л. В. Гармонизация общественных отношений как функция государства: проблемные аспекты. *Общество и право*. 2018. № 31. С.87-90.

23. Кириллова Л. Н. Общественные интересы: аспект систематизации. *Вестник РГГУ. Серия Экономика. Управление. Право.* 2015. №2. 41-52.
24. Кіндратець О. М. Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи. Запоріжжя: Видавництво Запоріжської державної інженерної академії, 2003. 382с.
25. Колісніченко А. І. Лобізм у політичному процесі. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія.* 2016. Т. 284. Вип. 272. С. 54-57.
26. Колот А. Індивідуалізація особистості та формування індивідуалізованого суспільства як феномени сучасності: наслідки та уроки. *Україна: аспекти праці.* 2014. №2. С. 3-10.
27. Конституція України : офіц. вид. Верховна Рада України (станом на 01.01.2019 р.). Київ: Алерта, 2019. 112 с.
28. Корнієнко В. О. Лобіювання як засіб реалізації політичних інтересів. *Innovative solutions in modern science.* 2017. № 1(10).1-6.
29. Корх О. М. Хронотопні механізми управління процесами розвитку суспільства. *Грані.* 2014. № 8. С. 12-19.
30. Костючков С. К. Гражданское общество: ориентация на общечеловеческие и национальные ценности в контексте гармонизации социальных отношений. *Вестник российского университета дружбы народов. Серия: Политология.* Москва: Российский университет дружбы народов, 2010. № 2. С. 55-60.
31. Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности. Москва: Центр Юр. ИнфоР., 2001. 188 с.
32. Лавренов Д. А. Концептуальні підходи дослідження політичного лобізму. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури.* 2013. Вип. 6 (2). С. 21-26.
33. Лубінець Д. В. Проблема лобізму в українській історіографії. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія.* 2019. Вип. 26. С. 150-164.
34. Лукашов О. Механізми державного регулювання стратегічного розвитку регіону. *Державне управління та місцеве самоврядування.* 2017. Вип. 2(33). С.75-83.
35. Марущак О. А. Щодо сучасного розуміння та значення ідеології. *Форум права.* 2020. Вип. 61(2). 92–101.
36. Новікова Н. Л. Теоретичні засади механізму державного регулювання економічних інтересів. *Агросвіт.* 2016. №4. С. 21-24.
37. Панкова Л.І. Економічні інтереси в стимулюванні розвитку регіонів України: проблеми та механізми регулювання. *Збірник наукових праць ЧДТУ.* 2019. Вип 55. С.31-40.
38. Пасінович І. І. Модернізація механізмів державного регулювання економіки України. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики.* 2018. Вип. 1. С. 398-408.

39. Поздняков А. И. Понятие социальной справедливости в контексте коллизии общественных и частных (личных) интересов. *Социально-гуманитарные знания*. 2014. №2. С.116-126.
40. Полянский В.В. Современный политический процесс и выборы: проблемы гармонизации публичных и частных интересов. *Вестник Самарского государственного университета*. 2014. № 11/1 (122). С. 142-154.
41. Полянська В. Ю. Медіація політичних конфліктів як інструмент гармонізації політичних відносин. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 4-5. С. 121-129.
42. Пухкал О. Г. Національні інтереси України як рушійна сила суспільного розвитку. *Економіка та держава*. 2012. №8. С.99-101.
43. Радченко Л. М. Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації. Дис... канд. політ. наук: 23.00.01; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2009. 192 с.
44. Радченко Л. Політичні інтереси як основа політичної діяльності. *Політичний менеджмент*. 2008. 31. С. 87-93.
45. Разумей Г. Ю., Разумей М. М. Діджиталізація публічного управління як складник цифрової трансформації України. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2020. №2. С. 139-145.
46. Раїмов Р. І., Пасічник А. В. Особливості публічного інтересу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. №2. С. 150-153.
47. Романова С.П. Гидденс. Социология: энциклоп. Составители Грищанова А. и др. Москва: Книж. Дом, 2003. 1312 с. URL: <http://sociology.niv.ru/doc/encyclopedia/sociological/index.htm> (дата звернення: 04.01.2021).
48. Рудницький С. Інтереси в категоріальному ряду «потреби»-«інтереси»-«цінності»-«ідеологія». *Політичний менеджмент*. 2012 (33). С. 151-155.
49. Сабикиенов С. Право и социальные интересы. Алма-Ата: Наука, 1986. С. 18-19.
50. Савченко С.В. Співвідношення приватних і публічних інтересів: досвід України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 520-528.
51. Сенн И. Н. Механизм правового регулирования и юридическая техника. *Вестник Сибирского института бизнеса и информационных технологий*. 2019. №1. С. 80-84.
52. Сивий Р. Б. Соціально-філософські проблеми розмежування приватних і публічних інтересів як підстави дихотомізації структури позитивного права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. №1-2. С. 73-84.
53. Сментина Н. В. Методи, інструменти та механізми управління збалансованим розвитком територіальних систем. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 20. С. 30-34.
54. Современный словарь по общественным наукам. Под общей редакцией О.Г. Данильяна. Москва: ИНФРА-М, 2014. 314 с.

55. Соціально-трудо́ві відносини: проблеми гармонізації : монографія / за ред. М. В. Семикіної. Кіровоград : КОД, 2012. 300 с.
56. Стрельбицький М. П. Правові механізми управління в умовах інформаційної війни та надзвичайних режимів. *Інформація і право*. 2015. № 1. С. 78-84.
57. Трофименко А. В. Концептуальні підходи до розуміння лобізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2014. Вип. 10. С. 112-123.
58. Трофименко А. В. Проблеми інституціоналізації лобізму в Україні. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2014. Вип. 11. С. 203-212.
59. Федоров Ю. В. Соотношение индивидуального и общественного интереса при производстве общественных благ. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2011. Вип. 1. С. 39-43.
60. Фельдман П. Я. К проблеме теоретического моделирования политики согласования интересов. *Гражданин. Выборы. Власть*. 2017. №1-2. С. 128-140.
61. Фельдман П. Я. Механизмы политического согласования интересов: системный анализ конфликтология. *Nota bene*. 2015. 4 (5). С.416-423.
62. Фельдман П. Я. Политика согласования интересов как направление государственной политики: структурно-функциональный анализ. *Международные отношения*. 2016. №3. С. 272-278.
63. Фельдман П. Я., Авеститов Є. К. Согласование интересов государства и общества как фактор обеспечения политической стабильности. *Вестник Забайкальского государственного университета*. 2015. №7. С. 90-97.
64. Цирин А. М., Спектор Е. И., Севальнев В. В. К вопросу о понятии конфликта интересов. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2015. № 5. С. 896-902.
65. Цурканова И. А. Политический механизм демократизации в современной Украине. *ГРАНІ*. 2014. № 8. С. 118-123.
66. Чепис О. І. Об'єктивне та суб'єктивне в категорії «інтерес». *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* 2012. Вип. 66. С. 56-65.
67. Чечель О. Принципи та механізм державного регулювання економіки *Науковий вісник*. 2014. Вип. 13 URL : http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik13/fail/Chechel.pdf (дата звернення 28.11.2020).
68. Шамилева Р. К. Интересы в определении понятия социальной справедливости. *Известия вузов. Общественные науки*. 2012. № 2. С.8-11.
69. Щербина В. Я. Співвідношення приватного блага та суспільного інтересу у праві. *«Молодий вчений»*. 2019. №11. С. 74-79.

РОЗДІЛ 4

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПОБУДОВИ ГАРМОНІЙНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

4.1. Взаємна відповідальність влади та суспільства і особистості, як індикатор гармонійного соціально-політичного розвитку.

Динаміка побудови української соціально-політичної системи за демократичними принципами нашою на звернення до обов'язковості впровадження засад ліберальної, правової, соціальної держави, головним завданням якої є дотримання особистих громадянських прав та свобод, побудова гармонійної соціально-політичної системи за допомогою державних та позадержавних механізмів та інструментів управління на основі природних зв'язків особистості, суспільства та держави. Інструменти політичної відповідальності є саме тими засобами впливу на суспільні та особисті інтереси, які поєднують державну та позадержавну складові.

Відомий американський філософ-політолог Френсіс Фукуяма вказує, що для побудови демократичної держави в Україні встановлення «стовпу» демократії виявилось недостатнім. Для цього необхідно побудувати три сильних політичні інститути, які і є основою політичного порядку: сильну державу, яка одна володіє правом на законодавчу ініціативу; верховенство права, яке передбачає дію в інтересах суспільства, а не в інтересах груп інтересів; підзвітність, яка полягає в побудові діалогу між владою та суспільством та в усвідомленні владою інтересів суспільства [71, с. 31].

В такому контексті політична відповідальність, в площині балансування взаємної відповідальності та впливу влади на суспільство та особистість і навпаки, є регулятором одночасного обопільного розуміння взаємозалежності, підзвітності та відповідальності всіма суб'єктами політичного процесу, можливості втрати ними політичних сталих позицій,

контролю та влади в результаті корисного та недбалого ставлення до своїх функцій і повноважень.

Тому варто звернути увагу на зміну акцентів правильної побудови взаємної відповідальності органів публічної влади, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, громадян та відгуку у вигляді рівня суспільної довіри, громадської активності, протестних суспільних настроїв та рівня задоволення життям в залежності від проведення вказаних змін та впровадження державних реформ.

Довіра інститутам влади, громадянська активність, рівень протестних настроїв та задоволення життям не звичайно були взяті за критерії оцінювання рівня гармонізації особистих та суспільних інтересів, адже, як зазначалося вище, сам по собі гармонійний стан інтересів може ґрунтуватися на політичній, економічній, соціальній та інших вагомих в розумінні особистості та суспільства складових. Тому, вказані критерії є своєрідними індикаторами суспільної гармонійності та розвитку.

Н. Перепилиця при дослідженні довіри, як чинника соціального розвитку, зазначає що Ф. Фукуяма трактує поняття довіри крізь призму очікування заздалегідь визначеної поведінки від членів соціуму, яка ґрунтується на чесності та увазі до потреб та узгоджується з нормами поведінки, які, в свою чергу, ґрунтуються на різноманітних традиційних та світських цінностях. В вказаному, з її точки зору, ховається сенс довіри, як чинника розвитку політики та економіки держави [41, с. 11-12].

М. Чабанна трактує суспільне довірче ставлення до інститутів влади крізь розуміння ефективного функціонування органів публічної влади, направленою на задоволення інтересів громадян, яке повинно відбуватися при здійсненні контролю за їх діяльністю чи без нього [65, с. 8].

Додатково необхідно відмітити, що вивчення точок зору сучасних науковців надає можливість стверджувати, що формування довіри може відбуватися на психологічній чи культурній основі, при цьому термінологічно розрізняється «довіра» й «впевненість», «вертикальна» й

«горизонтальна» довіра, співвідношення отримують поняття «особистісної» й «соціальної» довіри.

Тому, для повноти проведення дослідження, підлягають оцінці різні види довіри: довіра Президенту, уряду, парламенту, партіям, суб'єктам громадянського суспільства. При цьому віддання переваг можливо також трактувати як індивідуальне психічне ставлення, симпатію, суспільні настрої та реальну впевненість в правильності здійснення дій, виконанні функцій та захисті інтересів.

Як влучно зазначає О. Макух, феномен довіри полягає в психологічній здатності особи наділяти «цінністю» ці чи інші об'єкти та явища, що при стійкому доброзичливому ставленні ідентифікуються як позитивні [25, с. 87]. Як підкреслює В. Нападиста, «феномен довіри є провідним солідаризуючим чинником суспільного життя, який спроможний внормувати суспільні відносини на малозатратних (з економічного погляду) та надійних і прогнозованих (з політичного) засадах» [33, с. 216].

Таким чином, крім вказаного, поняття довіри до політичних інститутів та суб'єктів громадянського суспільства може представлятися як належне виконання положень суспільного договору між владою та суспільством, відображатися в суспільстві задоволенням обраним політичним курсом, діями влади, виконанням політичних обіцянок, різноманітністю форм вираження своїх інтересів, що й є віддзеркаленням ступеню гармонійності особистих та суспільних інтересів.

В такому контексті також варто зазначити, що відмінною рисою суспільств, що проходять період трансформації, є звичайна ситуація низького рівня довіри до владних інститутів, що пояснюється низькою комунікативністю, відсутністю гармонійного стану суспільного балансу. Н. Глебова, яка розглядає довіру, як вимір суспільної комунікативності, вказує, що «за таким суспільним чинником, як недовіра до влади, може йти й загальнонаціональна криза, і зміна типу влади, і розпад суспільства як вияв крайнього ступеня недовіри при бездіяльності суб'єктів влади» [11, с. 16].

Необхідно зауважити, що в контексті дослідження політичної відповідальності особливої уваги заслуговує довіра до форми правління, яка пов'язується з суспільним розумінням доцільності перерозподілу владних повноважень між гілками влади та вивченням рівня усвідомлення населенням правильності такого перерозподілу з точки зору відповідальності одного суб'єкту публічної влади перед іншим.

Варто погодитись і з думкою, що «рівень та форми громадсько-політичної активності є результатом соціально-економічних та політичних відносин, що склалися в суспільстві, на які впливає зниження соціального запиту» [32, с. 252]. Тому, взаємозв'язок рівня суспільної довіри політичним інститутам з наявністю громадської активності, став приводом для вибору останньої в якості критерію з'ясування ступеню гармонійності особистих та суспільних інтересів.

В контексті дослідження політичної відповідальності громадська активність може розглядатися з точки зору дослідження наступних її показників: кількісний рівень участі громадян в виборчому процесі, рівень зацікавленості політичними подіями, розуміння можливості впливу на владу, рівень активності в суспільному житті шляхом артикуляції інтересів на рівні громадських організацій тощо.

В вказаному, зрозумілим видається неоднозначність застосування критерію громадської активності, як визначального фактору ступеню гармонізації інтересів, адже залученню громадськості до суспільних проблем, як зазначає О. Кіндратець, заважають «обмежений доступ громадян до інформації необхідної для прийняття рішень; брак довіри в суспільстві; невпевненість у своїх силах; відсутність необхідних навичок, культури участі та досвіду; обмаль ресурсів (часу, коштів, навичок); патерналізм; особливості політичної культури (для більшості громадян України притаманна підданська політична культура); відсутність єдиної ідентифікації тощо» [21, с. 118].

Таким чином, вищевказані форми активності, окрім участі в виборчому процесі, можуть прийматися тільки в якості додаткового, а не основного

критерію визначення ступеню гармонізації особистих та суспільних інтересів під впливом політичної відповідальності.

Безсумнівно, що не всі прояви громадської активності можуть слугувати підтвердженням демократичного шляху державотворення. Високий рівень протестних суспільних настроїв, які в науковій літературі теж вважаються проявами громадської активності, свідчить, скоріше, про загальне незадоволення функціонуванням політичних інститутів, ніж про достатній ступінь суспільної гармонії, та може одночасно трактуватися як настання політичної відповідальності політичних інститутів та критерій виміру незадоволення громадян суспільним рівнем життя.

Варто зазначити, що під час проведення даного дослідження використовувалися дані Інституту соціології НАН України за 2019 р. [62].

З метою гармонізації вказаного дисбалансу можуть застосовуватися різні види відповідальності, у вигляді відставки чи розпуску органів публічної влади, проведення позачергових виборів, обрання нового депутатського корпусу, підкріплених легітимацією суспільних вимог, проведенням реформ тощо.

Таким чином, на застосування інструментарію політичної відповідальності впливають багато факторів політико-соціальної та економічної природи. З метою з'ясування ступеню ефективності політичної відповідальності першочерговому дослідженню підлягають динаміка своєчасності її прояву та вивчення суспільної реакції за вищевказаними критеріями.

Необхідно зазначити, що Україна, будучи молодою демократичною республікою, має дуже бурхливу історію розвитку політичних інститутів, основу на діаметральній зміні зовнішньополітичного курсу та загальнодержавній перебудові політичного устрою країни, яка за останні тридцять років відбувалася декілька разів.

Не дивно, що наукові праці, присвячені доцільності політичної відповідальності уряду, з'явилися ще в XIX ст. Радянській період розвитку

державного апарату та перерозподілу механізмів контролю та підзвітності поміж його органів, представлений у вигляді досліджень періодизації його історичних періодів переважно сучасними вітчизняними науковцями.

Так, підкреслюючи важливість розуміння шляху становлення парламентаризму радянської доби, в ракурсі аналізу сучасної української демократизації, В. Гончар, зазначає, що в радянській період парламентаризм мав декларативні ознаки, однак, умовно його розвиток в Україні за добу Радянського Союзу можливо поділити на три періоди: перший 1917-1937 рр. – запровадження на практиці теорії рад, які являли собою по суті форму державної влади; 1937-1955 рр. – проголошення соціалістичних парламентів на конституційному рівні, початок проведення політичних фактично однопартійних виборів; 1955-1991 рр. – збереження форми правління на рівні рад, запровадження двохступневих виборів [12, с. 28-29].

Інший вітчизняний дослідник О. Ночовний виділяє чотири етапи становлення Верховної Ради до отримання незалежності України: 1938-1957 рр. – започаткування роботи, лімітація повноважень щодо розгляду загальнодержавних питань; 1957-1966 рр. – активна законодавча діяльність Ради 5 та 6 скликань, розгляд бюджетних питань; 1966-1978 рр. – період кодифікації; 1978-1990 рр. – удосконалення роботи [35, с. 26-27].

Таким чином, аналіз особливостей функціонування «парламенту» та системи органів публічної влади УРСР на основі сучасних та радянських літературних джерел надає можливість зробити висновки про те, що на момент встановлення незалежності України на її території ознаки соціальної, правової, демократичної держави мали вираз в декларативних конституційних нормах права.

Однопартійна система не дозволяла провести демократичні вибори, «парламент» уявляв собою формальний орган влади, не покликаний представляти на пряму інтереси народу, органи публічної влади були занадто бюрократизовані, громадянське суспільство не набуло достатнього рівня в своєму розвитку і було представлено наступними інститутами –

профспілками, комуністичною партією, громадськими організаціями, підконтрольними державними ЗМІ тощо.

Виконавча влада була репрезентована радами народних депутатів, які підпорядковувалися за вертикальною системою до рівня місцевого самоврядування, та не компенсувалася противагою інших гілок влади – судів та уряду. Таким чином, взаємна політична відповідальність органів публічної влади, розподіл повноважень між гілками влади не передбачалися.

Була відсутня й посада Голови держави. Верховна Рада СРСР мала Президію, яка і здійснювала частково функцію голови держави. Уряд створювався Верховною Радою, але, не дивлячись на формальну підзвітність, була закріплена тільки процедура його формування. Політична відповідальність передбачалася тільки перед комітетами комуністичної партії, які, по суті, були єдиними органами, що здійснювали систему противаг та контролю по відношенню до органів публічної влади.

Отримання Україною незалежності 24 серпня 1991 р. та проведення наступних урядових реформ, безумовно, можливо вважати наступним періодом започаткування нової української соціально-політичної системи на основі суспільного вибору подальшого врядування демократичним шляхом.

Дослідження сучасних літературних джерел надає змогу стверджувати, що вибір саме змішаної республіканської форми правління на початку 90-х років був вдалим для започаткування перехідного етапу демократизаційних змін, виходячи з існуючих суспільних особливостей та попереднього державного устрою.

Вказане пояснюється тим, що, не дивлячись на посилену конкуренцію та гіпотетично припустимі конфлікти інтересів між органами публічної влади в президентсько-парламентських та парламентсько-президентських республіках, зазначені форми правління унеможливають повернення до попередніх існуючих диктаторських чи тоталітарних режимів.

В науковій літературі існує стала точка зору, що у разі запровадження республіканської форми правління у вигляді президентської чи

парламентської республіки в транзитний період демократизаційних змін, на фоні «нестійкості» суспільної демократичної культури та спадку у виді поглядів про привабливість тоталітарного державного устрою, відсутності суспільних уявлень про переваги демократії та системи її побудови, президентські чи парламентські республіки мають велику вірогідність трансформуватися та набути виразу попереднього державного устрою та форми правління.

Таким чином, необхідно зазначити, що започаткування встановлення основних демократичних інститутів та соціально-політичної системи на засадах демократії в Україні, відбувалося на основі західних демократичних моделей та радянської державної моделі, основою для якої була республіканська форма правління, декларована в СРСР. Тому, виходячи з існуючого державного радянського устрою, досить аргументовано була обрана парламентсько-президентська форма правління, яка за період незалежності України змінювалася декілька разів з парламентської на президентську й навпаки.

Одночасно, в залежності від зміщення державно-управлінських акцентів в бік парламентсько-президентської чи президентсько-парламентської форми правління, змінювалися й інструменти, процедура та розподіл політичної відповідальності та, як наслідок, підзвітність та підпорядкованість суб'єктів політичної системи.

Як влучно зазначає у своєму дисертаційному дослідженні Г. Малкіна, «у президентській республіці основними інститутами політичної відповідальності є інститути: імпічменту президента; відкладального вето президента щодо прийнятих парламентом законів; конституційного контролю щодо актів парламенту і президента в частині визнання їх неконституційними. У парламентарній республіці до них додаються такі інститути політичної відповідальності: відповідальності уряду перед парламентом; відповідальності парламенту перед президентом. А в змішаній

республіці – ще інститут відповідальності уряду перед президентом» [26, с. 229].

Таким чином, за період незалежності в Україні застосування інструментів політичної відповідальності пройшло декілька конституційних реформ та переходів. Такі «переходи», першочергово, були обґрунтовані вимогами політичної ситуації всередині країни, суспільними настроями, декларуванням векторів розвитку внутрішньої та зовнішньої політики та прийняттям за основу ставлення міжнародних організацій до внутрішніх подій та рішень.

Багатоаспектність застосування інструментів політичної відповідальності характеризувалася її одночасними трансформаційними процесами на декількох рівнях: публічної влади, громадянського суспільства, народного волевиявлення, перерозподілу релігійних уподобань.

Початком першого періоду становлення політичної відповідальності в період незалежності України на рівні публічної влади та громадянського суспільства, можливо вважати запровадження інституту Президента з введенням в дію Закону УСРС від 5 липня 1991 р. «Про Президента Української РСР», що змінило вектори політичної відповідальності між органами публічної влади, створивши між ними конкуренцію, системну «залежність та підзвітність». Само по собі введення посади Президента повинно було гармонізувати особисті та суспільні інтереси на фоні політичних змін попереднього десятиліття. Становлення України на шлях демократичних перетворень теж повинно було відобразитися зниженням суспільних коливань та досягненням хоча б середніх показників у рівні гармонізації суспільних та особистих інтересів.

Необхідно зауважити, що попри запровадження нового для постсоціалістичного суспільства інституту, який йшов врозріз з попередніми уявленнями про політичний устрій та режим, він дуже інтегрально влився в нову політичну систему. Поясненням вказаному може слугувати те, що з введенням інституту Президента не були здійснені очевидні перебудови: де-

факто він замінив Центральний комітет Комуністичної партії України, були створені регіональні представництва Президента, які по суті замінювали районні комітети Комуністичної партії України, бюрократичний апарат теж не набув координальних змін.

На законодавчому рівні був введений інститут імпічменту Президента за поданням Верховної Ради України з наступним розглядом Конституційним судом України. Президент отримав повноваження представляти визначений законом склад Кабінету Міністрів України та представляти і вносити пропозиції про звільнення Прем'єр-міністра України за погодженням з Верховною Радою України, мав право вето щодо законодавчих актів Верховної Ради України, мав право скасовувати акти Кабінету Міністрів, акти міністерств, органів виконавчої влади. У свою чергу Прем'єр-міністр мав право подання щодо призначення та звільнення інших членів Кабінету Міністрів. Таким чином, відповідно до архітектури розподілу підзвітності та контролю поміж органами публічної влади, була запроваджена парламентсько-президентська форма правління.

Інструментами політичної відповідальності органів публічної влади стали імпічмент, законодавче вето, скасування актів Кабміну, міністерств та органів виконавчої влади, примусове звільнення складу Кабінету міністрів України. Розпуск Верховної Ради України та законодавча ініціатива Президента України взагалі не передбачались.

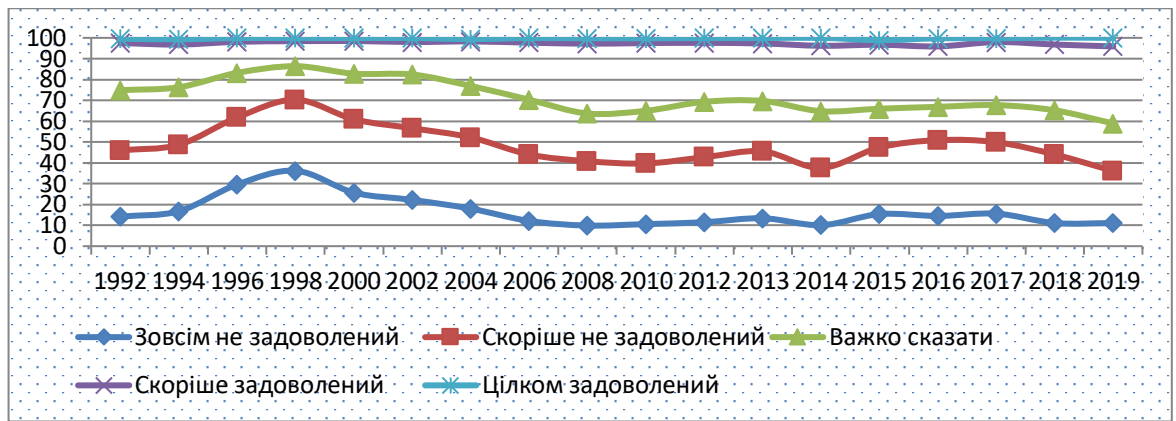
Проведення перших парламентських та місцевих виборів в Україні відбулося на основі тимчасових Положень та згодом прийнятою Постановою Президії Верховної Ради України «Про порядок реєстрації громадських організацій» від 14 листопада 1990 р. Вказані дії були викликані гострою необхідністю зниження суспільної політичної напруги. Прийняття зазначених нормативних актів та запровадження багатопартійності на легітимній основі були інструментами підвищення суспільної довіри владі та гармонізації інтересів.

Прийняття доповнень до Конституції УРСР в 1992 р. остаточно легалізувало політичні об'єднання, проголосив право громадян України на них в ст. 32. Деталізував вказані положення Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. Крім офіційного визначення, політичні партії отримали всеукраїнський статус. Порядок створення передбачав реєстрацію в Міністерстві юстиції України з подачею уставу, програми та підтримкою початку діяльності 1000 громадян України, які мають виборче право та обов'язок публікувати свої бюджети для загального відома, відповідальність за порушення фінансової дисципліни, також передбачалися штраф, тимчасова заборона окремих видів діяльності та розпуск у разі зменшення кількості членів політичної партії до числа, яке менше за визначене законодавством.

Інструментами політичної відповідальності політичних партій на першому етапі створення багатопартійної системи в Україні стали фінансове звітування, заборона проведення масових акцій, як можливих проявів національної та політичної нетерпимості, заборона видавничої діяльності з пропаганди фашизму та руйнування політичного устрою чи суверенітету, примусовий розпуск з причини втрати основної мети політичних партій – об'єднання громадян та представлення інтересів народу.

Слід зазначити, що на рівень гармонійності особистих та суспільних інтересів в українському суспільстві на початку 90-х років, за часів правління Президента Л. Кравчука, впливало багато факторів, від попередньої багаторічної ідеології та сформованого рівня суспільної та політичної культури, ціннісних вимірів, ідеалізації завжди правильного вибору реалізації політики державною владою до економічного занепаду, початку формування політичних еліт та груп інтересів, утвердження корупції як постійного явища в українському суспільстві.

Суспільний рівень незадоволення рівнем життя почав очевидно зростати з 1993 р. та досяг своєї кульмінації на початку 2000 р.

Мал. 4.1. Суспільне задоволення життям загалом (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

З причини існування ярко вираженого незадоволення рівнем життя з початку 90-х років та не досягнення рівноваги інтересів та суспільного балансу завдяки політичним перебудовам, хибного розподілу політичної відповідальності поміж інститутом Президента та Верховною радою, розпочався конфлікт інтересів основних суб'єктів органів публічної влади, що на фоні економічної та суспільної кризи вилився в шахтарські страйки.

З метою узгодження вказаної ситуації та стабілізації суспільної та урядової рівноваги, 8 червня 1995 р., поміж новообраним Президентом України Л. Кучмою та Верховною Радою України в особі О. Мороза був підписаний Конституційний договір про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, підписання якої стало початком другого періоду перерозподілу застосування інструментів політичної відповідальності в період незалежності України.

Згідно положень вказаного Договору, була запроваджена президентсько-парламентська форма правління, що виявилася в значному посиленні інституту Президента – одноособове формування та очолення Кабінету Міністрів України, ускладнення процедури політичної відповідальності Верховної Ради України у разі застосування вето президентом України (зняття вето у разі повторного голосування простої більшості складу

Верховної Ради було змінено на 2/3 від її фактичного складу), право одноособового скасування актів Кабінету Міністрів України та центральних та місцевих органів державної виконавчої влади.

Попре вказаного, була збережена процедура політичної відповідальності Президента у вигляді імпічменту та введено вето указів Президента України Верховною Радою з одночасним поданням до Конституційного суду. Політична відповідальність кабінету Міністрів України набула подвійного статусу перед Президентом та перед Верховною Радою України, яка могла оголосити вотум недовіри всьому складу Кабінету Міністрів України.

З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України Президент втратив статус глави виконавчої влади та Кабінету Міністрів України. За Президентом зберігалось право ініціативи призначення та відставки Прем'єр-Міністра за погодженням з Верховною Радою України, яка передбачала відставку всього складу уряду, скасування актів Кабінету Міністрів України. Призначення та відставка складу уряду, керівників центральних органів виконавчої влади та голів місцевих державних рай адміністрацій відбувалося за поданням Прем'єр-міністра з наступним погодженням Президента України. Кабінет Міністрів одночасно був підзвітний Президенту України та Верховній Раді України, яка отримала право висловлення недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від свого конституційного складу за рішенням Президента України.

Тенденціями зміщеннями акцентів політичної відповідальності на користь Президента стали: ускладнення зняття вето Президента шляхом збільшення кількості голосів при повторному голосуванні Верховної Ради України; скасування права Верховної Ради України ветовати укази Президента України; наділення Президента правом розпуску Верховної Ради України; одночасне ускладнення процедури імпічменту – зміни підстав імпічменту з «порушення Конституції та інших законів» на «вчинення державної зради або іншого злочину», встановлення кількості народних депутатів, які можуть розпочати процедуру імпічменту – більшість від

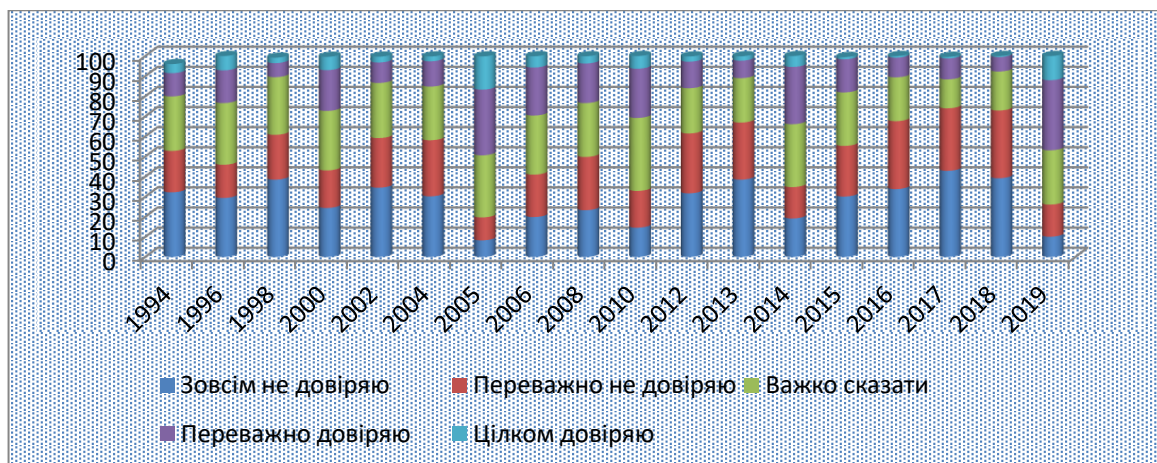
конституційного складу Верховної Ради України, прийняття рішення про звинувачення Президента з голосуванням за нього народних депутатів в кількості не менше 2/3 від конституційного складу Верховної Ради України, запровадження додатково спеціальної слідчої комісії окрім висновку Конституційного суду України.

Крім вказаного, до факторів посилення інституту Президента в зазначений період О. Різник відносить конституційне закріплення повноважень, а до послаблення – різновекторні політичні погляди груп інтересів, політичної еліти, ціннісне розмежування поглядів суспільства, регіональні розбіжності [50, с. 43-44].

На жаль, політико-правові перетворення з 1991 р. не призвели до підвищення рівня суспільної довіри й задоволення рівнем життя. Дані щорічних соціологічних опитувань свідчать про наявність загальних тенденцій зміни суспільного відношення до інститутів влади та про вплив додаткових факторів на посилення негативних настроїв в суспільстві.

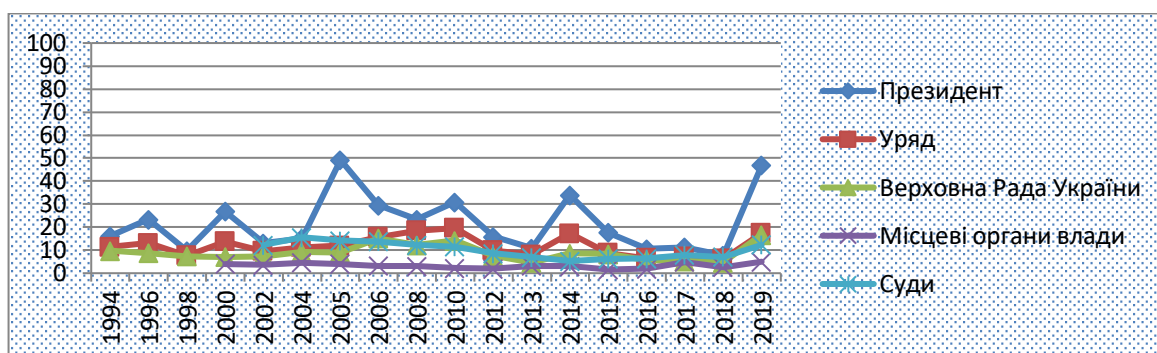
Необхідно зауважити, що взагалі рівень суспільної довіри в Україні до інститутів влади в порівнянні з іншими країнами світу знаходиться на низькому рівні. В літературі цей факт пояснюється трансформаційним суспільним станом, впливом ідеології СРСР та нестійким політичним та економічним положенням, негативним впливом ЗМІ. Попри вказане, існують певні взаємозалежності поміж рівнем довіри до всіх публічних інститутів.

Так, динаміка рівня довіри до Президента України за роки незалежності України свідчить про ріст довіри на початку строку його каденцій, та спаду рівня довіри як оцінки результату його діяльності після першого року правління, що, скоріше, свідчить про суспільну відмову від завищених очікувань покращення політичного та економічного стану країни, ніж про падіння реального рівня довіри до провладних інститутів.

Мал. 4.2. Рівень довіри Президентів України (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Спостерігається також загальна залежність позитивного коливання рівня довіри всіх державних інститутів в залежності від проведення виборів Президента України.

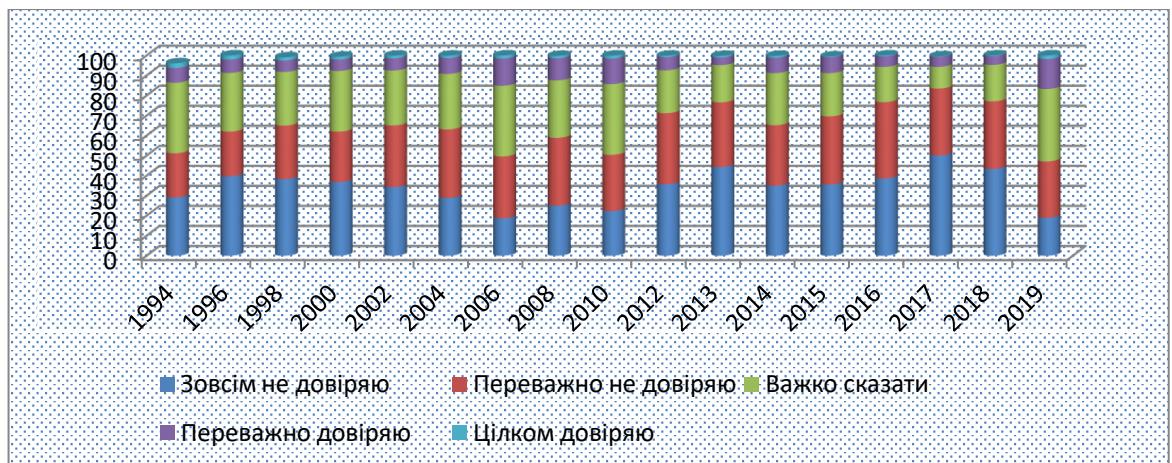
Мал. 4.3. Рівень суспільної довіри органам публічної влади за сумарним показником (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Перш за все, це пояснюється тим, що створення України на тлі спадку СРСР, очолення посади Голови держави професійними політиками до 2019 р., персоніфікувало завищену політичну відповідальність Президента країни, що втілювалося не тільки в психологічній свідомості українців, а й в періодичних спробах консолідації владних президентських повноважень.

Як результат, неконституційними інструментами політичної відповідальності Президентів України за час її незалежності стали шахтарський страйк 1993 р., Помаранчева революція 2004 р., Євромайдан

2013 р., Революція гідності 2014 р. та непереобрання на другий термін шляхом програшу виборів. Рівень суспільної довіри Верховній Раді України залишається досить низьким до моменту запровадження у другий раз парламентсько-президентської форми правління в 2004 р.

О. Вишняк зазначає, що попри виборів до Верховної Ради України в 1994, 1998, 2002 рр. сплеск довіри до цього суб'єкту публічної влади не відбувся. Вказане пояснюється тим, що Верховна Рада України мала обмежені повноваження щодо формування Кабінету Міністрів України. Після їх набуття з введенням парламентсько-президентської форми правління, спостерігалось незначне підвищення рівню довіри до Верховної Ради [14, с. 37].

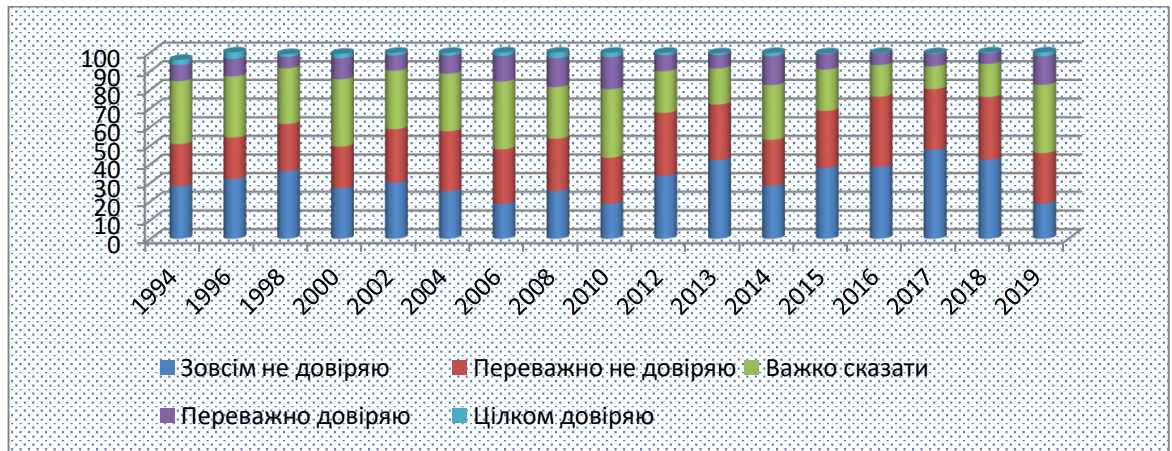

Мал. 4.4. Рівень довіри Верховній Раді України (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Впливовими факторами заниженого рівня довіри до складу Верховної Ради України можуть також вважатися формування її складу переважно із представників олігархату, історичне формування незмінного сегменту народних депутатів всіх її скликань, відсутність розпуску, який був майже незмінний після проведення позачергових виборів 1994 р. аж до 2007 р.

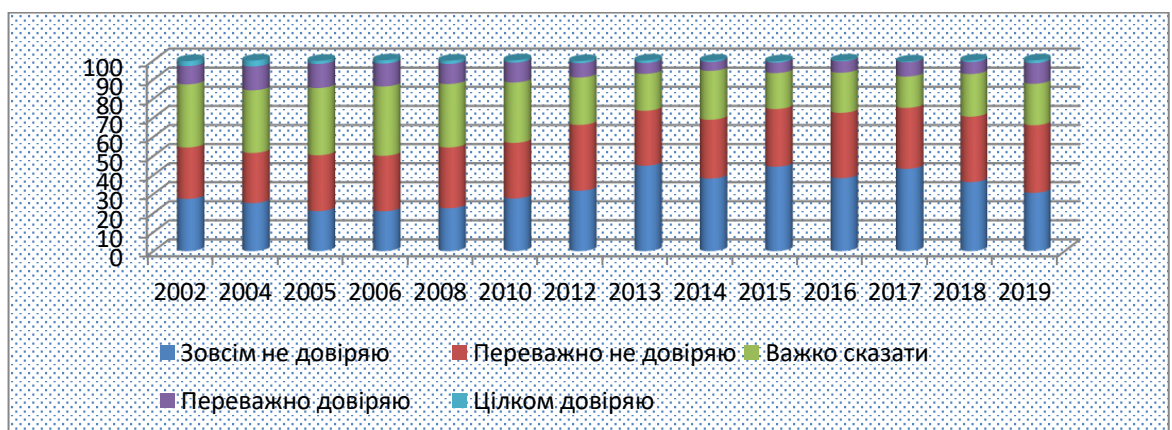
Дослідження рівня суспільної довіри до Кабінету Міністрів України теж наштовхує на висновки щодо взаємозалежності рівня довіри від проведення Президентських виборів, не дивлячись на постійне застосування інструментів

політичної відповідальності за період незалежності: неоднократні зміни складу уряду, висловлення недовіри, розпуск, зміна його підзвітності, підконтрольності, процедури формування тощо.

Мал. 4.5. Рівень довіри Кабінету Міністрів України (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Ще одним відомим актором в балансі особистих та суспільних інтересів, який має вагомий вплив на формування органів публічної влади є, як зазначалося у другому розділі дисертаційного дослідження, Конституційний суд України. Суспільна довіра до Конституційного суду трималася на рівні вищому за довіру до інших суб'єктів публічної влади, але його становище значно погіршилося з його остаточною політизацією в середині 2000 років [8, с. 38].

Мал. 4.6. Рівень довіри судам (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Як вбачається з статистичної діаграми суспільних щорічних опитувань, зневірення в легітимності функціонування Конституційного суду відобразилось й на рівні довіри до судів України, який був й так низьким, починаючи з 1990 р.

Введення більш складної системи підзвітності та підконтрольності органів публічної влади Конституцією 1996 р. повинно було відобразитися зростанням рівня суспільної довіри та підтримки діяльності діючої влади, гармонізацією відносин поміж інститутами влади та суспільством, але завдяки зовнішнім та внутрішнім факторам на фоні Конституційних змін відбулися інші процеси, що й підтверджується вищенаведеними статистичними даними.

Занадта консолідація повноважень в руках Президента на фоні росту корупції та низького соціального забезпечення, небажання повертатися до авторитарної форми правління, відобразилася в зниженні довіри до інституту Президентства взагалі.

Правління Президента в вказаний період ґрунтувалось не тільки на політичному та законодавчому балансі інтересів, а й на особистих домовленостях з декількома групами інтересів, що й створювали значну противагу на вагах балансу особистих та суспільних інтересів. Порушений політичний баланс інтересів провладної еліти, суспільства й особистості створив передумови застосування самої жорсткої форми прояву дисбалансу владних і суспільних відносин – революційних дій та, як наслідок, зміни форми правління, яке теж в контексті дослідження динаміки змін в українському державотворенні можливо віднести до інструментів політичної відповідальності.

Збільшення рівня відмітки показників суспільних опитувань щодо довіри органам публічної влади «зовсім не довіряю» до середньовзвішаного відсотку 35, говорило про початок кризи довіри в 2000 році.

Інструментом балансування суспільних та особистих інтересів було обрано проведення референдуму. Всеукраїнська народна точка зору, яка

повинна була відобразитися на Конституційному рівні, та могла би вважатися понесенням фактичної політичної відповідальності Верховною Радою України, при тотальному звинуваченні державних службовців в корупції та бездіяльності, неодмінно стала фактором гармонізації суспільних та особистих інтересів в 2000 р. та піднесення рівня довіри до інститутів державної влади.

Але Верховна Рада України проголосувала проти впровадження результатів референдуму, за якими скорочувався її склад та зміцнювався інститут Президента України, а згодом, 8 грудня 2004 р., у зв'язку із прийняттям змін до Конституції України, була запроваджена парламентсько-президентська форма правління. Вказані події можливо вважати початком третього етапу застосування інструментів політичної відповідальності на державному рівні.

У зв'язку із зазначеними змінами відбувся перерозподіл функціонального навантаження щодо призначення складу Кабінету Міністрів України та Прем'єр-міністра України на користь Верховної Ради України, переглянута процедура його відставки та розпуск складу уряду – за пропозицією Президента та голосування за розпуск не менш ніж 1/3 від складу парламенту чи прийняття рішення 2/3 від складу парламенту. За Президентом зберігалось право розпуску парламенту після проведення консультацій з Головою Верховної Ради України, була введена партійна відповідальність народного депутату, індемнітет та фактично необмежена депутатська недоторканість. Право Президента щодо скасування актів уряду було збереження у вигляді права на призупинення актів уряду із паралельним зверненням до Конституційного суду.

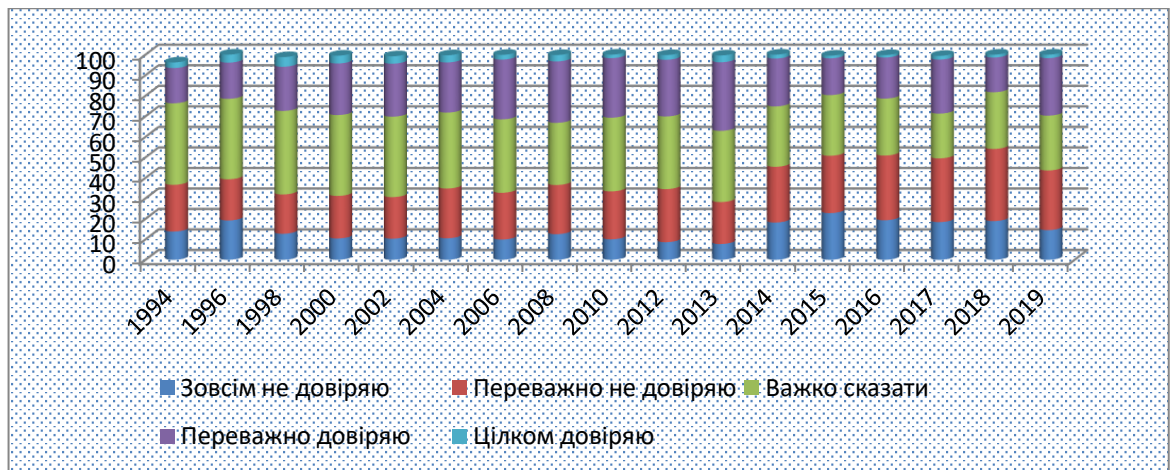
Не дивлячись на суттєві перебудови та децентралізацію занадто консолідованої Президентської влади на Конституційному рівні, з 22 листопада 2004 р. по 23 січня 2005 р. на території України відбулось застосування самої жорсткої форми непокору – революційні дії, які мали класичні риси «кольорової» революції.

Взагалі, дослідження революційних настроїв на пострадянському просторі доводять, що основними цілями «оксамитових» та «кольорових» революцій були повалення комуністичного ладу та боротьба за суспільну демократизацію шляхом народних хвилювань та масових протестів.

Серед основних факторів виникнення революційних настроїв в Україні в 2004 р., Г. Сасин в своєму дисертаційному дослідженні революцій в транзитних демократичних системах, відносить соціально-економічні чинники (занижений соціальний пакет на фоні економічного зросту, який декларувався на початку 2000 років), нестабільну політичну систему Л. Кучми з тенденцією до вертикальної централізації влади Президента та, як слідство, посиленням контролем, зріст корупції в результаті посилення зв'язків поміж політичною і економічною елітами, «касетний скандал» за участю Президента, електоральні маніпуляції на виборах, відсутність загальної всеукраїнської ідеології, посилення фактору регіоналізму, «багатовекторну» зовнішню політику тощо [55, с. 76-80].

В. Баранівський серед головних причин Помаранчевої революції виокремлює сформовану суспільну впевненість щодо зловживання владою, порушення законності та справедливості, пригнічення інтересів титульної української нації та інших націй та народностей на теренах України [4, с. 243-244].

В. Томахів при дослідженні історичних етапів зміни політичних режимів за часи незалежності України, підкреслює чітке формування авторитаризму влади за добу правління Л. Кучми, який мав характерну кланову та олігархічну побудову. Основними рисами правління Л. Кучми також були політичні репресії, наявність рис диктатури у вигляді концентрації політичної влади в руках однієї людини, обмеження слова та діяльності ЗМІ [60, с. 337], процентний рівень довіри до яких за період незалежності України продемонстрував тенденцію росту показників довіри аж до 2014 р.

Мал. 4.7. Рівень довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети) (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

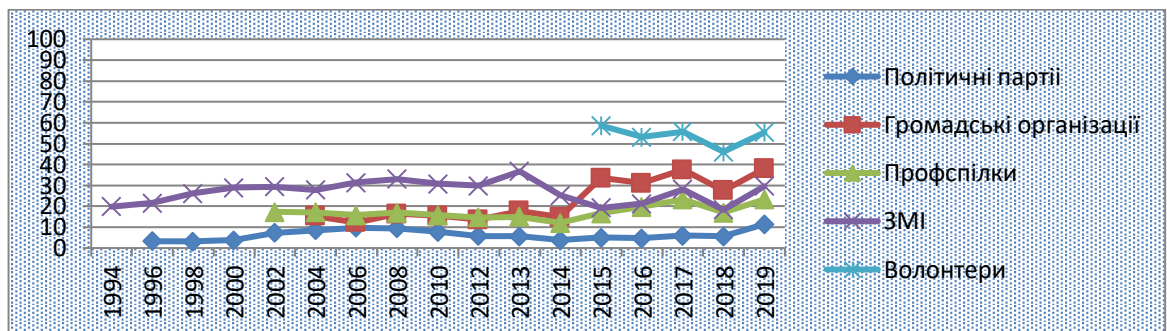
Але, варто зауважити, що деякі сучасні науковці розглядають причини Помаранчевої революції як черговий етап проходження трансформації політичного режиму. Так, В. Романова до причини революційних дій відносить невизначеність конфігурації політичних інститутів та політичних акторів, що створило необхідність становлення нової системи взаємодії органів державної влади та суспільства. Затвердження результатів референдуму 2000 р., з її точки зору, повинно було стати остаточним оформленням політичних інститутів в Україні та встановити консалідаційний баланс, посилив президентські владні повноваження, але вказане не відбулося [52, с. 66].

Співвідношення вищенаведених точок зору та дослідження інших наукових літературних джерел надають право зробити власні висновки про те, що трансформаційні процеси побудови української демократії за лінійним принципом могли привести до негібридної її форми тільки, у разі стабілізації та досягнення гармонійності особистих та суспільних інтересів, які зіграли роль вирішального «фону» в започаткуванні революційних дій.

Безперечним також видається той факт, що основою протистояння під час Помаранчевої революції та майбутньої парламентської коаліційної кризи

став достатній рівень розвитку інститутів громадянського суспільства, становлення їх в якості акторів політико-соціального процесу.

Так, к 2005 р. вони набули законодавчої легалізації і поступово почали відігравати притаманну їм роль противаг та груп тиску, одночасно компенсуючи дисбаланс інтересів в суспільстві в якості інструменту їх управління і виразу громадської активності і артикуляції особистих та суспільних інтересів. Про вказане свідчить й ріст до деяких з них рівня суспільної довіри.

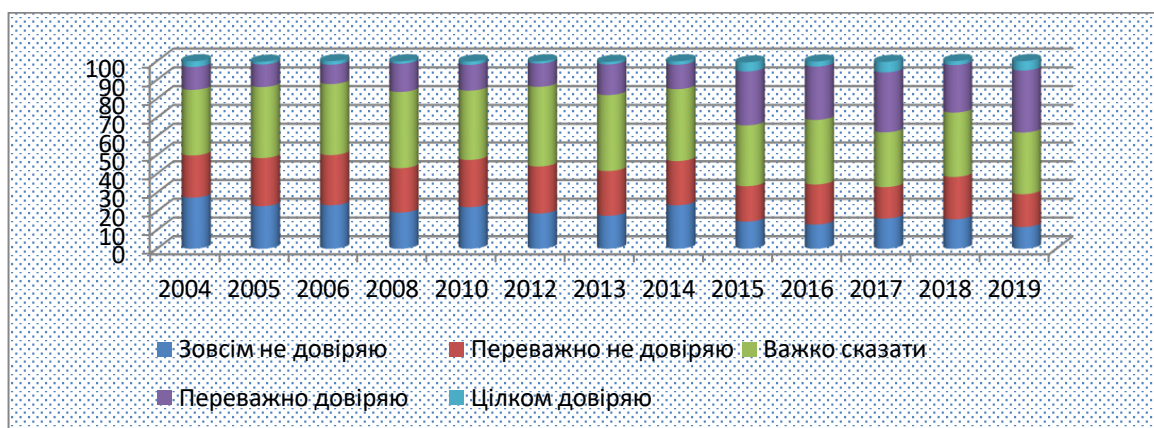

Мал. 4.8. Рівень суспільної довіри суб'єктам громадянського суспільства за сумарним показником (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

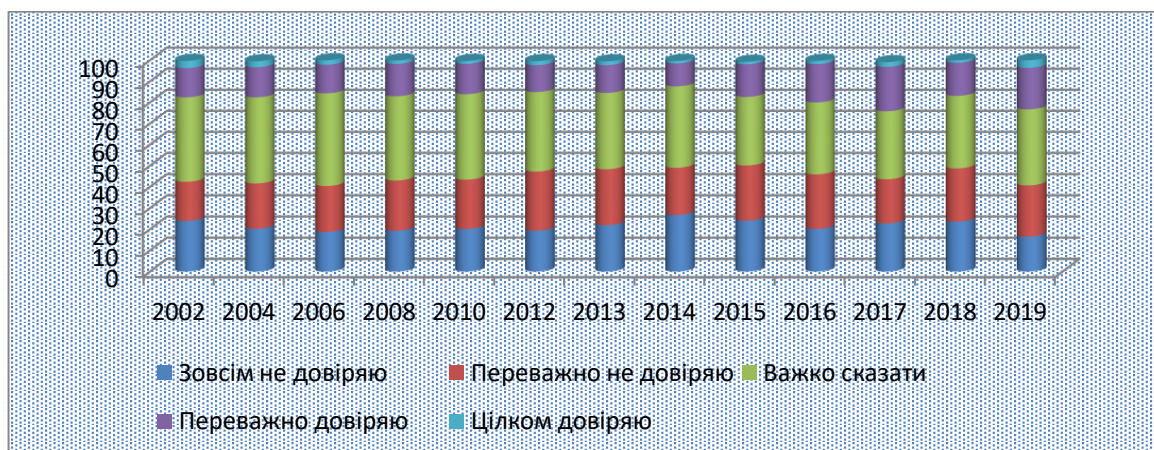
В порівнянні з розвитком рівня довіри інститутів влади в контексті зросту індексів корупції, громадянське суспільство розвивається доволі поступову, але з наявністю позитивної динаміки. Необхідно зазначити, що взагалі, згідно з рейтингом «Freedom House», індекс розвитку громадянського суспільства збільшився на 0,25 в період з 2009 р. по 2019 р. [5, с. 36].

Крім вказаного, динаміка рейтингу індексу балансу довіри-недовіри до інститутів державної влади та громадянського суспільства свідчить про позитивну загальну тенденцію росту суспільної довіри до суб'єктів останнього. Так, в період з 2013-2019 рр. показники індексу балансу довіри-недовіри до Президента України коливались з відмітки -27 до -67; до Кабінету Міністрів України – з -36 до -67; Верховної Ради – з -54 до -78. В той же часовий період зазначений індекс по відношенню до громадських

організацій складав від +2 до +19, до волонтерських організацій, починаючи з 2014 р., він і досі тримається на середньому рівні +46, до церкви – на середньому рівні +40 [13, с. 19].

Мал. 4.9. Рівень довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Мал. 4.10. Рівень довіри профспілкам (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Разом з тим, суспільні опитування в період незалежності України показували стійку участь українців на рівні приблизної відмітки в 15% в різноманітних громадських організаціях, релігійних об'єднаннях, профспілках, творчих спілках тощо [13, с. 17]. На початок 2019 р. кількість організацій громадянського суспільства складала біля 85,5 тисячі.

Доречно відмітити, що незначне падіння рівня суспільної активності та довіри до інститутів громадянського суспільства в 2019 р. сучасні науковці

пов'язують із спостереженням підвищення рівня довіри до Президента В. Зеленського. Таким чином, можливо констатувати факт не зниження активності українського суспільства, а переорієнтацію сподівань на майбутнє покращення в бік персоніфікованої особи Президента України. Дослідження динаміки довіри до інститутів громадянського суспільства також підтверджує загальне суспільне піднесення рівня довіри в рік обрання чергового Президента України.

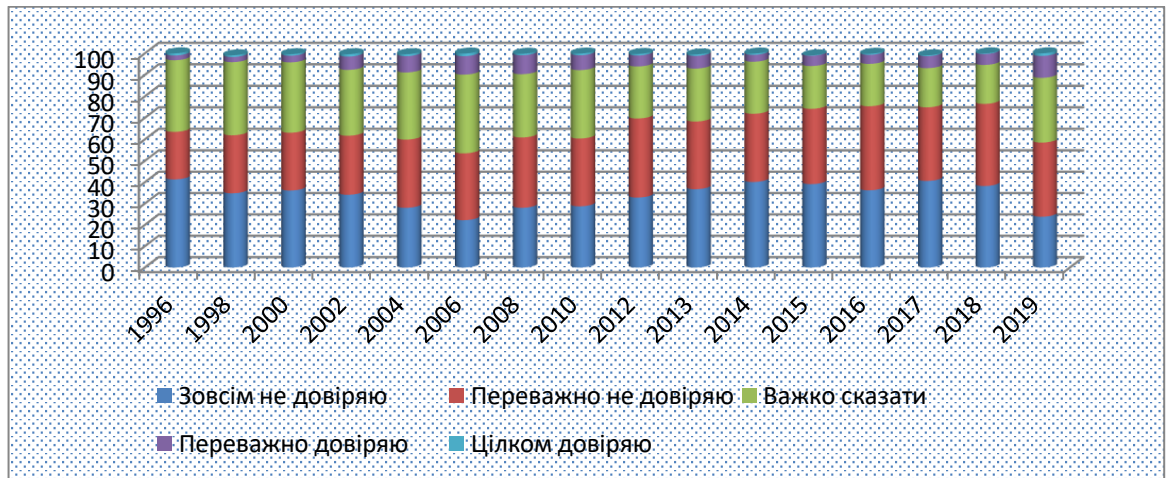
З введенням парламентсько-президентської форми правління в 2004 р. суттєву роль на політичній арені України починають відігравати політичні партії, що відображається ростом суспільної довіри до них з середини 2000 р.

В основі формування політичних партій в Україні на початку 90-х років переважно був ідеологічний фактор, чи фактор «гуртування» навколо окремого представника політичної еліти. З моменту оголошення незалежності України, українська багатопартійність розвивалася у прискореному темпі, що повинно було створити конкуренцію між представництвом політичних сил (станом на серпень 1991 р. в Україні було зареєстровано чотири політичних партій, на січень 2020 р., згідно із реєстром політичних партій України, на сайті Міністерства юстиції України їх чисельність складає 159 [49], для порівняння – в 2017 р. вона була понад 350). Природно, що більшість з вказаних партій не отримали суспільного поширення та не ідентифікуються населенням як політично значимі сили.

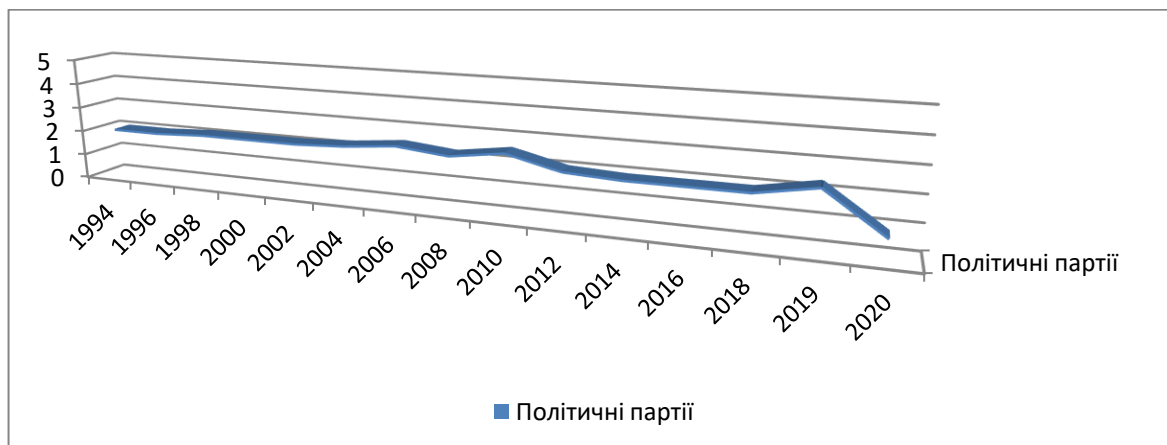
Швидкий ріст кількості партій к 1998 р. (38 на березень 1998 р. [49]) надав змогу провести вибори до Верховної Ради за напівпартійним принципом, а в 2006 р. (кількість партій склала 117 [49]) вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування, були повністю проведені вже за пропорційною системою.

З 2004 р. перерозподіл владних повноважень наділив політичні партії функціями головного суб'єкту політичної відповідальності, в розумінні українців вони почали відігравати роль інституту державної влади. Адже, як зазначає О. Якименко, «як засвідчує досвід розвинених демократій,

партійний принцип формування влади є засобом забезпечення політичної відповідальності останньої перед суспільством, її відкритості і прозорості» [67].

Мал. 4.11. Рівень довіри політичним партіям (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Мал. 4.12. Рівень довіри до політичних партій за результатами національних моніторингових досліджень. Шкала 1-5. (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Але доводиться відзначити, що суспільно-політичні процеси в постреволюційний період й коаліційна криза за часи правління В. Ющенка призвели до політичної відповідальності Верховної Ради України в 2006 р., одночасно поставив питання про політичну необхідність партійного українського розмаїття.

В науковій літературі висвітлюється точка зору, що конкуренція більше, ніж двох партій як ознака багатопартійності загалом зменшує ймовірність формування уряду на базі однієї партії та одночасно збільшує шанси утворити коаліційний уряд. Разом з тим, визначити оптимальну кількість партій для багатопартійної системи вельми складно. Існують випадки, коли коаліція вдало створювалася малими партіями [29, с. 115-116].

На підтвердження існування квазісистемності багатопартійної системи політичних партій України К. Меркотан наводить наступні твердження: «прохід до парламенту понад 10% політичних партій, латентність політичних партій – 40%, низька партійна культура, відсутність традицій партійного будівництва, створення партій після 2000 р. переважно навколо одного політичного лідера, відсутність ідеології, слабка міжпартійна комунікація, змагання політичних особистостей замість політичних партій» [29, с. 188-199].

Додатково до вказаного К. Федоренко, О. Рибій, А. Умланд до недоліків розвитку партійної системи відносять «недостатній рівень вираження інтересів особистості та суспільства політичними партіями, слабку інституалізацію, недотримання політичних програм, недоліки законодавства» [63, с. 8].

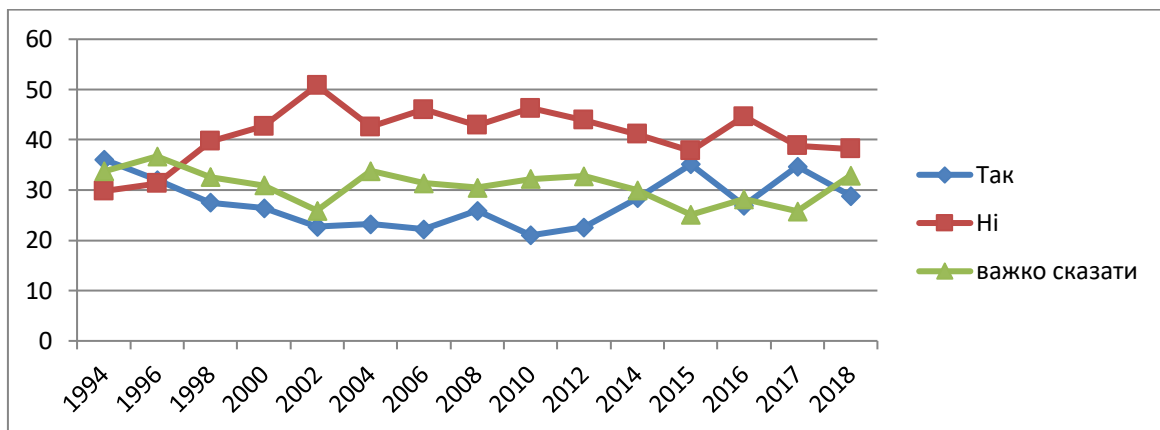
Кількісну різноманітність політичних партій А. Бульвінський пояснює створенням так званих «технічних» партій задля заробітку грошових коштів на виборчому процесі, що й створило ситуацію дуже розвинутої партійної системи, чиї представницькі сили не мають на меті репрезентування інтересів громадян України [7, с. 111-112].

О. Пронічева відмічає, що партії не спрямовані на диференціацію поміж собою, міжпартійне змагання проходить у напрямку збільшення кількості обіцянок, а не їх подальшої реалізації, стають виразником ідей, а не інтересів [48].

Крім зазначеного, вказана ситуація створює абсентеїзм виборців, ускладнює реалізацію політичної відповідальності політичних партій із-за їх

інформаційної дезорієнтації та вимушеної ситуації робити вибір на професійному, а не на громадянському рівні.

Необхідно підкреслити, що порівняльний аналіз суспільних соціологічних опитувань надає можливість зробити висновок щодо усвідомлення необхідності багатопартійної системи після Революції гідності та повернення до парламентсько-президентської моделі правління в третій раз стало початком п'ятого етапу становлення політичної відповідальності в Україні.

Мал. 4.13. Чи потрібна Україні багатопартійна система (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Ще одним актуальним питанням в українському вимірі розвитку інструментарію політичної відповідальності, можливо вважати неодноразову зміну виборчої системи. Розуміння електоратом правильності формування представницьких органів влади, понесення персональної та колективної політичної відповідальності шляхом не обрання на виборах, не може не відобразитися на гармонійності суспільних та особистих інтересів.

За час незалежності виборча система в Україні змінювалась декілька разів: політичні вибори 1990 р. та 1994 р. проходили за мажоритарною системою, 1998 р. за мажоритарно-пропорційно системою, змішаною системою, 2002 р. – змішаною, 2006 – пропорційною системою, 2012 р. та 2014 р. – знов за змішаною системою.

Перевагами обрання мажоритарної системи голосування після розпаду СРСР виявився суб'єктивізм довіри конкретному політичному діячу замість політичної партії. Проведення виборів 1998 р. та 2002 р. за змішаною системою обґрунтовувалось пошуком інструментів більш відповідальної влади, застосування політичної відповідальності до депутатів Верховної Ради України за принципом приналежності до політичної партії, так як дуже часто депутати-мажоритарники не могли знайти поміж собою компромісу в вирішенні законодавчих питань.

Незважаючи на непопулярність системи пропорційного представництва, в 2006 р. її застосування обґрунтовувалось скороченням кількісного показнику політичних сил, що могли отримати місця в українському парламенті і, таким чином, досягнення політичної парламентської узгодженості.

Проведення виборів 2014 р., знову за змішаною системою призвело до втримання позицій партіє Регіонів в Верховній Раді України [63, с. 9].

Після Майдану 2014 р. в суспільстві можливо було спостерігати лобювання точки зору щодо зміни виборчої системи, запровадження пропорційної виборчої системи за відкритими списками. Але, на позачергових парламентських виборах 2019 р. вибори були проведені за змішаною системою: 225 депутатів обиралися за відкритими виборчими списками політичних партій, а 199 – за мажоритарною системою. Був встановлений 5% прохідний бар'єр.

Таким чином, продовженням трансформації застосування політичної відповідальності, стало обрання 23 січня 2005 р. В. Ющенко на посаду Президента країни. В умовах запровадження парламентсько-президентської форми правління, яка повинна була спрямувати деконцентрацію влади, політична ситуація в країні зазнала коливань, що призвели до нових більш жорстких змін.

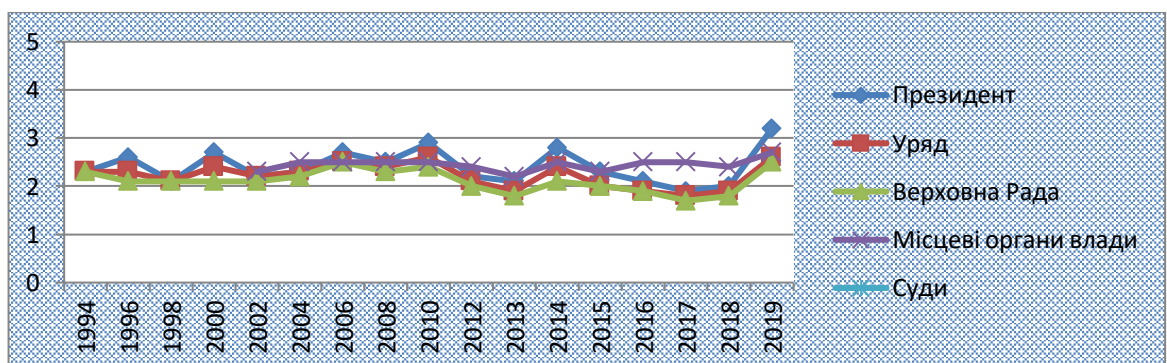
Необхідно зазначити, що за період правління В. Ющенко конституційна форма політичної відповідальності застосовувалась неодноразово до

Кабінету Міністрів України, а в 2006 р. були проведені позачергові вибори до Верховної Ради України з причини її розпуску із-за неможливості своєчасного формування коаліції.

Ю. Мацієвський вказує, що, з метою удержання влади в своїх руках, в умовах протистояння з Пример-міністром, В. Ющенко посилив повноваження Секретаря Ради Національної безпеки та пішов на тактичний союз з «регіоналами» – 22 вересня 2005 р. був підписаний «Меморандум порозуміння між владою та опозицією». Формування коаліційної опозиції закінчилося підписанням Універсалу 3 серпня 2006р. між Президентом, Прем'єром, Головою Верховної Ради України та всіх депутатських фракцій, який в результаті перетворив В. Януковича на ключового гравця [28, с. 289-290].

Попри підписання політичних угод між конфронтуючими політичними сторонами, майже весь термін президентства В. Ющенка відбувалося парламентсько-президентське та урядово-президентське протистояння. За вказаний період Президент звертався до Конституційного суду України понад 100 разів [19, с. 52]. Лобіювання Президентських інтересів закінчилося політичним програшем на виборах 2010 р., що й стало основним інструментом політичної відповідальності Президента.

Не дивлячись на попередній регіональний конфлікт інтересів в українському суспільстві, 25 січня 2010 р. відбулася інавгурація В. Януковича, президентство якого закінчилося Революцією Гідності.

Мал. 4.14. Рівень довіри органам публічної влади (середній бал) (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Необхідно відмітити, що середній бал рівня суспільної довіри до органів публічної влади помітно зріс одразу після обрання нового Президента, але почав знижатися до пікової відмітки к кінцю 2013 р.

Поясненням вказаної тенденції може стати довід щодо посилення політики консолідації влади в руках Президента як і за часів Л. Кучми. Крім того, за Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р., де-факто була повернена в дію Конституція 1996 р., відбулася зміна форми державного правління на президентсько-парламентську, перевагою якою було те, що вона не потребувала створення коаліції. З вказаними подіями можливо зв'язати початок четвертого етапу розвитку політичної відповідальності. Політичний баланс в системі органів публічної влади почав ґрунтуватися за жорстким вертикальним принципом, оснований на делегуванні повноважень за принципом дружби та спорідненості, який в ЗМІ та наукових дослідженнях отримав назву «кумовства» та «клієнтилізму».

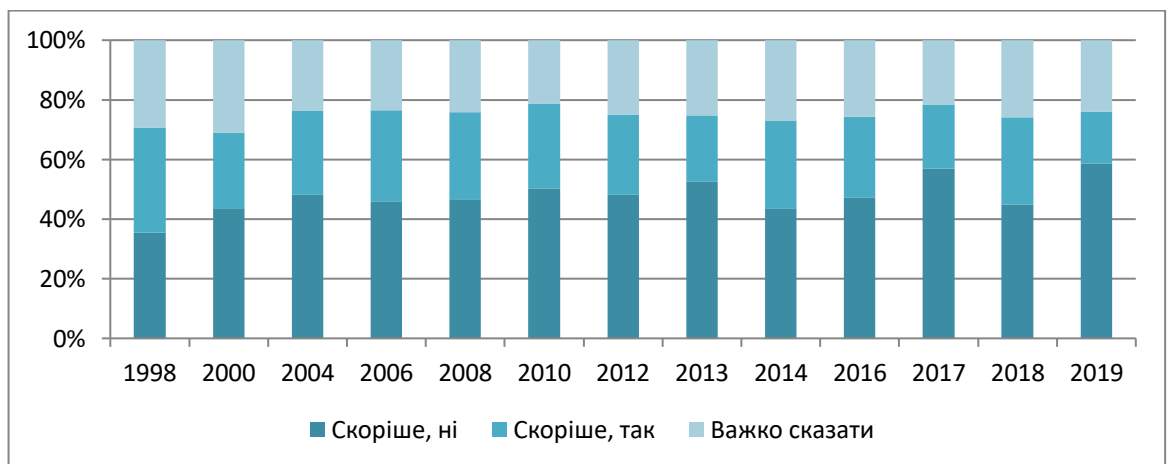
Крім того, формування автократичних принципів побудови влади посилилось з виграшем місцевих виборів пропрезидентською партією та проведенням судової реформа, яка, фактично, заклала систему тотального контролю українських судів. Результати місцевих виборів та перерозподіл повноважень Кабінету Міністрів України щодо перерозподілу бюджету в 2011 р., надали можливість здійснення Президентом практично повного контролю виконавчої гілки влади.

Вказане, на фоні суспільного конфлікту поглядів на спрямування зовнішньої та внутрішньої політики, релігійних переваг, росту корупції, обмеження свободи слова, стали умовами настання всеукраїнської політичної кризи та, як слідство, застосування політичної відповідальності у вигляді революційних дій.

Серед причин Євромайдану сучасні науковці вказують орієнтацію Півдня та Сходу країни на економічні зв'язки з Росією [3], що спричинило нерівномірний регіональний розвиток, обмеження демократичних прав та свобод [66], фальсифікація виборчого процесу, зростання соціальної напруги.

Мал. 4.15. Суспільна думка щодо масових виступів у власному місті (селі) проти падіння рівня життя, на захист своїх прав (%) (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

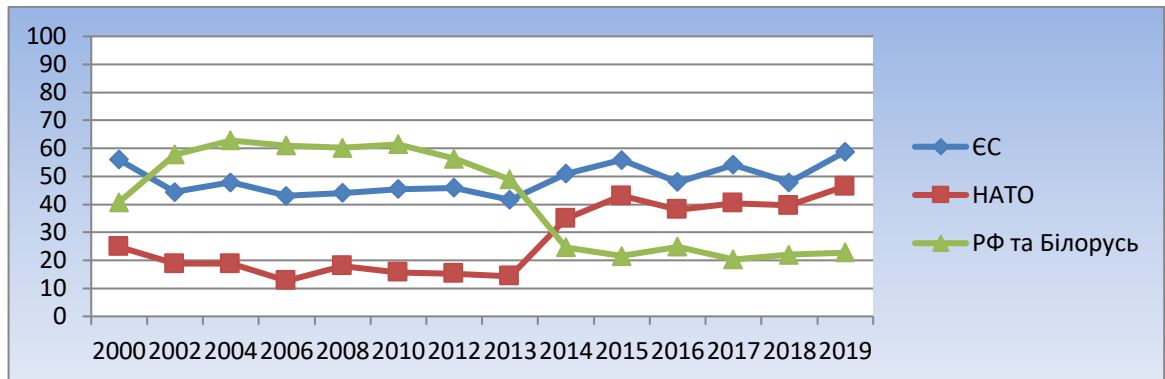

Мал. 4. 16. Бажання прийняти особисту участь у мітингах (%) (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Політичну ситуацію вважають напруженою від 50% опитаних в 1998 р., 64% в 2010 р., критичною 55% в 2014 р. та 13,5 % в 2019 р.

Ще однією причиною Євромайдану, який переріс в революцію Гідності, з точки зору політологів, стала не підтримка проєвропейського курсу Президентом країни. Приводом в даному випадку можливо вважати відмову від підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом 30 листопада 2013 р.

Дійсно, вплив зовнішніх чинників на політичні процеси в Україні не можливо не враховувати з часів вступу України до Ради Європи 9 листопада 1995 р. та прийняттям висновків Венеціанської комісії «Про конституційну ситуацію в Україні», переорієнтацією зовнішньополітичного курсу від многовекторності до проєвропейського, визнання європейських соціальних цінностей, обговорення вступу України до НАТО тощо.

Мал. 4.17. Суспільне опитування щодо обрання зовнішньополітичних векторів (скоріше позитивно %) (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Вивчення результатів суспільних опитувань надає можливість погодитися з точкою зору Я. Потапенка та стверджувати, що офіційна причина Євромайдану була тільки приводом до початку соціальних протестних дій, які з соціально-політичних причин переросли в революційні [44].

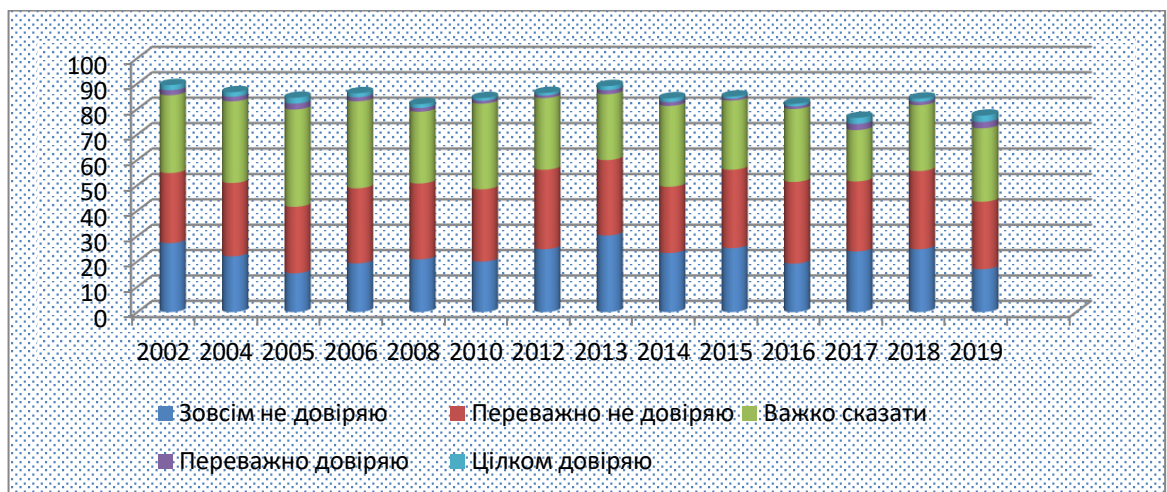
Ще одним з основних інструментів політичної відповідальності 2014 р. стало не переобрання В. Януковича на другий термін в результаті його «побігу» з території України, констатація його «самовідсторонення» Верховною Радою України та шляхом простого голосування повернення до положень Конституції 2004 р., тобто до парламентсько-президентської форми правління, формування коаліції, призначення нового складу уряду та О. Турчинова виконуючим обов'язки Президента країни.

Необхідно відмітити, що в вказаній складній політичній ситуації відбулось перевищення повноважень Верховної Ради України та

застосування ще одного виду конституційної політичної відповідальності – призначення позачергових виборів Президента.

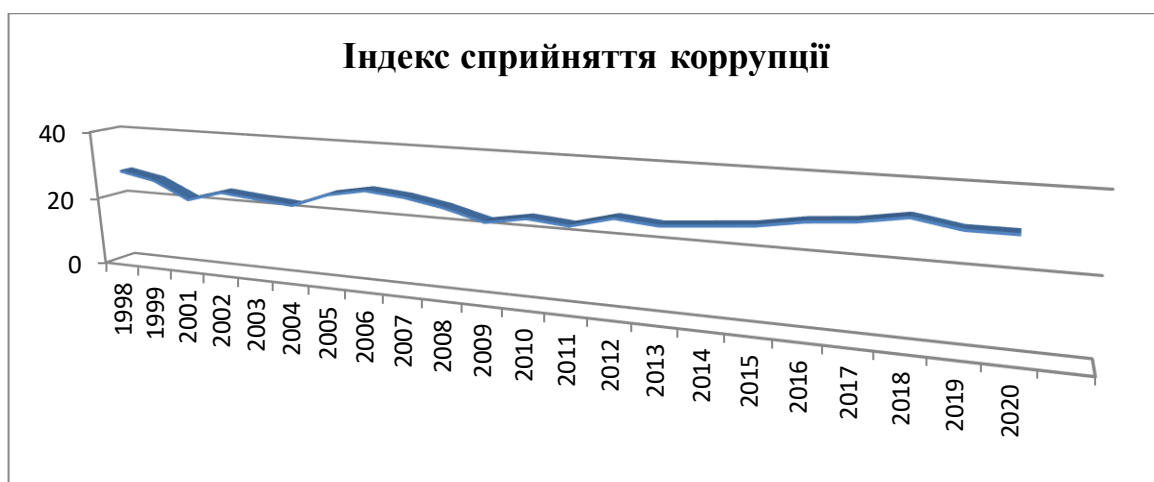
25 травня 2014 р. Президентом було обрано П. Порошенко, який одразу розпочав підготовку реформи децентралізації влади та вніс на розгляд законопроект «Про внесення змін до Конституції (в частині децентралізації влади)». 1 квітня 2015 р. кабінет Міністрів України своїм розпорядженням схвалив концепцію «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [33].

Дослідження показників рівня довіри до органів місцевої влади надає підстави зробити висновки, що їх коливання, як і всіх інститутів української публічної влади, першочергово залежить від проведення виборів Президента країни.

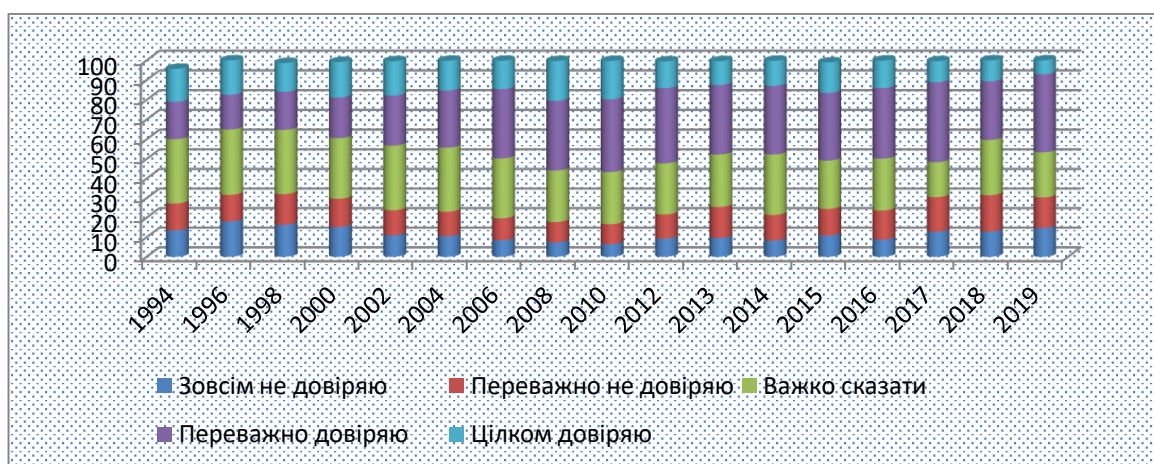
Мал. 4.18. Рівень довіри місцевим органам влади (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Ще одним вагомим досягненням Президента стала боротьба з корупцією та створення Національного антикорупційного бюро, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного агентства з питань запобігання корупції, Антикорупційного суду. Необхідно підкреслити, що за вимірами Transparency International Індекс сприйняття корупції в Україні за часів В. Януковича почав струмко підійматися.

Мал.4.19. Індекс сприйняття корупції в Україні (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Також була запроваджена люстрація згідно із Законом України «Про очищення влади», що вступив в силу в жовтні 2014 р. [46], яку теж можливо вважати інструментом політичної відповідальності посадовців щодо обмеження доступу на зайняття державних посад, що у зв'язку із суспільним розумінням справедливості повинно було позитивно відобразитися на гармонійному стані інтересів суспільства та особистості.

Мал. 4.20. Рівень довіри церкві та духовенству (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

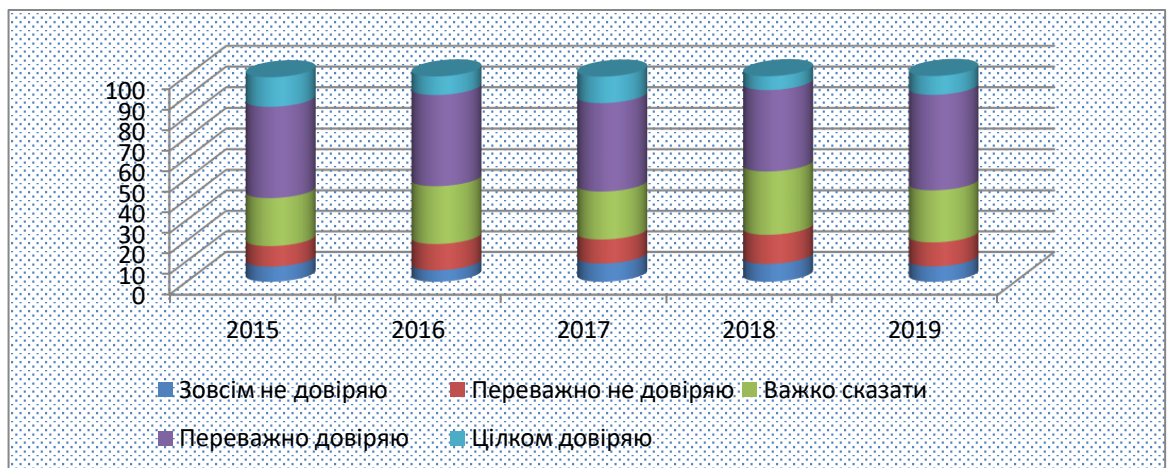
Отримання Томасу про автокефалію Українською Православною церквою 6 січня 2019 р., також повинно було відіграти позитивну роль в піднесенні довіри до Президента П. Порошенка, вирішення питань

майнового характеру, збільшення кількості церков, монастирів та приходів Української православної церкви. Але в вказаний рік можливо було тільки спостерігати зниження рівня довіри до інституту Президента та релігійних організацій.

Взагалі, дослідження релігійного фактору в українському суспільстві надає привід зробити висновки щодо політизації релігії й використанні парафіян в виборчому процесі. Рівень довіри церкві та духовенству перевищує рівень довіри до інститутів громадянського суспільства, не переганяючи тільки волонтерські організації.

Вдале маніпулювання свідомістю електорату політиками на основі своїх релігійних прихильних за підтримкою Московського патріархату, могло створити не однозначне відношення прорелігійних громадян до нової влади. На вказане впливала й зміна зовнішнього політичного курсу.

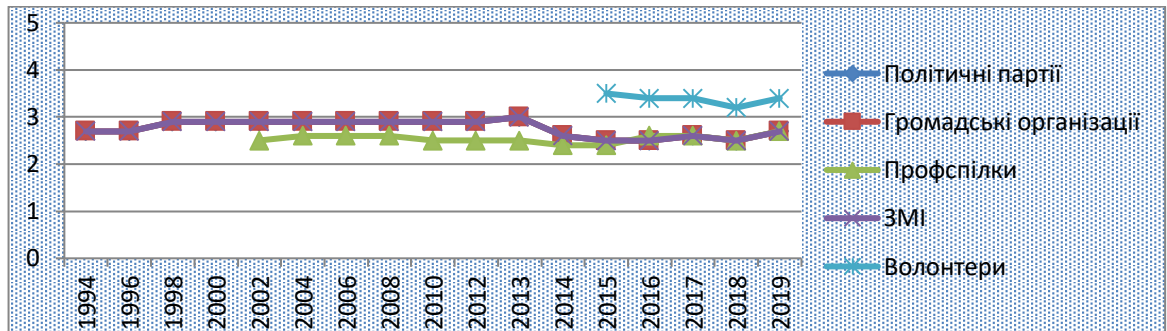
Також цікавою тенденцією каденції П. Порошенка виявилось започаткування волонтерських рухів на території України, що отримали свого розвитку із законодавчою легалізацією.

Мал. 4.21. Рівень довіри волонтерам (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Високий рівень довіри суспільства до вказаного інституту доказує їх переважну роль в структурні громадянського українського суспільства.

I. Бекешкіна вказує, що «у цій ситуації, коли немає довіри до органів влади, а недержавні організації показали свою ефективність, властивий для українського суспільства патерналізм набув нетрадиційної форми: саме на громадський сектор, особливо на волонтерів, громадяни поклали надії і сподівання щодо потрібних у суспільстві позитивних змін» [5, с. 37].

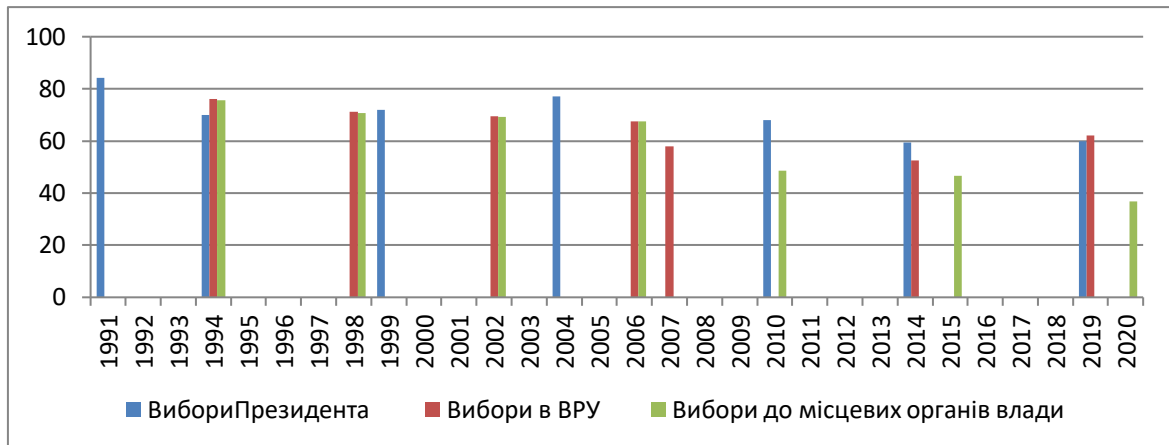
Мал. 4.22. Рівень довіри суб'єктам громадянського суспільства (середній бал) (Статистичні данні Інституту соціології НАН України).

Таким чином, попри започаткування проведення реформи з децентралізації інститутів державної влади та посилення боротьби з корупцією, П. Порошенко теж зазнав політичну відповідальність за часи свого президентства. Суспільне прагнення українського електорату до глобальних змін виразилося в обранні на посаду Президента України 20 травня 2019 р. В. Зеленського.

За неповних два роки правління В. Зеленський встиг зареєструвати доволі популістські законопроекти та продовжити реформування органів публічної влади та місцевого самоврядування. Піддаючись жорсткій критиці з боку суспільства, ЗМІ, в соціальних мережах та фокус групах, за час свого президенства він вже встиг піддати політичній відповідальності Верховну Раду України, що закінчилось створенням парламентської монобільшості в результаті проведення позачергових виборів в літку 2019 р.

Трансформаційні перебудови виборчого процесу в Україні к 2020 р. призвели до проведення виборів до місцевих органів влади за змішаною виборчою системою за відкритими списками, яка повинна була посилити

артикуляцію інтересів електорату до участі в виборчому процесі та прискорити соціальну мобільність.

Мал. 4.23. Кількісні показники участі в виборчому процесі [31;62].

Але, на жаль, як показують дані, явка на місцевих виборах в 2020 р. була значно нижчою чим на всіх виборах за період незалежності України. З одного боку, вказане пояснюється введенням тотального карантину, але приймаючи до уваги зниження рівню довіри до інститутів влади в 2020 р. і результати місцевих виборів, за якими пропрезидентська партія отримала значно нижчі показники, ніж на парламентських виборах 2019 р., можливо сприймати результати місцевих виборів 2020 р. як політичну відповідальність партії Президента та його самого.

Не ставлячи на меті ретельний аналіз президентства В. Зеленського, необхідно зазначити, що рівень довіри новим урядовцям, які вперше за час української незалежності здебільше не були представниками професійної політичної еліти, значно погіршився на фоні продовження економічної кризи, військових дій та запровадження карантинних заходів. Що є, як зазначалося вище, сталою суспільною тенденцією після першого року правління чергового Президента України.

Дослідження інструментів конституційної політичної відповідальності за часи незалежності України надає можливості їх сумарного відображення у вигляді таблиці, наведеної нижче.

Таб. 4.1. Інструменти політичної відповідальності в часовій динаміці української незалежності [36, 37, 38].

рік	Форма правління	Вибори Президента	Кабінет Міністрів	Виборча система	Вибори Верховна Рада України	Референдум	Вибори Місцеві органи влади	Страйки, Революційні дії				
1990	Парламентсько-президентська	Л. Кравчук грудень 1991- липень 1994 рр.	Масол- Фокін 1990-1991 рр.	Мажоритарна виборча система	Вибори 1990 р.	Референдум 1991 р.	Вибори 1990 р.	Шахтерський страйк 1993 р.				
1991			Фокін 1991-1992 рр.									
1992			Кучма 1992-1993 рр.									
1993												
1994	Президентсько-парламентська	Л. Кучма Липень 1994- січень 2005рр.	Звягільський-Масол 1993-1995 рр.	Змішана виборча система	Вибори 1994 р.	Референдум 2000р.	Вибори 1994 р.					
1995			Марчук 1995-1996 рр. Лазаренко 1996 р. Лазаренко 1996-1997 рр.		Вибори 1998 р.		Вибори 1998 р.					
1996			Пустовойт енко 1997- 1999рр.									
1997			Ющенко 1991-2002 рр.		Вибори 2002 р.		Вибори 2002 р.					
1998			Кінах 2001 -2002 рр.									
1999			Янукович 2002-2005 рр.									
2000												
2001			Парламентсько-президентська									Помаранчева революція
2002												
2003												
2004												
2005												

	тська							я 2004-2005 рр.	
2006		В. Ющенко січень 2005- лютий 2010 рр.	Тимошенко 2005 р. Єхануров 2005-2006 рр. Янукович 2006-2007 рр. Тимошенко 2007-2010 рр.	Пропорційна виборча система	Вибори 2006р.			Вибори 2006 р.	
2007									Вибори 2007 р.
2008									
2009									
2010	Президентсько-парламентська							Вибори 2010 р.	
2011	Парламентсько-президентська	В. Янукович Лютий 2010- лютий 2014 рр. О. Турчинов Лютий2- 14-червень 2014 рр.	Азаров 2010-2012 рр. Азаров 2012-2014 рр. Яценюк 2014 рр.	Змішана виборча система	Вибори 2012 р.			Револуція Гідності 2014 р.	
2012									
2013									
2014									Вибори 2014 р.
2015		П. Порошенко Червень 2014- травень 2019	Яценюк 2014-2016 рр. Гройсман 2016-2019 рр.					Вибори 2015 р.	
2016									
2017									
2018									
2019		В. Зеленський Травень 2019 -	Гройсман 2016-2019 рр. Гончарук 2019-2020 рр.		Вибори 2019 р.				
2020									Шмігаль 2020 р. -

4.2. Узгодження суспільних та особистих інтересів у суспільному вимірі: зарубіжний досвід.

Світовий глобальний розвиток, економічна криза та карантинні обмеження висувають перед урядами країн світу та міжнародними організаціями новий перелік питань, пов'язаний з необхідністю узгодження суспільних та особистих інтересів в новому вимірі. Вивчення досвіду впровадження інструментарію політичної відповідальності, як одночасного державного конституційного механізму регулювання та позадержавного незалежного способу впливу на гармонійний стан суспільних та особистих інтересів, в динаміці етапів соціально-політичного розвитку країн світу та їх результатів, надає можливість запозичення зарубіжного опиту з метою поліпшення функціонування власної моделі політичної системи.

Основою системи конституційних інструментів політичної відповідальності, як механізму впливу на стан гармонійності суспільних та особистих інтересів, є форма державного правління країни. Позадержавна частина системи інструментів, способів впливу політичної відповідальності, полягає в суспільному осуді та прояві народного волевиявлення на виборах та референдумах, революційних та протестних діях. При цьому ступенем виміру розуміння особистої політичної відповідальності може слугувати участь в виборчому процесі та реакція на суспільно-політичні події в країні.

Попередній аналіз суспільно-політичного розвитку України в період незалежності дозволив встановити, що зміна державного правління в нашій державі відбувалася п'ять разів. Такі часті зміни функціональних ролей основних акторів політичного процесу та перерозподіл їх політичної відповідальності, суспільна реакція на вказані політичні перетворення, надає змогу обґрунтувати, що сама по собі зміна форми державного правління в Україні не одноразово виступала основним інструментом політичної відповідальності за невідповідні політичні дії, адже недоцільність

проведення таких частих змін обґрунтовується історичним досвідом зарубіжних країн.

Дійсно, не одна із форм правління не є ідеальною, за часи незалежності в Україні були реалізовані спроби побудови соціально-політичної системи за президентсько-парламентською та парламентсько-президентською формами правління, які, виходячи із проходження трансформаційного періоду становлення української демократії та при умові унітарного державного устрою, повинні були рівнозначно підходити для української держави. Вказані пошуки «змішаної форми» побудови політичної системи країни неодноразово ще більшою мірою призводили до дестабілізації соціально-політичної гармонії суспільних та особистих інтересів ніж до їх задоволення.

Необхідно відмітити, що в науковій літературі ведеться не однорічна дискусія з приводу взаємоспіввідношення форми державного правління та сталості політичної ситуації в країнах світу, важливості обрання доцільної для України демократичної моделі форми державного правління, спираючись на зарубіжний досвід.

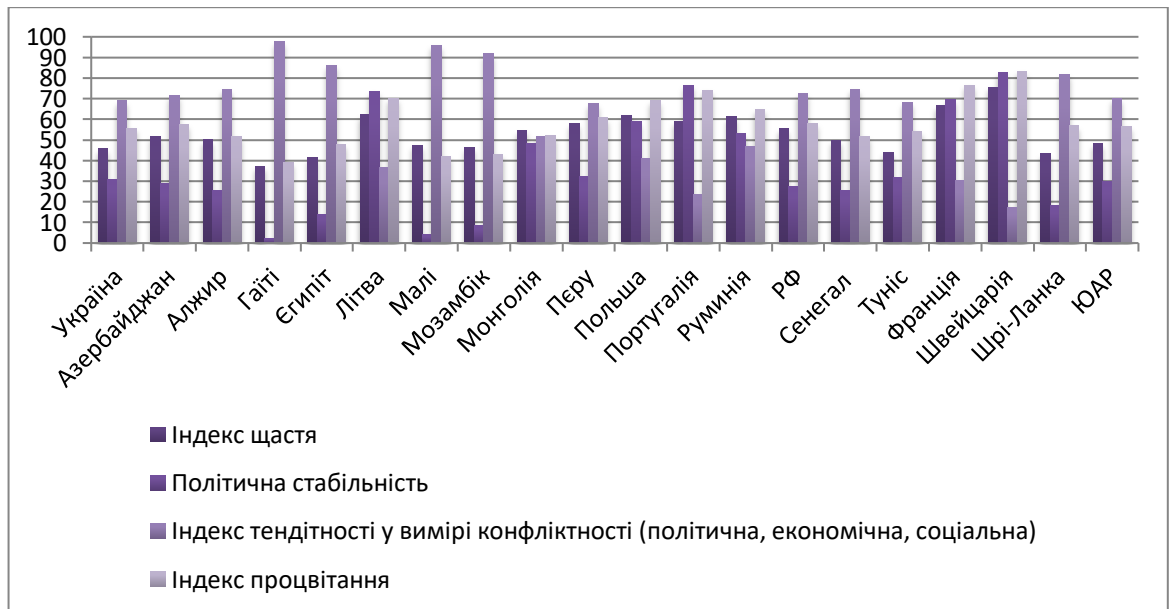
Не ставлячи за мету аналізувати українську політичну систему та всі передумови впровадження тієї чи іншої форми державного правління, необхідно зазначити, що на сучасному етапі вітчизняні та зарубіжні науковці в основному лише відзначають переваги та недоліки існуючих моделей державного правління, посиляючись на врахування багатьох факторів від історичних до соціально-економічних та ін. [69, 73, 74, 77, 78].

Основною підставою вказаних дискурсів є сьогоденне розуміння переходу соціально-політичних систем на новий плацдарм функціонування: «соціально-сервісний, публічно-комунікативний, інформаційно-аналітичний тощо» [18, с. 16]. Слід зазначити, що нова соціально-політична модель є дотепер не розробленою, всі запропоновані піддаються жорсткій критиці при порівнянні ризиків в вимірі майбутнього функціонування.

В вказаному контексті безумовний науковий інтерес викликає комплексне науковий аналіз політичної стабільності держав світу та її

залежності від форми державного правління, який був проведений А. Панаріним на рівні дисертаційного дослідження в 2015 р. [39]. Після порівняння індексів політичної стабільності країн з різними формами правління, динаміки соціально-економічних чинників, автор прийшов до висновків про відсутність взаємозалежності поміж інституційним дизайном типів напівпрезидентських республік та політичною стабільністю країни, чим ще раз підтвердив вищевказані міркування.

З метою додаткового підтвердження вказаного в часовій динаміці останніх п'яти років, за критерії оцінки гармонійного стану суспільства в 2020 р. були взяті наступні рейтинги країн світу з республіканською змішаною формою правління: індекс щастя [75], індекс процвітання [72], загальний індекс тендітності у вимірі можливості контролювати владою цілісність своєї території, економічну, політичну та соціальну конфліктність, в який входять 12 показників [70], та індекс політичної стабільності [72] та відображені в малюнку 4.23.

Мал. 4.24. Стан розвитку зарубіжних країн зі змішаною формою правління.

Таким чином, за період з 2015-2020 рр. на фоні глобальних змін та низки економічних криз різного масштабу, світові країни зі змішаною формою

правління, на жаль, суттєво не змінили уявлення про відсутність безпосереднього впливу форми державного правління на стабільність та розвиток країни, гармонізацію суспільних та особистих інтересів. Вказане надає можливість остаточно стверджувати, що в українському випадку часті зміни форми правління використовувались як інструмент політичної відповідальності.

Варто підкреслити, що ще однією неекономічною складовою, яка може впливати на рівень ефективності політичної відповідальності в зазначених зарубіжних країнах, є ступінь інституалізації основних державних інститутів.

В Україні вказане ускладнюється постійними, динамічними змінами щодо перерозподілу акцентів владних повноважень, бюрократизацією конституційних процедур та безперервному обговоренні доцільності перерозподілу основних видів політичної відповідальності, що, на жаль, не зможе відіграти домінуючої ролі в прискоренні збільшення її значимості та результативності, як механізму впливу на суспільні та особисті інтереси.

Причина такої ситуації пояснюється тим, що інституалізація державних інститутів в Україні знаходиться на трансформаційній стадії свого остаточного формування, а в світлі проведення реформ в умовах низьких рейтингів довіри інститутам влади та громадянського суспільства, при врахуванні факторів зовнішньої загрози та низького соціально-економічного розвитку, рівень інституалізації основних суб'єктів публічної влади може затягнутися на не одне десятиліття.

Але дослідження вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, все одно надає підстави зробити висновки щодо необхідності пошуків шляхів найбільш вдалого перерозподілу та регулювання політичної відповідальності, як серед вищих органів публічної влади, так і на рівні місцевого самоврядування, громадянського суспільства та електорату.

В такому контексті необхідно розпочати з питання удосконалення регулювання політичної відповідальності найвищої ланки державної влади – Президента, Кабінету Міністрів та Верховної Ради України.

Так, останнім часом на рівні Президента країни нової актуальності набувають питання спрощення процедури імпічменту, введення системи двопалатного парламенту, висловлення недовіри народному депутату України за народною ініціативою, остаточне врегулювання імперативного мандату народного депутату, надання законодавчої ініціативи народу України тощо. Слід зазначити, що з точки зору застосування політичної відповідальності до суб'єктів публічної влади, такі зміни мали б як свої переваги, так і недоліки.

Так, занадто ускладненість процедури імпічменту Президента та недостатня визначеність її підстав не одноразово обговорювалися в науковій літературі. Політична відповідальність Президента, як гаранту прав і свобод людини та громадянина, у вигляді імпічменту в умовах спостереження крайньої персоніфікації Голови країни українським суспільством, є топовою темою поряд з імунітетом депутатів Верховної Ради України. Тому, очевидно, що зняття депутатської недоторканості може стати приводом для необхідності балансування політичної відповідальності інституту Президента на фоні депутатів Верховної Ради України шляхом удосконалення хоча б формулювання його підстав.

Сама по собі процесуальна ускладненість президентського імпічменту видається зрозумілою на рівні сприйняття суспільством та особистостями важливості поста Президента країни та необхідності стійкості цього інституту. Але суспільні уявлення щодо тлумачення конституційного «обмеження» підстави відповідальності Президента – «Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» (ст.11 Конституції України) – неодмінно порушує рівновагу законодавчої справедливості та рівності в суспільній свідомості з причини нерозуміння, за які саме злочини Президент може піддаватися імпічменту.

Як показує зарубіжний досвід, питання конституційного закріплення процедури імпічменту у деяких країнах займало не один рік (Франці – 12

років [42]). Також аналіз конституційного законодавства зарубіжних країн та спеціальної літератури [2, с. 166; 40; 51; 56, с. 60; 68] дозволяє виокремити наступні основні підстави імпічменту Президента в зарубіжних країнах: порушення присяги – (Літва, Монголія), аморальна поведінка (Мальта, США), порушення положень конституції (Австрія, Молдова, Хорватія, Угорщина), зловживання державною владою (Словаччина, Бразилія, Польща, Німеччина), вчинення тяжких злочинів (Мексика, Вірменія, Грузія, Ірландія, Литовська республіка, Білорусь, Кіпр, Угорщина), державна зрада (Казахстан, Туреччина, Чехія, Румунія), порушення будь-якого закону (Австрія), порушення Конституції та серйозні посадові злочини (ПАР, США).

З іншої сторони, вивчення змісту Кримінального кодексу та Кодексу про адміністративні правопорушення України надало можливість диференціювати поняття «злочину» та «правопорушення» та прояснити законодавче «буквальне» трактування Конституції, яке полягає в висновках, що закріплення в Конституції України положень стосовно підстав імпічменту Президента «іншого злочину», передусім, ймовірно, означає злочинні діяння, передбачені сучасним Кримінальним Кодексом України.

Таким чином, стисле порівняльне дослідження особливостей політичної відповідальності Голови держави в зарубіжних країнах все ж наводить на думку про доцільність переосмислення формулювання підстав імпічменту Президента України та викладання їх в більш чіткій формі. Зазначене, в розумінні суспільного сприйняття відповідальності органів влади за правилом «рівності всіх перед законом», зіграло би роль гармонізуючого впливу на особисті та суспільні інтереси на рівні органів публічної влади та в рамках відносин влади й суспільства в цілому.

Ще одним питанням, яке постійно обговорюється українськими політичними діячами в світлі проведення децентралізації влади, – запровадження двопалатної парламентської системи.

Необхідно відмітити, що наукові дослідження архітектури побудови парламентів зарубіжних країн говорять про те, що саме двопалатна парламентська система притаманна державам з рисами децентралізації, а однопалатний парламент, відповідно, частіше очолює законодавчу гілку влади унітарних країн. Введення двопалатної парламентської системи в федеративних країнах пояснюється бажанням досягнення рівноваги в балансі інтересів держави та регіонів в головному представницькому органі державної влади.

Так, в 130 країнах світу, де запроваджена парламентська система правління, в 55 діють двопалатні парламенти. Двопалатна парламентська система є в наступних Європейських країнах: Албанія, Бельгія, Боснія й Герцеговина, Великобританія, Іспанія, Італія, Польща, Румунія, Словенія, Франція, Чехія, Швейцарія. З пострадянських республік двопалатний парламент існує в Азербайджані, Узбекистані, РФ та Казахстані. Але не всі з вказаних країн мають федеративний устрій. Дослідники Д. Снітковський, В. Дербак, С. Сурнін вказують на вдалий досвід функціонування двопалатного парламенту в унітарних країнах на прикладі Італії, Польщі та Іспанії [58, с. 140].

Варто зазначити, що в контексті України, не дивлячись на реформи з децентралізації, суттєвим недоліком пошуку нових форм інституалізації парламенту може виявитися непідходящий момент для його фактичного впровадження в існуючих українських соціально-економічних та політичних умовах, що, крім вказаного, додатково буде вимагати ще й цілу низку відповідних дій: змін Конституції у зв'язку із введенням нового парламентського дизайну; призначення та проведення нових позачергових виборів тощо.

У той же час огляд наукової літератури надає підстави навести цілий перелік переваг двопалатної парламентської системи, що підтверджується досвідом зарубіжних країн: зниження лобізму та популізму [54, с. 60], можливість застосування різних термінів для верхньої та нижньої палати

(Франція – 9 років для верхньої палати, 5 для нижньої) [16, с. 76], гарантування безперервності роботи парламенту по прийняттю невідкладних законів у разі розпуску нижньої палати за рахунок верхньої палати, підвищення вікового бар'єру для вищої палати, що повинне відобразиться на рівні освіти та досвіді майбутніх парламентарів (Франція – 21 нижня палата та 30 верхня, Польща – 25 нижня палата та 35 верхня).

Тому, враження «обмеження» прав парламентарів при двопалатній парламентській системі компенсується цілим переліком її плюсів та, як зазначає А. Француз-Яковець, «такий порядок речей сприяє забезпеченню стабільності реалізації представницьких функцій» [64, с. 396].

Таким чином, хоча неодмінними перевагами двопалатного парламенту є безумовна структуризація розподілу політичної відповідальності законодавчого органу влади перед електоратом, збільшення відповідальності самих народних обранців в розумінні більшої конкретизації їх повноважень та посилення конкуренції для парламентарів верхньої палати, скоріше, підтверджує дестабілізуючий фактор введення двопалатної системи в сьогоденнішніх українських умовах.

Крім того, нерозуміння українськими виборцями занадто складної урядової системи, труднощі законодавчого процесу в умовах відсутності чіткої ідеології і поглядів парламентарів, може відобразитися, скоріше, негативно ніж позитивно на гармонії суспільних та особистих інтересів.

Комплексний аналіз політичної відповідальності політичних партій й депутатів органів місцевого самоврядування та Верховної Ради України, здійснений у другому розділі даного дисертаційного дослідження, дозволив виокремити особливості політичної відповідальності членів політичних партій на стадії виборчого процесу та в період реалізації владних повноважень, чим і обґрунтована доцільність проведення цілісних досліджень політичної відповідальності даних акторів.

Основними підставами застосування політичної відповідальності вказаних суб'єктів є недотримання статутного та виборчого законодавства,

невиконання передвиборчих обіцянок та програм, неетична поведінка, недбале відношення до своїх посадових обов'язків, несвоєчасне формування парламентської коаліції, необґрунтована зміна політичних переваг тощо.

В контексті вказаного, обов'язковим є проведення дослідження зарубіжного досвіду особливостей функціонування багатопартійних систем, оптимального кількісного складу урядів, віку народних обранців, а також опиту застосування імперативного мандату, висловлення недовіри за народною ініціативою, етична відповідальність, підвищення політичного професіоналізму та культури як заходів, які використовуються в їх політичній практиці, в якості методів, що стимулюють поліпшення суспільного розуміння та підвищення ролі політичної відповідальності.

Необхідно також відмітити, що існує пряма залежність форм політичної відповідальності від виборчої системи. Як вказує Р. Жмудський, «залежно від існуючої виборчої системи у різних демократичних країнах реалізуються й різні форми політичної відповідальності. За мажоритарною системою виборів – персоналізована політична відповідальність, за пропорційної системи – колективна політична відповідальність партій, за пропорційною виборчою системою за відкритими списками – поєднання обох попередніх» [14, с. 200]. Таким чином, для парламентсько-президентської форма правління питання багатопартійності та виборчої системи є провідними в контексті переосмислення вдалого розподілу політичної відповідальності.

Аналіз суспільної думки щодо питання багатопартійності в Україні, здійснений в попередньому підрозділі дисертаційної роботи, показав рівне ставлення українців до кількості політичних партій в нашій державі та багатопартійної системи в Україні. Очевидність переваг багатопартійності для України підтверджується й зарубіжним досвідом – наявність парламентської моделі в умовах демократії неодмінно повинна тягнути за собою багатопартійну систему.

З впровадженням в Україні пропорційної виборчої системи за відкритими списками, розуміння важливості високого ступеню політичної

відповідальності членів політичних партій, як майбутніх партійних діячів, на жаль, поки що залишається тільки на рівні закріплення статутної відповідальності та необхідності дотримання партійної ідеології та моралі, в той час як досвід зарубіжних країн свідчить про використання більшої кількості інструментарію щодо стримування хибної поведінки майбутніх політиків і підвищення їх професіоналізму та політичної культури.

Слід відзначити, що питання вдосконалення політичної відповідальності членів політичних партій з метою отримання більш якісного представництва в колегіальних органах влади завжди обговорювалося на рівні наукових та політичних дискурсів різних рівнів та спрямувань.

В українських умовах дезорієнтації виборців в широкому колі кандидатів в депутати та великій кількості партій, одним із дієвих заходів підвищення виборчої активності та здійснення усвідомленого вибору виборцями, є зарубіжний досвід проведення праймеріз та кокусів (Великобританія, США, Ізраїль, Франція, Італія), за допомогою яких забезпечується внутрішньопартійна процедура висування кандидатів. Додатково, створення внутрішньопартійної конкуренції таким чином підвищує рівень внутріпартійної політичної відповідальності та «якість» майбутніх народних обранців.

Противники запровадження такої багатоступеневої виборчої системи акцентують увагу на її складності та необхідності додаткового фінансування. В такому контексті твердження щодо ускладнення виборчого процесу шляхом запровадження праймеріз легко спростовує Р. Войтович, зазначаючи, що «в умовах розвитку інформаційно-комунікативного суспільства проведення праймерізу значно спрощується технологічно. Процедури вибору кандидатів від партії можуть бути переведені в електронну систему» [10].

З іншого боку, вирішальним в запровадженні такої нової моделі для української політики повинне стати розуміння готовності чи не готовності українського суспільства прийняти такі зарубіжні політичні моделі, що, безумовно, пов'язано із політичною культурою та політичними традиціями,

які за роки незалежності України вже мають певні тенденції впливу на запровадження нових інструментів забезпечення політичної відповідальності.

Практичне застосування таких інструментів політичної відповідальності як розпуск парламенту та уряду, вотум недовіри, імперативний мандат є основними засобами контролю та урівноваження законодавчої та виконавчої гілок влади в зарубіжних країнах з парламентськими формами правління. Негативною рисою вказаних інструментів є партійне зловживання ними в цілях лобювання політичних інтересів, супротив досягнення політичної стабільності та рівноваги.

Так, в політичній практиці країн світу закріпилась традиція розглядати парламент та уряд в якості єдиного суб'єкту політичної відповідальності. Їх політична відповідальність є колективною, що виражає внутрішню єдність вказаних органів влади.

Настання індивідуальної політичної відповідальності парламентаря чи міністру в основному передбачена політичними традиціями – відставка за власною ініціативою за порушення норм моралі чи неспроможність виконувати свої обов'язки на достатньому професійному рівні, в результаті суспільного скандалу тощо. Українське законодавство теж передбачає відставку за власною ініціативою, але відповідна політична традиція поки ще не підтверджується українською практикою.

Законодавче закріплення процедур припинення повноважень уряду знайшло відображення практично у всіх світових конституціях. Підсумки огляду наукової літератури свідчать про те, що вотум недовіри уряду, як один із самих дієвих інструментів політичної відповідальності, перш за все передбачений законодавством тих країн, в яких існують парламентські коаліції. Слід зазначити, що висловлення недовіри уряду в зарубіжних країнах має свої процедурні виключення та особливості.

Занадто спрощена процедура вотуму недовіри, як правило, викликає часті зміни уряду (Італія, Канада). Цікавим в світлі розгляду індивідуальної політичної відповідальності міністрів є досвід Австрії, Данії, Польщі,

Португалії, Словенії, Хорватії, Швеції, в яких законодавчо врегульована процедура вотуму недовіри парламенту конкретному міністру. Вказана практика є привабливою для України, в якій Уряд постійно потрапляє під політичну відповідальність та є самим «відповідальним» серед органів публічної влади.

До переваг вотуму недовіри конкретному міністру Г. Зубенко відносить «відставку лише того міністру, який втратив довіру, тоді як весь інший персональний склад уряду продовжує функціонувати, відсутність необхідності формування нового складу вищого органу виконавчої влади, уникнення урядової кризи у разі відставки одного міністру» [17, с. 51].

Слід підкреслити, що практика вотуму недовіри конкретному міністру в зарубіжних країнах вживається дуже рідко та, як правило, закінчується нічим. Прикладом вказаному є урядові процеси в сусідній Польщі. З 30 порушених процедур індивідуального вотуму недовіри міністру за останні двадцять років не одна не закінчилася відстороненням міністру від виконання повноважень.

Крім вказаного, Конституції ряду зарубіжних країн передбачають політичну відповідальність уряду шляхом запровадження додаткових форм парламентського контролю: інтерпеляції, парламентське слідство, осуд тощо.

Найбільш дієвою з вказаних є інтерпеляція. Як депутатський запит вона спрямована на пояснення політичної лінії дій уряду чи конкретного міністра, відрізняється від вотуму недовіри більш м'яким своїм формулюванням. Інтерпеляція передбачена в законодавстві наступних країн: Німеччині, Франції, Іспанії, Італії, Нідерландах, Бельгії, Швеції, Данії, Норвегії, Чехії, Румунії [23].

Не вдаючись в подробиці процедурних відмінностей застосування інтерпеляції та вотуму недовіри міністрів в іноземних політичних системах, необхідно підкреслити, що такі інструменти додаткової політичної відповідальності уряду в системі «противаг» з парламентом мали би

позитивне відображення на політичній відповідальності українського складу Кабінету Міністрів.

В протипагу запровадження індивідуальної політичної відповідальності міністрів, необхідно розглянути й питання імперативного мандату та вотуму недовіри депутатів Верховної Ради України.

Так, однією із вагомих причин труднощів при формуванні парламентської коаліції та початку нормальної роботи парламенту є відсутність єдності поглядів однопартійців та недодержання єдиної партійної ідеології при здійсненні депутатських повноважень. Такі порушення первісних політичних домовленостей можуть закінчитися розпуском парламенту та призначенням позачергових виборів чи застосуванням імперативного мандату до окремих народних депутатів.

Досвід зарубіжних країн із застосування відклику депутатів за ініціативою партії свідчить про його легітимацію здебільше в країнах з недостатнім рівнем демократії та в пострадянських країнах, які зберегли досвід політичного урядування колишнього СРСР. Так, норми щодо імперативного мандату дотепер зберігаються в Шрі-Ланці, Кубі, Білорусі, Гвінеї, Індонезії, КНР тощо. Серед країн, які прямо вказали, що депутати повинні представляти не партію, а націю в цілому, знаходяться Бельгія, ФРН, Італія, Португалія, Туреччина, а в Конституціях Молдови, Вірменії, Хорватії містяться прямі заборони «імперативного мандату».

Таким чином, огляд наукової літератури надав можливість зробити висновки, що історично запровадження імперативного мандату ґрунтувалось на забезпеченні прав виборців безпосередньо впливати на рішення парламентарів та, як слідство, вони й мали інструмент застосування до них політичної відповідальності у вигляді висловлення недовіри шляхом імперативного мандату. З початку право застосування імперативного мандату мав тільки електорат, а згодом суб'єктом застосування стали політичні партії, а електорат, навпаки, був позбавлений вказаного права.

Сьогоднішній дискурс навколо доцільності імперативного мандату ґрунтується на міркуваннях щодо обмеження прав народного депутата представляти інтереси всього електорату при закріпленні за партіями права імперативного мандату. О. Синьокий, Д. Ковриженко взагалі додержуються точки зору, що він не сумісний з демократією, «оскільки остання об'єктивно вимагає наявності посередників в особі відповідних органів публічної влади, які приймають рішення в загальносуспільних інтересах» [57]. Крім того, перевагами вільного мандату є зниження лобізму груп інтересів та забезпечення відсутності колізій між інтересами виборців [53, с. 150].

Таким чином, в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів, варто підкреслити, що аналіз наукових точок зору та історичних умов зарубіжного досвіду свідчить про недоцільність впровадження вказаного інструменту політичної відповідальності в українських реаліях парламентської форми правління.

Додатковим обґрунтуванням є динамічний розвиток українського партійного представництва та ідеологічна партійна нестійкість, яка в ситуації зміни партійної ідеології партіями, взагалі повинна позбавляти їх права застосовувати імперативний мандат.

Тому, узагальнюючи досвід зарубіжних країн, необхідно підкреслити, що політичною відповідальністю у випадку партійного розколу чи не приєднання до коаліції можуть бути виключення з лав партії, неможливість приймати участь від конкретної партії на наступних виборах, сувора партійна дисципліна тощо.

Іншою стороною імперативного мандату є перспективи його запровадження в первинному цільовому варіанті – надати народу суб'єктивне право використання імперативного мандату до народних обранців, як було вперше встановлене історично.

Перевагами вотуму народної недовіри парламентарям є підвищення політичної відповідальності останніх в розумінні невиконання вимог

«договору» у вигляді політичних обіцянок в рамках комунікаційної взаємодії народних депутатів та виборців.

Вказана практика вже існувала в Україні на підставі Закону України «Про відкликання народного депутату» від 2 листопада 1995 р., який втратив свою чинність 22 березня 2001 р. Але дотепер є випадки використання вотуму народної недовіри парламентарям в зарубіжних країнах, народний імперативний мандат досі існує в таких зарубіжних країнах як Ліхтенштейн [1, с. 42] та Білорусь [22, с. 142].

В цілому, практика відкликання навіть депутатів та голів місцевих органів влади не знайшла свого розповсюдження в зарубіжних країнах та має негативне ставлення з боку Венеціанської комісії. Серед зарубіжних країн, які використовують електоральний відклик з виборчих посад органів місцевих рад та посадовців, є США, Японія, Австрія, Латвія [27].

Таким чином, необхідно зробити висновки щодо доцільності застосування імперативного мандату виборців тільки на рівні органів місцевого самоврядування чи в країнах з малою кількістю населення, адже в великих державах вказаний інструмент політичної індивідуальної відповідальності парламентаря попросту втратить свій сенс. Причинами зазначеному є відсутність системи прямих доручень виборців народним депутатам, що було запорукою виникнення імперативних мандатів, та необхідність введення ускладненої процедури висловлення недовіри представниками всього електорату України.

Тому, гідною заміною імперативного мандату в сучасних умовах, як зазначають науковці, можуть стати підвищення партійної ідеологічної згуртованості та введення більш жорстких норм Етичних кодексів поведінки. Як приклад, дослідниці з американського техаського університету Таєко Херомі та Сава Омори бачать проблеми формування парламентських коаліцій не в питанні залежності від багатопартійної чи монопартійної системи, а в питанні партійної дисципліни, наявності чітких позицій по ключовим позиціям, які повинні підтримуватися достатніми знаннями [76].

Вказану точку зору необхідно додати тезою щодо ускладнення сьогоденної ситуації в Україні, низькою політичною свідомістю сьогоденних парламентарів, недостатнім рівнем загальної політичної культури та відсутністю професійних політиків нового покоління.

М. Точицький зазначає, що «політична культура постає як питоме тло для подальшого розвитку суспільно-політичних процесів, вона вбирає в себе традиції, уявлення, настанови, норми, практики взаємодії громадян з політичною владою, відображає особливості захисту громадянами своїх базових інтересів» [61, с. 52]. З точки зору Н. Новікової, «для України залишається актуальною проблема формування та створення механізмів функціонування тих типів політичної культури, які притаманні стійким формам демократії» [34, с. 69].

Таким чином, саме політична культура й демократичні політичні традиції є тим незмінним ґрунтом, який формує правила етики та моралі майбутніх політиків, розуміння електоратом своєї ролі в політичних державних процесах.

Аналіз літературних джерел в другому розділі даного дисертаційного дослідження став приводом для рекомендації доцільності додаткової легітимації в Україні етичних норм на рівні запровадження Етичних кодексів та правил поведінки політиків та службовців із більш жорсткими санкціями. Вказані доводи додатково підтверджуються й практикою зарубіжних країн.

Так, майже у всіх розвинутих демократичних країнах світу є затверджені Кодекси етичної поведінки чи правила парламентської етики (США, Великобританія, Японія тощо). Як приклади посилення примусу щодо виконання етичних приписів можливо навести законодавство Канади про лобізм, яким передбачений штраф до 200 тисяч канадських доларів, законодавство Австрії, Баварії та Франції, яким заперечується прийом родичів на роботу народними депутатами, французьке законодавство в такому випадку передбачає штрафні санкції до 45000 євро [20, с. 21]. При

цьому механізмом контролю етичної поведінки є відповідні комісії та незалежні Комісари.

В рамках позитивного досвіду із підвищення відповідальності парламентарів необхідно навести й впровадження державних програм із налагодження зворотного зв'язку поміж органами влади та громадянами, обов'язкове звітування політиків.

Необхідно відмітити, що звітування депутатів в зарубіжних країнах, як правило, закріплюється на рівні регламентів парламентів та проходить за допомогою ЗМІ, на офіційних сайтах політиків, в соціальних мережах. Проявом обов'язкового звітування може бути й відкрите громадське спостереження за депутатською діяльністю шляхом оголошення розкладів пленарних засідань, їх трансляцій, публічне розміщення рішень тощо. Формами звітування можуть бути відкриті інтерв'ю та телефонні опитування, очні зустрічі та тури по країні.

Несумнівним лідером серед країн світу, які використовують звітування в якості інструменту політичної відповідальності, вважаються США. Звітування парламентарів та Президента країни не тільки закріплені на законодавчому рівні, а перетворились за довгі роки позитивного досвіду на політичну вдалу традицію.

Розповсюдженим явищем зарубіжної практики також є партійне звітування та звітування під час зібрань та з'їздів. Зручність та поширеність вказаних форм залежить від виборчої системи країни.

Таким чином, звітування є одночасною формою громадського контролю та способом підвищення рівня політичної відповідальності в контексті взаємозв'язку «влада-суспільство» та інструментом гармонізації суспільних та особистих інтересів особливо при мажоритарній та пропорційній виборчій системі за відкритими списками.

Зворотною стороною налагодження вказаного діалогу в зарубіжних країнах є підвищення політичної освіти. В сенсі поширення суспільного та індивідуального сприйняття таких важливих категорій як принципи

демократії та демократичні цінності, політична культура, політична відповідальність важливим елементом є розповсюдження інформації та проведення навчання.

Так, сьогодні на території України діють національні програми погоджені з Міністерством освіти та науки України, направлені на розповсюдження демократичних принципів врядування, та програми Міжнародних організацій. Офіс Ради Європи в Україні, Представництво Інституту міжнародного співробітництва Німецької асоціації народних університетів, Представництво Фонду Ганса Зайделя в Україні, Міжнародний Республіканський Інститут (США), проект «Громадська синергія» функціонують з відповідними політичними освітніми програмами на території України [43, с. 42].

Крім вказаного, розповсюдженим досвідом зарубіжних країн є навчання школярів за відповідними програмами. Так, К. Білоус вказує, що «Громадянство» як навчальна дисципліна викладається в школах та є обов'язковою складовою середньої освіти Великобританії, Ірландії, Франції, Іспанії тощо» [6, с. 3]. В Україні предмет «Громадянська освіта» є теж загальнообов'язковим на рівні загальноосвітніх шкіл.

Ще одним видом застосування зарубіжної практики впливу політичної відповідальності на суспільні та особисті інтереси є прийняття загальних нормативних актів з регулювання політичної відповідальності. Попри свій популістський характер, вони мають функцію суспільної демократизації та рівноваги. Так, прийняття в Італії Закону «Про політичну відповідальність» було використане в якості інструменту гармонізації суспільних відносин [15, с. 139].

Також не позбавлені популізму й законодавчі акти зарубіжних країн з надання народу права законодавчої ініціативи. О. Кривецький підкреслює, що вони є «поширеною практикою у багатьох європейських державах та полягають в можливості громадян ініціювати, у визначеній Конституцією

кількості, конституційні або законодавчі зміни через внесення законопроекту до законодавчого органу або винесення його на референдум» [24, с. 15].

В Україні 29 серпня 2019 р. за ініціативою Президента В. Зеленського був внесений законопроект № 1015 «Про внесення змін до ст. 93 Конституції (щодо законодавчої ініціативи народу)» [45], на який було отримано позитивний висновок Конституційного суду та включено до порядку денного 1 сесії IX скликання 828-IX від 01.09.2020 р. Вказаний законопроект на сьогодні не прийнятий. Народна законодавча ініціатива існує в таких країнах як США, Швейцарія, ФРН, Латвія, Литві, Ліхтенштейн, Італія, Іспанія, Португалія на місцевому регіональному та загальнодержавному рівні [59].

Варто зазначити, попри існування навіть моделей запровадження народної ініціативи, останнім часом в зарубіжних країнах формується тенденція відходу від такої практики як невиправданою. Так, І. Мищак зазначає, що «досвід інших країн, зокрема Іспанії, вказує на те, що законодавчі ініціативи, запропоновані народом, як правило, так і не стають законами» [30].

З іншої сторони, запровадження таких доволі популістських законопроектів, які направлені на надання більшого обсягу прав народу, неодмінно повинно мати свій благотворний вплив на підвищення його політичної відповідальності та гармонізацію суспільних й особистих інтересів.

Підвищення рівня політичної культури та політичної відповідальності позитивно відбивається й на явці електорату на вибори. В зарубіжних країнах існує цікава практика політичної відповідальності громадян за неявку на вибори. В Італії, Бельгії, Австрії, Німеччині, Греції існують штрафи за таку поведінку. Додатковими формами покарання є позбавлення права участі в виборах, права обіймати державні посади тощо. Вказане відображується забезпеченням високої явки електорату на вибори.

Необхідно зазначити, що в українських реаліях на фоні нестійкої економічної ситуації запровадження додаткової штрафної системи за неявку

на вибори неодмінно негативно відобразилося би на гармонійному стані суспільних та особистих інтересів.

Висновки до розділу 4

Таким чином, дослідження динаміки застосування інструментів політичної відповідальності та її впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів, свідчить про необхідність узгодження системи інструментів конституційної політичної відповідальності, яка першочергово залежить від розподілу владних повноважень поміж інститутами державної влади та від форми державного правління. Проведене дослідження надало змогу встановити п'ять періодів зміни інструментального апарату політичної відповідальності за період незалежності України, які тісно пов'язані із зміною форми правління.

Вивчення практичного застосування політичної відповідальності в контексті політичних змін на території України, дозволило виокремити два нових види політичної відповідальності – зміна форми державного правління, як політична відповідальність попередньої влади, люстрацію як інструмент політичної відповідальності державних службовців. Також було встановлено, що частіше всього піддається політичній відповідальності Кабінет Міністрів України.

Аналіз суспільної думки в динаміці, проведений на основі дослідження рівня суспільної довіри, громадської активності, протестних суспільних настроїв та рівня задоволення життям українського суспільства за роки незалежності, показав, що рівень довіри українського суспільства до інститутів державної влади та громадянського суспільства тісно пов'язаний із застосуванням неконституційного позадержавного інструменту політичної відповідальності – суспільним осудом.

Дослідження зміни рівня довіри та суспільної активності в контексті застосування конституційних інструментів політичної відповідальності,

показало відсутність їх взаємної пов'язаності, та персоніфікацію влади. Таким чином, суттєві зміни рівня довіри українських громадян за період незалежності України залежали від обрання Президента країни та росту протестних настроїв, які двічі закінчилися революційними діями. Вказані висновки ускладнює велика кількість опитуваних, які не можуть визначитися зі своєю точкою зору. Необхідно зазначити, що такий сегмент суспільної невизначеності в своєму відношенні до дій суспільно-політичних інститутів, свідчить про перехідний стан суспільства та не сформованість політичних інститутів взагалі.

Обстоюється точка зору, що основою політико-правової відповідальності вищих органів влади та суб'єктів громадянського суспільства в зарубіжних країнах є форма державного правління. Особливе значення в розумінні ефективності інструментів політичної відповідальності та їх впливу на гармонізацію суспільних та особистих інтересів стало співвідношення факторів політичної стабільності та суспільної гармонійності в ряді зарубіжних країн зі змішаною формою правління, яке показало відсутність взаємозалежності вказаних факторів.

Проведення порівняльного аналізу ряду світових індексів суспільної тендітності зарубіжних країн зі змішаною формою державного правління, дозволило зробити висновок, що серед впливових факторів на ефективність політичної відповідальності, які відіграють ключову роль, є ступінь інституалізації вищих органів влади та стадія демократизації соціально-політичної системи.

Компаративістське дослідження особливостей політичної відповідальності зарубіжних країн стало підставою до висновків щодо майбутньої неефективності сучасних пропозицій щодо розподілу політичної відповідальності в українських реаліях. Так, обстоюється думка щодо неефективності застосування двопалатної парламентської системи, імперативного мандату парламентарів, вотуму народної недовіри народному депутату України, законодавчої ініціативи народу тощо.

Серед досягнень зарубіжних країн для України в сфері удосконалення політичної відповідальності в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів є досвід удосконалення партійної ідеології, збільшення виборчого партійного бар'єру при пропорційній виборчій системі, введення інституту інтерпеляції тощо.

Дослідження особливостей інструментів політичної відповідальності в ряді зарубіжних країн показало наявність ряду заходів, які запроваджуються на державному рівні з метою підвищення політичної відповідальності всіх акторів соціально політичної системи одночасно та мають безпосередній вплив на гармонізацію суспільних та особистих інтересів. Підвищення політичної культури та освіти, політичної свідомості, налагодження комунікації в розрізі «влада-суспільство» є тими інструментами, які використовуються в зарубіжних країнах й можуть неодмінно бути запровадженні в Україні задля удосконалення політичної відповідальності з паралельним узгодженням суспільних та особистих інтересів.

Список використаних джерел до розділу 4

1. Адашис Л. І. Зв'язок депутатів із виборцями: політична відповідальність чи імперативний мандат? *Вісник АМСУ. Серія: «Право»*. 2014. № 2 (13). С.39-46.
2. Акоморна К., Зал Д. Імпічмент у системі стримувань і противаг: досвід країн американського континенту. *Конституційне право*. 2020. №5. С.164-170.
3. Антонович И. И. Quo vadis, Украина? *Пространство и время*. 2014. № 2 (16). С. 25-33. С.27.
4. Баранівський В. Єдність суспільства як головна проблема нової влади в Україні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2005. Вип. 7. С. 243–248.
5. Бекешкіна І. Післявиборчі зміни і громадянське суспільство. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць*. 2019. Вип. 6 (20). С.35-45.
6. Білоус К.С. Проблеми встановлення та механізми забезпечення політичної відповідальності. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. 2 (54). С.1-6.

7. Бульвінський А. Проблеми партійної системи сучасної України. *Політичний менеджмент*. № 4-5. 2012. С.97-114.
8. Вишняк О. Довіра до політичних інститутів: поняття, показники та тенденції змін. *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Ін-т соціології НАНУ, 2010. С. 24–39.
9. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому порядку політичних партій. Департамент державної реєстрації та нотаріату. Офіційний сайт. URL:http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiui/ (дата звернення: 30.01.2021).
10. Войтович Р. Праймеріз як інструмент оптимізації виборчих технологій в Україні. *Наукові записки*. Вип. 50. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/voitovych_praimeriz.pdf (дата звернення: 30.01.2021).
11. Глебова Н. Довіра як індикатор комунікативного стану суспільства *Соціологічні студії*. 2015. №1 (6). С. 16-22.
12. Гончар В. Передумови становлення парламентаризму в незалежній Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип.2. С. 27-32.
13. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 112 с.
14. Жмудський Р. Принцип політичної відповідальності влади: досвід демократичних країн. *Вісник національної академії державного управління*. 2012. №2. С. 198-202.
15. Зеленко Б. И. О политической ответственности. *Власть*. 2016. № 4. Том 24. С. 138-143.
16. Зінченко О.В. Двопалатні парламенти польщі та франції: порівняльний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. №2. С.75-78.
17. Зубенко Г. В. Форми парламентської відповідальності члена уряду: порівняльно правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2019. Вип. 27. С. 49-54.
18. Іщенко А. М., Литвин Н.В. Актуалізація та імплементація зарубіжного досвіду реформування державного управління. *Держава та регіони*. 2016. №4. С. 13-17. С.16.
19. Кармазіна М. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка Аналіз документів (23 січня 2005 р. – 24 лютого 2010 р.). *Політичний менеджмент*. 2010. С.50-67.
20. Квентин Р., Тильмана Х. Інструментарий по подготовке кодексов поведения депутатов парламента. *Партнерство в поддержку надлежащего управления II (2019-2021) Региональный проект «Усиление мер по предотвращению и борьбе с экономическими преступлениями»*. URL : <https://rm.coe.int/eccd-pggii-reg-tp-code-of-conduct-03-2019-ru-fin/16809e3566> (дата звернення 12.01.2020).

21. Кіндратець О.М. Громадянська активність як умова демократизації суспільства. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2009. Вип. 38. С.117-125.

22. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.

23. Константинівська А. А як у них? Інструмент парламентського контролю – інтерпеляція URL: <https://rada.oporaua.org/analitika/a-iak-u-nykh/22406-a-iak-u-nykh-instrument-parlamentskoho-kontroliu-interpeliatsiia> (дата звернення: 30.01.2021).

24. Кривецький О. Законодавча ініціатива народу. *Громадська думка про правотворення*. 2019. № 16 (181). С. 15–17.

25. Макух О. Є. Довіра як атрибут громадянського суспільства: комунікативний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. Вип. 2 (22). С.85-89.

26. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : дис. ... д-ра політ. наук. 23.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 377с.

27. Малявіна А.В. Критерии эффективности института отзыва должностных лиц. *Вопросы российской юстиции*. 2015. № 1 (2). С. 165-168.

28. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014) : монографія. Чернівці : Книги-XXI, 2016. 552 с.

29. Меркотан К. Квазісистемність української багатопартійності. *Політичний менеджмент*. 2011. №3. С.113-121.

30. Мищак І. Право законодавчої ініціативи народу у контексті реалізації конституційних гарантій безпосередньої демократії в Україні. *Конституційний процес в Україні: політико-правові аспекти*. 2019. № 12 (68). С. 4–7. URL : http://nbuviar.gov.ua/images/konstutyciynuy_proces/2019/12.pdf. (дата звернення 15.01.2021).

31. Місцеві вибори в Україні: як змінювалася явка за період незалежності. Слово і діло. 27 жовтня 2020. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/10/27/infografika/polityka/miscevi-vybory-ukrayini-yak-zminyuvalasya-yavka-period-nezalezhnosti> (дата звернення: 30.01.2021).

32. Мордовець М. В. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С.241-252.

33. Нападиста В. Феномен довіри у соціогуманітарному дискурсі сучасної України. *Наукові записки ІІІЕНД ім. І.Ф. Кураса*. 2016. Вип.1 (81). С. 207-222.

34. Новікова Н. Є. Особливості формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства на прикладі України. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2016. Т. 186. С. 67-71.

35. Ночовний О.В. Етапи становлення і діяльності верховної ради української РСР та її постійних комісій. *«Молодий вчений»*. 2014. № 10 (13). С. 26-30.

36. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm008pt001f01=695pt00_t001f01=695.html (дата звернення 08.11.2020).

37. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wp001pt001f01=920.html> (дата звернення 08.11.2020).

38. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://www.cvk.gov.ua/> (дата звернення 08.11.2020).

39. Панарін А.С. Політична стабільність при напівпрезидентських системах правління. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2015. 230 с.

40. Пенькова К. Законодавче регулювання процедури імпічменту в країнах європейського союзу та США. Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційнодослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28807.pdf> (дата звернення: 30.01.2021).

41. Перепелиця Н. О. Довіра як чинник політичного розвитку: погляд Френсіса Фукуями. *Науковий журнал «Політикус»*. 2019. Вип. 2. С.11-16.

42. Пилипака О. Правові аспекти та зарубіжний досвід здійснення процедури імпічменту президента країни. *Громадська думка про правотворення*. 2018. № 2 (146). С. 21–25. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2018/2.pdf>. (дата звернення: 30.01.2021).

43. Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення. Проект здійснено за сприяння Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні. Київ, 2019. 145 с.

44. Потапенко Я. Рецепція євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2015. № 4 (78). С. 4-21.

45. Про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу): Проект Закону від 29.08.2019. №1015. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254 (дата звернення 08.11.2020).

46. Про очищення влади :Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 44. ст.2041.

47. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження кабінету Міністрів України від від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 30.01.2021).

48. Пронічева О. Соціологи: «В Україні нібито і багатопартійна система, але вона така ж фіктивна, як і демократія». 1 жовтня 2012. URL: <https://dif.org.ua/article/sotsiologi-v-ukraini-nibito-i-bagatopartiynna-sistema-ale-vona-taka-zh-fiktivna-yak-i-demokratiya> (дата звернення: 30.01.2021).

49. Реєстр політичних партій. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_31094 (дата звернення: 30.01.2021).

50. Резнік О. Центральні інститути влади України крізь призму масових настроїв населення. *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. Київ: Інститут соціології НАН України, 2010. 636 с.

51. Римарчук Н. А. Процедура імпічменту в зарубіжних країнах: конституційно-правові засади та проблеми реалізації. *Закарпатські правові читання* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів. 25-27 квітня 2014 року. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2014. Т.3. С. 209-214.

52. Романова В. Помаранчева революція як етап трансформації політичного режиму в Україні *Магістеріум. Політичні студії*. 2008. Вип. 31. С. 65-70.

53. Романюк П. В. Вільний мандат як елемент представницької демократії: історико-теоретичні нотатк. *Право та інновації*. 2015. № 3 (11). С.145-153.

54. Росоляк О.Б., Гонак І. М. Двопалатний парламент як основа стабільності функціонування механізму державної влади в сучасних умовах *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 4. Том 1. С.49-52.

55. Сасин Г.В. Обґрунтування сучасного типу революцій в транзитному суспільстві на прикладі України : дис. ... канд. політ. наук. 23.00.02. /Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2015. 212 с.

56. Сердюк Л.М. Конституційне регулювання імпічменту президента в Україні й окремих зарубіжних країнах *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 59-66.

57. Синьоокий О., Ковриженко Д. Природа представницького мандату. Українська практика та Зарубіжний досвід. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=0c9896a0-9e84-4e74-0d77-d7f6ebd6d6f0&groupId=252038 (дата звернення: 30.01.2021).

58. Снітковський Д.С., Дербак В.В., Сурнін С.С. Можливості запровадження двопалатного парламенту в Україні та іноземний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. С.139-135.

59. Средницька І. Ю. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні. автореф. канд. ... юр. наук. 12.00.02. Одеса 2016. 24 с.

60. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості дефініцій. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє*. 2014 . Вип. 19. ч. 1. С. 336-342.

61. Точицький М. С. Поняття політичної культури у світлі сучасних політологічних дискусій. *Політікус*. 2019. Вип. 6. С. 49-53.

62. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць. Заснований Інститутом соціології НАН України. Київ, 2019. Вип. 6 (20). 517 с.

63. Федоренко К., Рибій О., Умланд А. Українська партійна система до та після Євромайдану 2013 – 2014 рр. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2019. Вип.2 (98). С.5-43.

64. Француз-Яковець Т.А. Конституційно-правові засади бікамералізму в сучасних європейських країнах. дис. ... д-ра. юр. наук. 12.00.02/ Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2020. 498 с.

65. Чабанна М. В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії. *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С.8-14.

66. Шведа Ю. «Революція гідності» в контексті загальної теорії соціальних революцій. 1 жовтня 2012. URL: https://cathedra.io.ua/s627660/yuriy_shveda._revolyuciya_gidnosti_v_konteksti_z_agalnoe_teorie_socialnih_revolyuciyu(дата звернення: 30.01.2021).

67. Якименко Ю.В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України URL: https://razumkov.org.ua/upload/yakymenko_parties_public_op.pdf (дата звернення: 30.01.2021).

68. Case Western Reserve Law Review Conviction, Nullification, and the Limits of Impeachment as Politics. 2017. Volume 68. Issue 2. P.275-315.

69. Europeans' Understandings and Evaluations of Democracy: Topline Results from Round 6 of the European Social Survey ESS Topline Results Series 4. September 2014. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/findings/ESS6_toplines_issue_4_understandings_and_evaluations_of_democracy.pdf (дата звернення: 30.01.2021).

70. Fragile States Index. URL: <https://fragilestatesindex.org/indicators/> (дата звернення: 30.01.2021).

71. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Present Day. New York: Farrar, Straus and Giroux. 2014. 672 p.

72. KNOEMA. Мировой атлас данных. URL: <https://knoema.ru/atlas/ranks/%d0%98%d0%bd%d0%b4%d0%b5%d0%ba%d1%81-> (дата звернення: 30.01.2021).

73. Nicholas D. Wright Artificial Intelligence and Democratic Norms Meeting the Authoritarian Challenge. *Sharp power and democratic resilience series*. August 2020. URL: <https://www.ned.org/wp-content/uploads/2020/07/Artificial-Intelligence-Democratic-Norms-Meeting-Authoritarian-Challenge->

Wright.pdf?utm_source=forum_landing_page&utm_medium=site&utm_campaign=artificial_intelligence (дата звернення: 30.01.2021).

74. Repucci S. A Leaderless Struggle for Democracy. Freedom in the world 2020. A Leaderless Struggle for Democracy URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FIW_2020_REPORT_BOOKLET_Final.pdf (дата звернення: 30.01.2021).

75. Sustainable Development Solutions Network: World Happiness Report. 2020. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/world-happiness-report> (дата звернення: 30.01.2021).

76. Taeko Hiroi, Sawa Omori Perils of Parliamentarism? Political Systems and the Stability of Democracy Revisited. Democratization. 2009. №16(3). P.485-507.

77. The global democracy landscape nternational IDEA 2019 URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/chapters/the-global-state-of-democracy-2019-CH1.pdf> (дата звернення: 30.01.2021).

78. Zselyke Csaky Dropping the Democratic Façade. Nations in transit. 2020 URL: Dropping the Democratic Façade https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf (дата звернення: 30.01.2021).

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнені результати проведеного дослідження. На основі здійсненого аналізу з'ясоване наступне.

1. В результаті проведеного аналітичного огляду наукової літератури, присвяченій політичній відповідальності та суспільним та особистим інтересам, зроблені висновки про те, що в вітчизняній та зарубіжній науці існує велика кількість праць різних наукових напрямків, приділених вказаній проблематиці. Поняття та особливості застосування політичної відповідальності, регулювання суспільних та особистих інтересів привертають увагу не тільки політологів, а й філософів, юристів, фахівців з державного управління, соціології та історії.

Систематизація наукової літератури дозволила встановити, що проблема політичної відповідальності, на жаль, останнім часом не досліджувалась на дисертаційному рівні, фундаментальні праці з вказаної тематики майже відсутні. Політична відповідальність в контексті гармонізації суспільних та особистих інтересів взагалі не знайшла відображення в сучасному політологічному дискурсі.

Узагальнення літературних джерел також дозволило виявити основні напрямки наукових досліджень: визначення поняття політичної відповідальності у співвідношенні її з соціальною та конституційною відповідальністю, вивчення основних інститутів політичної відповідальності та особливостей її застосування, аналіз підстав виникнення особистих та суспільних інтересів, особливостей їх співвідношення із національними, державними інтересами, дослідження різних механізмів та інструментів впливу на гармонізацію та дисбаланс суспільних і особистих інтересів.

2. В результаті проведення всебічного аналізу поняття політичної відповідальності із застосуванням історико-філософського, політологічного, юридичного, соціально-морального, релігійного, державно-управлінського підходів були з'ясовані особливості природи політичної відповідальності у співвідношенні її з іншими видами соціальної відповідальності, узагальнені

основні характеристики політичної відповідальності, надане власне визначення поняття «політична відповідальність». Обґрунтовані історичні періоди становлення наукових поглядів щодо поняття політичної відповідальності, існування релігійно-політичної відповідальності. Виокремлено коло «нетипових» суб'єктів політичної відповідальності.

3. Проведений аналіз суб'єктного складу політичної відповідальності надав можливість віднести до суб'єктів політичної відповідальності органи публічної влади, суб'єктів громадянського суспільства та «нетипові» суб'єкти політичної відповідальності. Узагальнення проведеного дослідження призвело також до виділення наступних видів суб'єктів політичної відповідальності: внутрішньодержавних та міжнародних, постійних і ситуативних, первинних й похідних, типових та нетипових, конституційних та неконституційних.

В результаті дослідження наукових літературних джерел до основних рис політико-правової відповідальності органів публічної влади віднесені наступні ознаки: привід, який має дві складові – оцінювання рівня політичної діяльності та законодавчу відповідальність; спеціальний суб'єкт здійснення – орган публічної влади, представник державної політичної чи економічної еліти, державний службовець тощо; особливий об'єкт посягання; юридичний механізм – рішення судового чи іншого законодавчо передбаченого органу.

Виокремлені наступні особливості застосування морально-політичної відповідальності органів публічної влади: в якості додаткової поряд з політико-правовою чи іншою юридичною відповідальністю; за порушення законодавчо передбачених обов'язків, які не мають прямих юридичних санкцій; за порушення «неписаних моральних норм» в приватному житті; за порушення законодавчо передбачених етичних норм.

Обґрунтовані підстави виникнення релігійно-політичної відповідальності релігійних організацій, про релігійних партій, політичних діячів.

При дослідженні історичної відповідальності в контексті морально-правової відповідальності обстоюється думка щодо віднесення публічних вибачень політичних діячів до засобів політичної відповідальності.

4. Вивчення політичної відповідальності суб'єктів громадянського суспільства призвело до висновків щодо неможливості віднесення до суб'єктів політичної відповідальності аполітичних суб'єктів громадянського суспільства. Основними суб'єктами політичної відповідальності громадянського суспільства є політичні партії та народ.

Аргументована доцільність проведення дослідження політичних відповідальності політичних партій у сукупності з політичною відповідальністю уряду. Виявлено, що однією з особливостей політичної відповідальності політичних партій є статутна відповідальність та індивідуальна політична відповідальність члена політичної партії. Особливими формами політичної відповідальності політичних партій є їх заборона та анулювання реєстрації.

Обґрунтовано, що політична відповідальність народу може розглядатися як противага політичної відповідальності інших суб'єктів політичної відповідальності. Доведено, що основним приводом політичної відповідальності народу є нездійснення політичного вибору шляхом не голосування на політичних виборах.

5. За критерієм історичної появи та усталеності наукових досліджень з'ясовано коло «нетипових» суб'єктів політичної відповідальності, до яких віднесено: іноземні держави, терористичні організації, нелегітимні склади урядів іноземних країн, ТНК, міжнародні організації, міжурядові організації, релігійні організації, волонтерські рухи, ЗМІ, політичну опозицію тощо. Проаналізовані особливості підстав виникнення та застосування їх політичної відповідальності.

6. Вивчення поняття суспільних та особистих інтересів в аспекті їх гармонізації, надало можливість з'ясувати існування постійних взаємозв'язків та суперечностей в процесі їх формування, виконання,

трансформації, переорієнтації та реалізації за вертикальним та горизонтальним принципами. Дослідження поняття суспільних та особистих інтересів за суб'єктивним, об'єктивним та суб'єктивно-об'єктивним підходами дозволило запропонувати класифікацію особистих та суспільних інтересів на інтереси природнього походження та штучні інтереси.

7. Розгляд застосування засобів впливу на суспільні та особисті інтереси показав існування державних та позадержавних механізмів та інструментів впливу на гармонізацію та дисбаланс суспільних та особистих інтересів. З'ясовано, що застосування позадержавних засобів впливу на досягнення суспільно-політичного балансу складає особливий інтерес в контексті досягнення саморегулятивного стану соціально-політичної системи.

Обстоюється точка зору, що унікальністю політичної відповідальності є її двоякість використання як державного та позадержавного механізму впливу на гармонійність стану суспільних та особистих інтересів. Політична відповідальність одночасно є засобом реалізації та проявом інтересів публічної влади, громадянського суспільства та особистості, має власний інструментарій управління.

8. Вивчення політичної відповідальності влади та суспільства і особистості як індикатору гармонійного соціально-політичного розвитку показало залежність розподілу інструментів політичної відповідальності від форми державного правління та відсутність залежності ефективності політичної відповідальності від розподілу повноважень між суб'єктами публічної влади.

Аналіз суспільної думки в динаміці, проведений на основі дослідження рівня суспільної довіри, громадської активності, протестних суспільних настроїв українського суспільства за роки незалежності, показав відсутність зв'язків поміж їх рівнем та застосуванням конституційних інструментів політичної відповідальності.

В результаті дослідження були виокремлені два нових види політичної відповідальності – зміна форми державного правління, як політична

відповідальність попередньої влади і люстрацію, як політичну відповідальність державних службовців.

9. Проведення порівняльного аналізу ряду світових індексів суспільно-політичного та економічного розвитку зарубіжних країн зі змішаною формою державного правління, дозволило зробити висновок, що факторами ефективності політичної відповідальності є ступінь інституалізації вищих органів влади та стадія демократизації соціально-політичної системи.

Практика застосування політичної відповідальності в зарубіжних країнах свідчить про неефективність впровадження двопалатних парламентів, імперативного мандату, вотуму народної недовіри парламентарів, законодавчої ініціативи народу в унітарних країнах зі змішаною формою правління в період становлення демократії в умовах політичної та економічної дестабілізації.

Підвищення ролі партійної ідеології, збільшення виборчого партійного бар'єру при пропорційній виборчій системі, введення інституту інтерпеляції є основними інструментами регулювання політичної відповідальності, які мають, як правило, позитивний досвід в зарубіжній практиці управління досягненням рівня взаємної рівноваги поміж основними суб'єктам політичного процесу.

Аргументовано, що політична культура та освіта, налагодження комунікації в розрізі «влада-суспільство» є тими інструментами, які використовуються в зарубіжних країнах задля підвищення політичної відповідальності з метою впливу на баланс суспільних та особистих інтересів.